

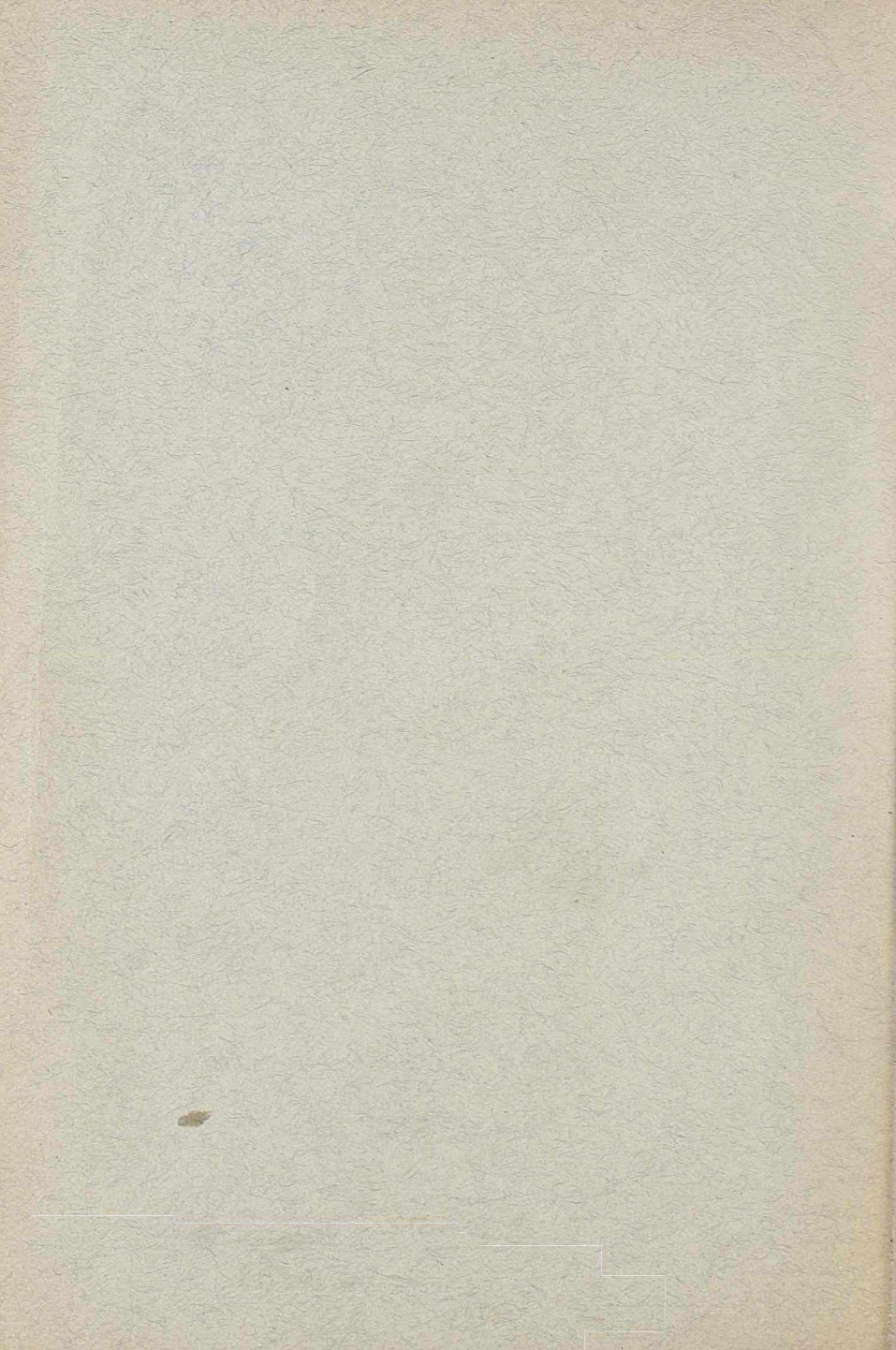

K 806/1

610038707

COBISS ©

80
ЦЕЛОКУПНА ДЕЛА ПЕРЕ ТОДОРОВИЋА

806/1

1. КЊИГА

Смрт Карађорђева

Историски роман из недавне прошлости

Са предговором Душана С. Николајевића

БЕОГРАД

1 9 2 8

Од Уредништва

Друга књига целокупних дела Пере Тодоровића биће **Одломци из дневника једнога добровољца (успомене из српско-шурског рата 1876. године)**. Ти одломци, писани врло живо и богатим језиком, од велике вредности су, не само по многим својим местима која одају богодани романијерски дар Тодоровићев, него као и грађа за нашу историју. А Тодоровићев портрети Черњајева и Комарова су уистини надахнути једним уметником који отворено гледа живот, људе, историје.

Један део тих одломака изишао је прво у новосадској пометеној, ситнобуржоаско-социјалистичкој *Ситражи* 1879, чији уредник беше познији министар финансија Лазар Пачу, а други је објављиван у Тодоровићевом часопису *Раду* 1882. Тодоровићев *Рад* је био, узгред буди речено, значајна појава. Тодоровић је, окупљајући око себе многе интелигенте тадашње Србије, успео да његов часопис, крај све своје нешто збуњене идеологије, представља једну читу еволуцију у односу на Пачову *Ситражу*. Чланови редакциског одбора беху Светомир Николајевић, Гига Гершић, Лазар Докић, Никола Пашић, Јован Жујовић, Анта Алексић и А. Николић. Сарадник је, поред других био и Јован Ђаја, зналац Макиавелија. Тодоровић је, са једним таквим одбором и таквим сарадницима, могао одмах подићи свој часопис на висину, а један је од најбољих написа у *Раду* његов дневник једнога добровољца.

Одбор ће објавити кад ће другу књигу дати у штампу, као и њеву цену.

К 806

УНУВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА

И. Бр. 38.707

ЦЕЛОКУПНА ДЕЛА ПЕРЕ ТОДОРОВИЋА

1. КЊИГА

Смрт Карађорђева

Историјски роман из недавне прошлости

Са предговором Душана С. Николајевића

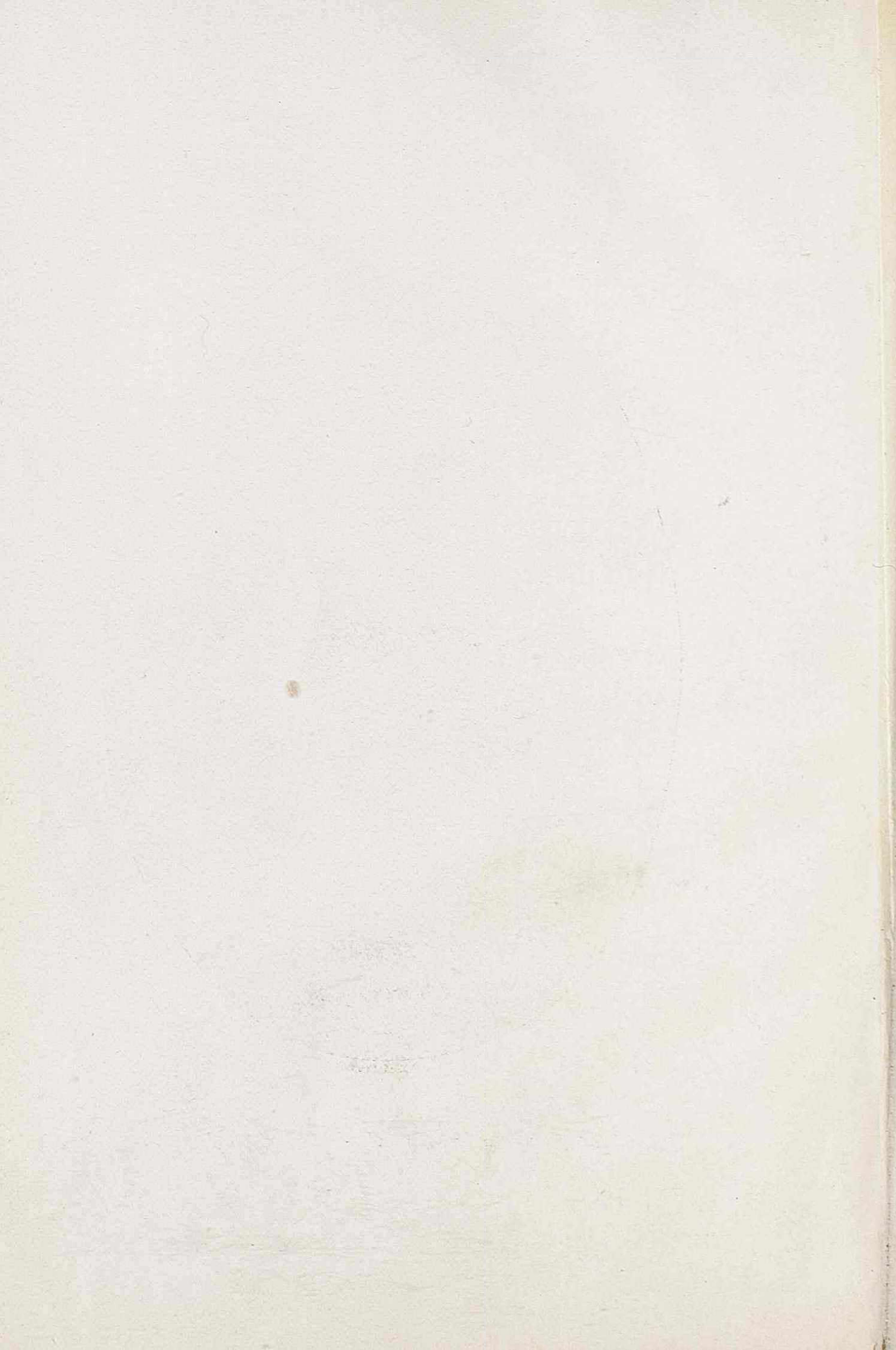
БЕОГРАД

1 9 2 8

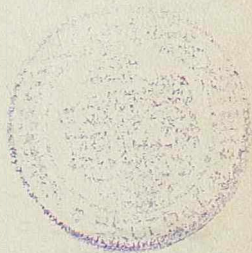
Штампан као подлистак у „Малим Новинама“
за 1892. и 1893.

Alfred Lamb

СМРТ КАРАЂОРЂЕВА

Штампа „Планета“, Београд, Ускочка улица број 10.

ПРЕДГОВОР

Необично даровити приповедач Пера Тодоровић прича у овом свом лако написаном роману о Милошевој деспотији и Карађорђевој погибији. Милош Обреновић је поништио свога супарника, а Тодоровић је, и ако је на један *србијански* начин улепшао, оромантисао антимилошевску Србију, дао доста уметничког живота својим, нешто наивним, осећањима, концепцијама изидеалисаног Карађорђа и осатањеног Милоша. Тодоровић је и наш човек из Јасенице и прави песник још и по томе што је интуитивно видео сву кобност Радовањске Ноћи. И, осећајући страшни грех те Ноћи, он није хтео да види да је и у Милошу Обреновићу било врло много нагона оне сељачке Србије, коју он, Тодоровић, баш насупрот Милошу, велича и да Вујица Вуличевић, у своме богомрском чину, беше врло много израз свих оних негативности наше расе, које доведоше до тога историјског срама, да вођ Првога Устанка буде убијен од Срба.

*

Милош Обреновић је требао 1817. да се одлучи и одлучио се брзо. У Србију је дошао *Он*, главни такмац, Вожд. Прешао је, како Тодоровић у роману каже, код Рама и отишао право Вујици Вуличевићу. Уместо да падне у Србију као отворен бунтовник и дигне народ противу Милоша и Турака, Карађорђе је пустио да се догађаји раз-

(главу) примила, ожалила и опрала вином“.¹⁾ И то је, изгледа, тачно, ма да Гавриловић о томе не говори. У страху да крв Карађорђева не падне на њен дом, она залива вином главу коју посече неумитна наредба њенога мужа. Али је Љубица, ипак, ту и помало женка. Њој годи сажаљење, што га има за Карађорђа, а као да је тамно дражи страхоба те одрубљене главе. И зато тада, када умилостивљује Бога, она, у целој тој служби, коју врши над главом главног противника и главне жртве свога мужа, на неки начин мрзи Милоша. То је она мржња која ће се доцније претворити у жељу, да Милош престане књажевати и тиранисати и да њен и Милошев син, Михаило, замени оца на престолу.

Карађорђеву главу је „Наум Ичко на сребрном тањиру однео у Град Марашли Али Паши“, — бележи Милићевић. А Гавриловић пише да је глава била однета у Град 15. јула, а 17. јула већ је послана у Цариград. Султан је „татарину који је донео главу огрнуо ћурак од зибелина“.

Како је суморна историја нашег ослобођења од Турака и од вампира нашег робовања! Шта ли су Марашлија и Турци мислили кад су угледали на тањиру главу злогласног бунтовника, који је, понесен историјом и хистеријом крвавог земана, развио заставу наше прве Буне? У мрачном уништвалаштву свога османлијства, њиховом демонском уживању, ипак, су морали наћи склоништа и један страх од обезтрупљене грозоте и један, колико подмукли толико потмуло лагодни, страх од Карађорђа, који је до јуче био кобан, а сад, ево, безопасан.

¹⁾ Тодоровић у свом роману *Прогонство Обреновића* приповеда такође, да је Љубица опрала главу и додаје, да је, наричући над главом, казала: „Куку, Милошу, ова ће крв на нашу децу пасти!“

Он би, да сад нешто оживи, одрубљивао њихове, турске главе. Био би тек сад опасан, али, ето, од њега оста само та глава на сребрном таџиру. И Турцима је раја чудновата. Одвратна је та раја, која је тако грозна невера према првацима, вођима својим, и питају се да ли је добро што је таква, што доноси поносне главе на сребрним таџирима? Треба бити опрезан, јер је толико издајништво и опасно. Није та раја, не може бити верна ни њима, Турцима. Турци посматрају главу, а глава Вождова, грозна, као да ће сад Страшни Суд и да ће се сва гробља отворити, једна средина између главе и лобање, мукло ћути. И цела, адски празна, гледа у Турке. Ћути глава, али својим ћутањем прича о хаосу из кога је свет постао, а који ће врло брзо прогутати сва жива бића. Прича глава у то исто време и о орканским најездама Турака 1389. и 1813.

Глава ћути, а ћути и Србија. Осећа свој грех. Главу Лазареву, по народном песнику, одрубеше Турци, али главу Вождову посекоше Срби. Ко је грешнији — Турчин, или Србин? Да су Хришћани посекли главу Претечину, то би се још једино могло поредити са трагедијом Ђорђа Петровића. Марашлију стаде да подилази језа, а у њој, у тој јези, су злочин Радовањског Луга и самоубиства толиких турских војсковођа, којима би Падишах слао свилене гајтане чим се застава Империје не залепрша победничком славом. Гробна тишина. Од некуд допире уморни, очајни јаук, дозивање. Да ли се то дави неко у Дунаву, или је то последње запомагање масонског мистичара „Српске Мајке“ кога на стеницама градским убише официри — јаничари, или последњи томручки крици Петра Николајевића Молера и Радича Петровића? И да ли ће Марашлија

мирно, на оба ува, спавати ноћас у овом аветињском Граду, док се грчи и грозно смеје и још грозније плаче глава Црнога Ђорђа? Неће му моћи улити тврди сан то што испод зидина градских фаталитички спокојно теку две реке, јер је у њиховим дубинама неизмерно много потопљених галија. Онамо пашалук, гнездо издаје, али и легло бунџија, рајетини, који се стално издају међусобно Турцима, док у души носе пропаст турску, а овде, у Граду, та глава из грозничавог сна злочинца, остављеног на белом хлебу, монструозна као украс на вратницама пакла. Вече се ближи. Затворите тврде капије на Граду, све капије, и појачајте, Турци, страже, јер је мртви Карађорђе дошао у посету вашем Граду! „Што пре је послати!“ — одлучује Марашлија, а ноћ пада. Поврх градских бедема, недокучивом бескрајном васионом, као да је сам постао месечар, хипнотисано блуди крупни месец. Његова мртвачка светлост разлива се над занемелом тврђавом као огроман, безгласни вал сањиве, сребрно-жуте воде. Месечином обливане карауле сањају о пољима Азије, а цела тврђава, са њеним грбавим бедемима и караулама, личи у ноћи на посустали караван. И трепери тужно месечева светлост на тихим, широким водама свештеног Дунава. Неизмерно је много потопљених галија, а, опет, као да од некуд допире уморни последњи јаук, дозивање. Марашлији живо искрсну пред очи Милош, кад је њему, Марашлији, јавио да је дошао Карађорђе и да је Црни ту, ту, сасвим близу Београда. Говорио је Милош нагло, понизно, задихано и све његово биће тражило је смрт Карађорђеву. Одвратан му је сад Милош, кога Тодоровић описује као прићосу окрушасте снаге. Одвратан му је зато што је везан за њега неоодо-

љивом снагом тога сељака, који све више и све страшније израшћује, и главом Карађорђевог. Марашлијина уобразиља замишља, поред Карађорђевог главе, и Милошеву. Тако исто одерану и на потпуно истом тањиру. Сећа се како Милош, када доби дозволу за убиство, беше узнемирен. Као да га гушило нешто — срећа или сахарински слатки отров — љубио је Милош брзо, неколико пута њега, Марашлију, у скут. И био је мало збуњен. Да ли се стидео? А очи су му добиле нечег као болног. Марашлија је у тим очима прочитао да ће Милош уклонити са света Карађорђа одмах, сигурно. Ноћ броди. „Што пре је послати!“ — одлучује Марашлија и мисли како ће се они у Цариграду обрадовати када виде да се Царевина опростила немирног превратника, који је у последње време ухватио везе и са Хетеријом.

*

1817. Милош је утврдио своју власт, али је обезглавени леш био у гробу, под земљом, немиран. Сељачка Србија, што је пузила Милошевој деспотији, коју је мрзела, патила је грех Радовањског Луга. Ту сељачку Србију осећа Тодоровић нагонски, а крај у коме је он поникао беше нарочито одан Карађорђу. Нека је Тодоровић улепшао антимилошевску Србију и нека у његовом роману сељаци често пута говоре његове, Тодоровићеве концепције, сељачка Србија је у *Смрти Карађорђевој* жива. Тодоровић чује „како трава расте“ у Шумадији и слуша крвоток тога шумадијског народа, чији, бистри као планински потоци, језик жубори у његовом уву и у срцу његовом. Језик Тодоровићев је изворан и, ако би се тако могло рећи, естетичан. Његов је језик језик сељака из Смедеревске Јасенице и језик уметника. У његовом писању

су тако ретка она места, оно народско ачење, на које се Љубомир Недић, пишући, иначе не баш сасвим праведан, есеј о Милану Милићевићу, лепо и разложно побунио. Тодоровић је један од најбољих српских белетриста. И кад се изоставе они пасуси, где је Тодоровић тобоже литераран и где се упиње да буде премудар и учен и где своје мисли надима једном лажном реторичношћу, *Смрт Карађорђева* је у пуном смислу те речи крупна творевина наше лепе књижевности.

Тодоровић је био рођен да буде историчар Србије, почев од њених Револуција, још и по томе што је он имао једно доста уметничко схватање Турчина, једно своје осећање нашег азијатског освајача. Ја сам раније, у једној другој прилици, скренуо пажњу на слику сече глава Кнеза Симе Марковића и Драгића. У свој изопаченој драстици, којом је оживљена сва та источњачка монструозност, има, ипак, нечег уметничког. Србин из Јасенице, Тодоровић као да ту, у опису грознога клања и уживања кад крв „куљне“, беше и један Азијат, али се не може рећи да цела та слика, мрачна и перверзна, нема снаге, израза. Турци су уобичајили да, кад год одрубe главу коме рајетину, изаберу неко хришћанско дете, које ће ту главу пронети, да би се светина уверила како неумитно кажњава Турчин. Тодоровић каже да је главу капетана Драгића пронео један наш дечко, који ће се доцније обележити као добротвор, — Илија Милосављевић Коларац. Крвати турски целат, крупна људина, са огромним турбаном од боје крви, наслоњен на сабљу, голу као змија, и хришћанско дете, што београдским тесним сокацима, који се плаше од ветрова и гнева турског, носи главу народног првака, — ето то је Азија и

Србија, а то је, дубље но и један наш историчар, познао Пера Тодоровић. Његова слика Марашли Али Паше није без извесних интуитивних потеза и, ма колико да се на њој примећује и средња литература, она није онако натегнута, а, ипак, безизразна као Турчин у Јакшићевом доста праскавом *Главашу*.] нити је у оном, и ако снажно реченом, простачко-блудном култу Стамбола, што га говори Његош у своме главном спеву, где се, по црногорски, слави *физичка* истрага потурица, убијање потурица.

* * *

Сељачка Србија је идеализована у Тодоровићевом роману и њено бунтовништво је представљено мало наивно. Цукић је, на пример један психолошки немогућ херој, али се, као што рекосмо, осећа истинита Србија. И ту Србију дао је Тодоровић више него што је дао Јанко Веселиновић у своме примитивном и недовољно уметнички романтичном *Хајдук Штанку*, где се дечачка романтика мири са једним одсуством мистерије људског живота и смрти. А, местимице, Тодоровић је, можда, дао сељачку Србију боље но што је хајдучију оживео талентовани руски ђак, који беше рођен у једном зеленашко јатачком и хајдучком крају, Светолик Ранковић у своме јаком, али грубом и одвећ стварном реализму, што често пута у *Горском Цару* живот посматра са деликвентском неосетљивошћу.] Идеализатор сељачке Србије, Тодоровић је, ипак, разумео да је Вујица Вуличевић једна кобна личност. И, ма да *неће* да призна да је тај Вуличевић дошао из расе, њених негативности, Тодоровић је, баш зато што је сагледао сву кобност тога Србина -- издајника, у њему дао једну синтезу из нашег човека и једног црног грешника, јунака узбудљивих романчина, са злочинима и грижама савести. Вуличевић се избауљао из талога Ропства,

онога Ропства, које је своју издају пројектовало на Вука Бранковића и учинило од проклетога Вука готово централну личност косовске епопеје. Тодоровић у свом србијанском патриотизму и аморалном идеализму није разгрнуо завесе, али је Србија, мајка слободарске борбе и издаје, земља, где се тако често мире најсупротнији појмови, до те мере у *Смрти Карађорђевој*, да ће и тај роман и психологија човека, што га је писао, послужити као драгоцен материјал ономе који буде имао довољно дубине и довољно смелости да да до краја верно душу нашег необичног народа и несхватљиву историју стварања наше нове државе у XIX веку. Несхватљиву, јер народ, чија је историја у Средњем Веку избацила Немању, Милутина и Душана, хоће државу са свим оним што је позитивно у њему, док свима својим негативностима подрива ту државу, увек готов да учини све оно што није далеко од издаје. Срби, робови Турске, ствараху своју државу. Носили су је у души као Римљани Рим, док оним, што нам је у души остало од Ропства, рушише ту исту своју државу, често пута упорно и мучки, као што су римски хришћански робови разгубавали *шућу* и неумитну Империју. И Милоша Обреновића, оваквог какав је био, истакла је историја стварања наше нове државе, јер је, проклетством наше негативности, он, изграђујући државу, побио готово више Срба него Турака. А највеће проклетство наше негативности остаје то да је у темеље државе он узидео Карађорђа, вођа Првога Устанка. И треба још једном ударити гласом на то да проклетство и грех Радовањске Ноћи нико није тако одболовао као рођени Србијанац и рођени писац Пера Тодоровић.

Душан С. Николајевић

I

ГРЕШНА НОЋ

Било је то у почетку Марта 1817. године. Зима протутњала, дани почели дужати, из даљине већ зенуло пролеће. Кукурек огласио буђење природе, а нежна љубичица у подножју столетна храста, у загрљају његових снажних жила, већ помаља своју плаву главицу, шиљући у мирисном даху радосне поздраве првим зракама блага јутрења сунца.

Шарена буба-мара, већ изишла из свога незнаног зимњег склоништа и виђам је сваки дан како некуда журно хита уз танану стаблику на, чијем су врху набубрели једри пупољци.

У Рогачи смо под Космајем! Сунце тек што се смирило, и на далеком западу трепти још само последњи румени одсјај његових уморних, угаслих зрака. Сутон као да мили и силази полако с околних брежуљака на којима се црне шумарци густих, младих гајева. Дан се свршава, а ноћ настаје, и у овом свечаном тренутку, у целој природи као да беше овладала некаква побожна свечана тишина. Али ко би боље ослушнуо, чуо би како се кроз ову тишину тихо, скоро нечујно носи некакав пријатан, чаробан шум.

Од куда то тихо брујање? Народна песма вели: да се може чути „како трава расте.“ И песма право вели. Кад се у пролеће буди, природа има свој дах. И ово тихо жуборење, које овако мило лебди сутону мирне, ведре и топле мартовске ноћи — то је равномерно дисање велике и величанствене природе, коју је задахнуло пролеће и која се ево буди.

Али ову слатку вечерњу топлину наједаред поквари нека чудна и, за мирно село необична, врева.

Прво се чуше два три пуцња узастопце, онако као кад неко шенлучи, па се онда разлеже танка, гласовита песма, праћена свирком зурла и лупом бубња и таламбаса. Песма је била турска.

Наскоро затим указа се крагујевачким друмом читав буљук Турака, њих двајестак на броју, сви на добрим коњима, а до зуба наоружани. Мирно село Рогача није одавна виђало ове црне госте, и страх обузе сва срца. Сеоски кнез, обамро од страха, потрча пред Турке.

Али Турци не учинише селу никаква квара ни зијана. Они се зауставише пред механом и потражише да пију. Искали су бојаги воде, а примали су и цевчили вино, понајвише ракију. Кад су се добро поднапили и коње мало одморили кретоше даље, уз песму и грају, говорећи да ће тако право у Београд.

Ови Турци, враћали су се из Крагујевца. Њих је био изаслао београдски везир Марашли-Али-паша, кад му допадоше први гласи о Цукићевој и кнез Симиној буни.

Али кнез Милош *није дао Турцима* да се мешају у унутрашње вилајетске послове. Он ове Турке заустави у Крагујевцу и врати их натраг, а везиру поручи да буде сербез, и да се о миру и тишини у народу ништа не брине. Он, кнез Милош, одговара за мир и ред, и он ће сам похватати бунтовне вође, и опремити их честитом везиру, само нека везир не пушта Турке у народ. Појава Турака у мирним српским селима само би *убунила* народ, а то би ишло бунтовницима на руку.

И кнез је своје обећање одржао. Један од бунтовних кнезова већ је био на путу за Београд.

Из даљине још се чула песма веселих Турака, кад у Рогачу уђе друга једна гомила коњаника, у многоме друкчија од оне прве.

Истина и ту се чула песма, али је та песма била више налик на болно јадање крвавог и несрећног срца. Ова је песма била српска, а српска је била и пратња која је спроводила овога чуднога певача.

Било их је на броју десетак душа. У средини је јахао невољни певач, а око њега склопили се мргодни, зловољни пратиоци. Људи мрачна изгледа и мрка закрвављена погледа. Сви добро одевени и добро наоружани, те се на први поглед могло познати да су верне слуге каква моћна господара.

Тужна је то била песма, што се кроз вечерњи сутон разлегала као последњи вапај препукла срца.

Незнани певач тужио је у песми за милим завицајем и праштао се с њим. Сећао се детињства, када је као весело чобанче са свилоруним стадом својим проводио сретне дане по зеленим мирисним дубравама српским; како је доцније као младо момче, слушајући голуба како гуче, из његове песме научио шта је љубав и како се први пут свештени огањ љубавне милоште разбуктао у срцу његовом; опевао је мушко зрело доба, када је, у данима славе и величине српске, као соко прелетао с бојишта на бојиште, с голим ножем улетао у гомиле непријатељске и разгонио их као кобац нејаке тиће, све у славу имена српског; помињао је како од валовите Дрине и Новог Пазара па да Пореча и тиха Дунава нема ни једнога повећег места, у које он није свратио, ни једне планине кроз коју није прошао, ни једне реке коју није бродило или на којој

се није заустављао да напоји добра коња свога; спомињао је пријатеље и добре знанце, с којима је делио жалост и радост, с којима је плакао и певао, тужио и веселио се, а сада је ево дошло доба, да се са свима растане, да све остави, да никад више не види она мила места, за која су везане толике драге успомене, где је остао по један комадић његовога живота и по једно парче његова крвава срца!

Све је то набрајала тужна песма, узимајући последње збогом од свију тих милих и далеких места и пријатеља, с којима се тужни певач за навек растајао. А на крају свакога одељка, песма је, као с неком иронијом, понављала ове драстичне речи:

„Чудиће се и гора и трава
Куд се деде Цукићева глава!“

Горак подсмех судбини веје из овога подругљивог напева.

„Чувен човек, славни муж, зна за њега цела земља, а ето нестаће га, па не само да људи неће знати шта би с њим, но ће се чак чудити и сама гора и трава шта би од његове бујне главе, коју су поштедиле толике сабље непријатељске, да је најпосле у тами и незнању одруби братска секира“. То је казивао и слутио онај горњи напев, а мрачна сумња наскоро је постала црно дело.

У сумрак ова пратња стиже пред хан у Рогачи. Мрак се хватао и старешина спровода нареди да се ту конакује. Цукић је познат амо по овим крајевима и има туда доста пријатеља. Свет је, истина, преплашен и нико не сме јавно да се заузима за окривљене кнезове, али ноћу, из мрака, могло би бити нападаја и покушаја да Цукића отму. С тога је, ради сваке сигурности, било боље преноћити у хану.

Пратиоци поскакаше с коња и предадоше их ханџијама. Цукић је још седео на коњу; он се није могао сам скинути. Чудно је било ово његово последње јахање.

Јахао је окован.

На ногама је имао тешке букагије, ударене пошто је узјахао на коња. Те букагије заковале су му ноге испод коња, те се није могао скинути док се букагије не откључају. Кључ од тих окова носио је старешина ове пратње, Петар Лазаревић, један од угледнијих момака Милошевих.

Кад га скинуше с коња, Цукић није могао стати на ноге. Биле су му утриуле и одумрле од стеге у оковима.

— Спустите ме децо, да седнем мало на ову меку младу травицу, да још мало погледам овај бели свет! — рече Цукић момцима, који га скидоше с коња.

Спустише га. Он се притаји, изгледало је као да нешто послушкује. За тим додаде:

— Чујете ли како из даљине лепо одјекују чобанске меденице? Како сам их друкчије слушао пре четрдесет година! — Еј, младости, младости!

После опет поћута, опет је изгледало, као да нешто послушкује. За тим рече замишљено, као да сам себе пита, и као да сам себи одговара:

— Боже мој! Да ли је истина што људи говоре, да душа после смрти за четрдесет дана обилази сва она места, куда је човек за живота пролазио!.. Ала би то лепо било, кад би доиста било живота и после смрти!

Враћајући се с рада, неки сељаци застадоше пред ханом и почеше се купити око Цукића. Буљубаша Петар даде миг момцима да уведу Цукића у хан, где га склонише у једну мрачну одају.

На одаји где је затворен Цукић, био је само један прозор и то мали, четвртаст, преграђен дебелим дрвеним коленикама. Но Петар буљубаша опет нареди, да се то прозорче изнутра закује даскама. Цукићу дадоше да једе и пије, што је хтео и што се у хану нашло, па га онда затворе и оставе на миру.

Споља поставе два стражара, један да чува стражу код прозорчета, а други да обилази око куће.

На вратима тако исто поставе два стражара. Сем тога Петар простре своје ћебе и легне пред сами праг, наоружан и с пуном пушком украј себе.

Хандији је било наређено, да ништа не казује кога има у одаји, и да што раније затвори хан.

Још неко време светлуцао је огањ у хану и овда, онда чуо се испрекидан говор, па онда све умуче и потону у густу мрак.

Стражари су стајали као црне, непомичне сени. Из Цукићеве одаје чуло се по некад лако кашљуцање и по какав тежак уздах; буљубаша Петар скрипао је у сну зубима и овда онда по штогод би промрмљао, као да сања некакав тежак, непријатан сан. Иначе, свуд је царовала ноћ и мукла тишина.

Тако је трајало до у глухо доба, али тако није дочекана зора.

Могло је бити сахат по поноћи, кад се наједаред из даљине зачу коњски топот, а из мрака наскоро се указаше два црна коњаника, увијена у дугачке црне гуње. Коњаници су ишли право к хану. Два спољна стражара примакоше се ближе, да виде хоће ли незнани путници проћи или ће се пред ханом зауставити.

Коњаници стадоше, а стражари изађоше пред њих, да их упитају ко су и шта желе.

Један од коњаника, упита стражара рапавим, набузитим гласом, је су ли они момци господареви, и је ли Петар с њима?

Стражари познадоше одмах овај глас, и први дошану другоме: „Буљубаша Марко“!

Одмах пробуде Петра. Он се веома зачуди, кад виде у ово доба овога човека, што га његови стражари назваше буљубашом Марком. Али није се имао кад много чудити, Марко га изазва на страну, и међу њима се отпоче овакав разговор:

— Где је онај?

— Ено га тамо у оцаклији.

— Шта ради, спава ли?

— Не знам, ваљада спава. Уморан је с пута.

— Је ли окован и везан?

— Окован јесте, а везан није. Није било нужда да га везујем.

— Нема ништа од оружја код себе?

— Нема! Претресли смо га, кад је поведен из Крагујевца.

— Пса ваља убити!

— Па то ће му и бити! Зар, га мислиш, што боље чека код везира у Београду!

— Какав везир, какав Београд! Сад овога часа ваља њему одрубити главу. Ко ти је од момака за то најзгоднији?

— Не, по богу брат Марко, ја сам добио заповест од господара да га предам везиру у град, и речено ми је да његову главу замењује моја.

Марко се срдито обрецну:

— Муч не будали! Добио си заповест од господара! А кога ја служим и по чијој заповести ја радим! Јамачно по својој глави, или ме амо послао мој деда из гроба, да се у глухо доба ноћи пре-

бијам по овим гудурама и планинама!... Но како рекох, ко ти је од момака најпоузданији да изврши тај посао?

— Па како ти то мислиш, буљубаша Марко?

— Шта како мислим?!

— Како мислиш да се тај човек погуби?

Марко се осече набусито:

— Затрокујеш ми ту као нека баба! Како мислиш! Шта имам још ту да мислим? Ваља ући у собу па зликовца секиром у чело! Треба премлатити пса и одсећи му главу, па ти с главом иди у Београд, а ја ћу се са срцем вратити у Крагујевац господару.

— Ама среће ти и очију ти, буљубаша Марко, да ли ти је то баш тако сам господар наредио? Ја се све бојим, да ту не буде какве пометње и погрешке. А кад се тако једном учини зло, онда га после нико више не исправи... Што би господар мењао своју намеру? Мени рекао једно, а сад по теби поручио друго!

Марко се јетко и подругљиво осмехну:

— Па шта? Ти сад хоћеш да узимаш господара на одговор, како сме мењати своју намеру, и по мени поручивати друго нешто, кад је теби већ рекао једно. Немој лудовати, но говори што те питам, који ће од момака бити најзгоднији?... Да ли би то могли свршити Јова и Дамњан?

Буљубаша Петар Лазаревић још се двоумио и ћутао је замишљено. Марко га дочепа за раме и сурово га продрмуса:

— Хеј, момче! Да ниси задремао? Што си се ућутао? Говори! Време пролази.

Петар слеже раменима.

— О, јада мојих! Ја не знам шта да чиним овде.

Ја не смем тога човека узети на своју душу, а ти буљубашо Марко, ето те, па како знаш!...

У мраку није се могло видети, како ови људи изгледају, али, судећи по говору и држању, Марко мора да је био јако срдит.

Кад Петар спомену како не може узети Цукића на душу, Марко срдито прогунђа крупну псовку, и јетко се потсмехну Петру с његовом бригом о души.

— Врата ми одмах отварај, свршићу ја и сам шта треба! Таке трице и нису за оваке послове — шргутну Марко зубима.

Није се имало куд ни камо, Петар већ виде да мора зажмурети. Нема сумње, заповест је од господара. Не би ни Марко то смео узети тек онако на своју одговорност — мислио је Петар у себи.

— Кад је таква заповест господарева, ваља јој се покоравати — рече он сад гласно.

— Мичи се! — чу се опет набусити Марков глас.

Вратише се опет натраг пред одају, где је био затворен Цукић.

— Да ли да будим све момке? — упита Петар.

— Што ће ти? Само да је више галаме! Узми само два тројицу, који су ти најпоузданији. А нај-после ни то ти не треба. Ако већ немаш човека, који би био поуздан да сам уради, онда батали, не дирај ништа! Ја ћу све свршити сам са мојим Николом.

Никола Шатрић био је момак Марков, који га је ноћас допратио. У њега је Марко имао велико поуздање. Обично је говорио :

— Мени заповеда господар, а ја моме Николи. Где господар оком, ту ја скоком, а где ја скоком, ту он мора запети и рукама и ногама и зубима, јер му оде глава док оком тренеш. Кад сам га

узимао за момка, имао сам с господарем овакав разговор, он ми је Николу и препоручио и вели ми: „Узми га, ваљан је!“

— Ја велим, хоћу господару, али кад ме не послуша, да убијем!

— Да бијеш можеш! Али да убијеш биће много!

— А шта да чиним ја господару, ако због њега остане каква твоја заповест неизвршена? Ја њега не узимам да служи мене, но да ми помогне да што боље ја услужим тебе. Па хоћеш ли ти онда разбирати, да ли је крив Марко или Никола, кад се не учини што ваља, или ћеш ти по мени одозго?

— Господар се насмеја и рече: „Ја ћу тебе за врат, а ти држи њега, ето ти га!“ И ја имам изун да убијем Николу кад год ме не послуша.

Никола је знао, да Марко ову своју претњу у шали може у збиљи извршити, и с тога је добро отварао очи да тачно изврши сваку његову заповест.

Марко сад узе сам да нареди шта треба. Стражарима споља и изнутра буде издата наредба, да никога не пуштају и да ћуте, па ма шта изнутра чули. Ханциска момка који је ту спавао, отпрате чак далеко на извор, божем да донесе тазе воде.

Кад је све било спремљено, Петар полако откључа врата и опрезно уђе унутра, да види да ли спава заробљеник.

Кад се Петар указа на вратима, са зубљом луча у руци, корачајући опрезно, као мачка, Цукић је лежао полеђушке на поду крај угашена камина, покривен по глави кабаницом, испод које су му вириле само оковане ноге.

За Петром уђоше на прстима Марко и његов слуга Никола. Никола је носио у руци осредњу се-

киру, покривену остраг под гуњем, а Марко је држао једну руку на јагагану а другу на пиштољу.

Слаба и немирна светлост од лучи једва је разгонила густе мрак у оџаклији, где се огањ на камину одавно бејаше угасио.

Петар застаде. У овом сумраку на његовом оштром лицу био је исписан страх, бол и тешка душевна трзавица, кад савест човекову раздиру најужасније сумње.

— Стани, живога ти Бога, — прошапута он болно.

Али његов израз казивао је више но његове речи. У погледу, у стиснутим уснама, које су се некако болно укосиле, у подигнутој руци, у премрлом даху огледало се преклињање, да се Марко заустави бар још за који тренутак.

Али стари хајдук само шкргутну зубима, махну главом и стиште руком јабучицу од пиштоља, као да је хтео рећи: „немој да од тебе почнем!“

У тај мах Цукић наједаред скочи, збаци кабануцу и онако седећки, упре разрогачене очи у ове немиле ноћне госте и упита зачуђено:

— Шта је Перо!?!... Шта ћеш ту?!... Ко ти је то?

У томе загледа боље, али Марка не могаде видети, јер он одступи за два три корака назад и стаде у сенку, крај врата, а у томе се и луч код Петра угаси, да ли случајно или хотимице, могао би само Петар рећи.

— Није ништа господару! Ја сам овде имао нешто — рече Петар збуњено, па се онда окрете Марку и навали на њ, шапатом:

— Његов сам хлебац јео! Богом те братимим изађи само за један тренутак, само за часак! Ево, врата нека стоје ошкринута. Да проговорим само реч две с њим! Можда ће имати што да поручи породици,

а нека се и Богу помоли. Јазук је да крштено створење умире као мрцина!

Говорећи то, Петар бејаша оберучке обухватио Марка и гуркајући га тако полако, изведе га напоље.

Никола бејаше изашао пред њима. Петар се опет врати унутра, носећи велику цепаницу упаљена луча, коју одмах пободе на сред оцаклије.

— Шта је то, сине Перо? То је неко био с тобом? Ко је то био? — упита Цукић узнемирено.

Петар одговори тужно.

— Буљубаша Марко, господару!

— Који црни Марко?! Је ли Марко Штитарац?

— Он, господару.

Цукић скочи. Тешке букагије одјекнуше на његовим ногама.

— Он је на моје зло овамо дошао!

— Није на добро, господару!

— Перо, не био ти харам мој хлеб, који си појео, кажи ми што је дошао Марко и шта хоће он?

Петар је ћутао.

— Говори Перо! Од ћутања није вајде ни мени ни теби.

Добио је несретну заповест, господару.

— Какву заповест? Да ме убије?...

Петар слеже раменима ћутећи.

— А ко му је издао ту заповест? Милошенда?!

Петар је ћутао.

— А шта ти на то велиш, Перо?

— Уби ме, господару!... Боље да ме нема, но што сам ово доживео!

Цукић за тренутак као да потону у мрачне и тешке мисли. После додаде кивно:

— Ако ће!... Право има Милошенда!... Овако ће он свима нама главе појести, кад нисмо ми у-

мели!... Осушила ти се, Цукићу, ка' и што ће, што не стуча змији главу док се још змија није била откравила!...

— Сколико је људи дошао тај крвник? — упита он после кратког ћутања.

— Више их је од десет!... Опасали су целу кућу... Ако затреба, упалиће и хан, и убиће и мене и тебе, ако се најмање што успротивимо.

— Дотури ми један пиштољ, колико да не мрем без замене! Да бар убијем тога пса, да не упропашћује друге људе.

— Ево ти мој пиштољ, господару, па њиме прво уби мене, а после што ти драго!

— Хоће ли крвник чекати бар док се раздани?

— Једва сам, господару, замолио неколико тренутака, ако би имао што поручити чељади на дому.

Цукић се наслони руком на оџак.

— Па баш да се мре Перо — рече он не дижући главе, како се беше наслонио на руку.

— Петар просузи.

— Знао сам ја то чим сам овако потеран амо!... Само сам рачунао, да ће то свршити онај трорепи царски измећар у Београду (везир), а не овај куси крштени Турчин овде у шуми... Такав је био и његов план у почетку... Што ли га сад овако измени? Јамачно се ђидија побојао, испалући ћу се ја како год од везира... А онда зна шта би га чекало!... Не био Цукић, ако га не бих жива одрао као јарца... Не би му помогле ни његове кабадахије, ни стражари, ни нико!... Овако је сад сабља у његовој руци.

Опет наста мртва тишина. Луч је пуцкарао, пуштајући широк пламен и облачак дима, који се над њим ширио.

Цукић се наједаред трже, диже главу, коју је дотле држао поклопљену на руци и упре у Петра страшан, закрвављен поглед, а свака длака и на коси и у брковима, усправи му се. Он је изгледао ужасан.

— Да погинем!... Да ме убију мучки, потајно, да ме убију као крмка секиром у чело!... Да паднем без освете без замене по вољи једне крштене туркуше, једне улизице турске!... Не, не!... То неће, то не сме да буде!... Перо, дај амо твоје оружје рече Цукић, рапавим, испрекиданим гласом, гушећи се управо од срџбе.

Петар извади обадва своја пиштоља иза појаса и пружи их Цукићу са речима:

— Ево, господару, моји пиштољи, а твој севап; уби мене првога њима, па ти остало све просто!... На ту јуначку веру ево ти мога оружја!

Цукић журно јурну напред и дохвати пиштоље из руку Петрових, и сав је дрхтао од силна узбуђења.

Петар раздрљи груди и стаде пред Цукића.

Цукић је стајао пред њим с обадве уздигнуте руке, с напереним пиштољима Петру у груди, а прсти су му грчевито дрхтали на обарачама од пиштоља!

— Креши, господару! — рече Петар, гледајући Цукића право у очи. Тренутак је био критичан. Требало је да Цукић само најлак повуче за обараче и куршуми синџирлије из два пиштоља разнели би груди Петрове.

А то се најлакше могло десити у оваком узбуђењу и расположењу, у каквом се Цукић сад налазио. Па опет зато Петар је стајао непомично. Тако остадоше неколико тренутака, гледајући један другом право у очи.

Најзад Цукић као да не могаде више издржати овај поглед. Његове руке малаксаше и клонуше. Он спусти главу и очајно махну њоме.

— Не!... Нема ништа!... Дошао је земан, ваља

да се мре!... На, сине Перо, узми твоје оружје!... Ти си био човек, ти си ми био бољи него рођени син и ја би био последњи неваљалац кад бих од тебе што више тражио... На, узми!... — и пружајући Петру пиштоље Цукић га загрли и пољуби и додаде:

— Других сведока нема, али пред Богом те признајем и примам од сад за сина свога.

Петар је молио Цукића да то не чини. Он није достојан тога. Син према оцу има друге и друкчије дужности, које он у овој прилици није кадар испунити.

Овакав разговор водио се још неколико тренутака.

Најзад, Петар изјави зебњу, да Штитарац што не посумња, што се оволико задржаше и да не груне унутра.

— Зови га — викну тада Цукић.

— Је ли море, Марко, шта сам ја Милошу на путу, те хоће овако мучки и нечовешки да ми сече главу ноћу у планини? — упита Цукић Штитарца, кад овај уђе на позив Петров.

— Не сече теби, господару, Милош главу, већ везир тражи твоју јал' његову.

— Па Милошу јевтинија моја и њу хоће да пошље.

— Није што је јевтинија, но што си ти крив, војводо!

— Ја крив! И то ти знаш, Марко?! А зашто ли сам то крив?

— Зашто си крив! Знаш и ти зашто си. Гураш опет ватру у народ. Тек се ова јадна сиротиња мало смирила и прогледала очима, а ви хоћете опет да упалите вилајет, а кад дође до густога, ви ћете онда у Немачку, као што сте и научили, а фукара нека плаћа кожом и главом вашу обест. Е нећемо, бели, више тако, господару Павле.

— Еј, Цукићу, кукала ти мајка, боље да си се удавио у бабино мочило, но што си то дочекао, да ти слугерање Милошендине читају оваке вакеле! — узвикну Цукић и горко се насмеја. После додаде:

— Гурам ватру у народ! А Милош не гура!... Он се није бунио! Та он лаже и Турке и сиротињу! Буни се Хаџи-Продан пре њега — неваља! Милош ту буну угушује заједно с Турцима. Бунимо се ми после њега — опет неваља, и ево где мени за то хоће главу да откину! Дакле добро је, и за сиротињу берићетно само онда кад се Милош буни! Само он уме да погоди кад буна није од штете но од вајде! Он је сад чак и од *Вожда* паметнији. Сад ни Вожд не зна шта овој земљи треба, само то зна Милош Тешић! — Цукић подругљиво напрћи уста.

— Вождово је било и прошло. Он је своје проиграо. Његово је умрло чим је он оставио и напустио ову земљу!

— Умрло! Е, мој момче! Много ће протећи воде Савом и Дунавом док Карађорђево прође и умре! Мислиш од ваше су се силе Турци преплашили, те се сад с Милошем погађају и удешавају. Да не бриде њима још леђа од Карађорђевих удараца не би вас нико вермао ни да сте живи! Да не памте Турци крваво још из Карађорђева времена што је кадра да учини ова земља, кад је дотерају у шкрипац, сутра би нас Турци прегазили, што но реч, као Влах питу. Што краљеви за нас данас знају и што Турци воде нека рачуна о нама, то од прве до последње све је Вождова тековина и заслуга. Његово јунаштво, његова љубав за ову земљу, његово поштење, његов образ и његова вредност, капитал су од којег и ми данас живимо. Милош једе из хамбара који је Карађорђе напунио. Милош, и сви

што се данас око њега купе, висе још о Карађорђевој пикљу. Сви они глоцкају још његову тековину! Да није било њега, не би било ни њих данас. Готовом детету лако је бити отац, брајане мој — рече Цукић живо.

— Карађорђе је подигао дивну богомољу, намамио у њу што више света, па је онда обесветио, плуноу на олтар, па закључао цркву, упалио је са четири стране и утекао у свет... У мојим очима то је крвопија, душманин, поганац, коме треба, као гуји присојкињи, што пре главу размрскати!

Док је Марко овако говорио, Цукић је бледио и зеленио у лицу, док на послетку не поцрни као земља.

— Пи! (он отплуну) поганих уста, проклета ко их роди! Мичи ми се испред очију да те зубима не закољем, погани једна! Одлази! Одлази! — привика Цукић и стаде бесно ударати ногом о земљу.

Вичући „напоље“, „напоље!“ — Цукић беше на-срнуо на Марка, а овај, већ је држао у пола извучен јатаган, и мало је требало, па да ту одмах легне крв.

Видећи да у тренутку може бити меса, Петар обиште и око Цукића и око Марка, преклињући их наизменце да се бар за тренутак умере и стишају.

Но ни једна страна није била вољна за смирење. Што их је Петар већма утишавао они су се све већма распаљивали и свака његова помирљива реч изазивала је код обе стране све љућу раздраженост и заваду.

Гуркајући се тако, Петар и Марко најзад дођоше до врата препирући се живо, при чему је Марко страховито грдио, а Петар се благо извињавао и молио свога друга да се не срди.

Видећи их тако догнате до самих врата, Цукић

наједаред ненадно гурну шакама обојицу; једним потиском избаци их тако напоље, и брзо залупи врата за њима.

Избачен напоље, Штитарац рикну као бесан вук, и с дивљим урликом нападе на закључана врата. Но врата су била од дебелих растових дасака, и није их било лако отворити ни разбити, баш кад се и сила употреби.

Штитарац одмах нареди да споља донесу дебелу греду, коју узеше четворица на руке и њоме стадоше обијати врата. Уз то донесоше одмах и велики железни кавени тучак, којим се кава туца, те и њиме, као ђускијом, почеше изглављивати врата.

Најзад није заборављена ни секира. Снажним ударцима сам Штитарац ударао је у врата то сечивицом то ушником, старајући се да их обије.

Петар се бејаше мало склонио на страну. И добро је то учинио. Љутит и киван, Марко је просипао најстрашније погрде, а у наступима гњева могао је од човека чуда учинити.

— Ах, Петре, Петре! Ти си ми крив за све ово, понављао је Марко гњевно.

Прошло је добро по сахата у овоме обијању врата. Најзад и она попустише. Под силним ударцима даске прскоше, још један напор и разглављена врата с треском одскочише унутра.

Спреман за напад, Марко одмах убаци у одају велику гужву упаљена сена.

Пламен осветли оџаклију, а Марко и његов верни слуга Никола упадоше унутра с напереним пиштољима.

Надали су се да ће их Цукић дочекати киван и спреман за отпор, али како се изненадише кад оџаклију нађоше мирну и празну.

Марко је зачуђено зверао у наоколо и прва му је мисао била да је Цукић некуда утекао.

Али кад?... Куда?... Крочи ближе. Крај оцака лежала је на поду некаква црна неразговорна маса. Марко загледа боље. То је био Цукић. Лежао је згучен потрбушке, и одозго је био покривен кабаницом. Марко застаде за тренутак, као у некој двоумици. Затим махну руком одлучно и даде знак Николи.

За тренутак у одаји је владала мртва тишина. Нејасан сумрак од запаљене гужве сена постајао је све гушћи. У томе сутону Никола задену пиштоље за појас, саже се, узне нешто што је стајало споља до врата, и кријући га иза леђа, полако и опрезно се стаде приближавати притајеном Цукићу.

Наједаред, Никола оберучке снажно изману, нешто се диже и сену у ваздуху; чу се туп, нејасан, мокар ударац; нешто шкргутну и здружи се; она црна непомична маса оживе; кроз њу као да шину моћна електрична струја; у једном снажном покрету Цукић се праћну и изврте полеђушке, упаљена гужва сена догоре; у мрачној одаји чуло се само храпаво крклање, налик на одвратне звуке који се чују кад стојимо уз приклано марвинче....

*

Одаклија је опет јасно осветљена, две велике цепанице луча букте крај оцака. Никола брише рукавом очи, јер га дебео млаз крви бејаше заплуснуо право у лице. Цукић је лежао покривен кабаницом, испод које се бејаше отегла велика бара крви. Мало даље стајало је нешто увијено у повелику шарену бошчу! Још даље, на трножној столици, стајала је велика зелена каленица, пуна воде, а у њој је лежало некакво повелико срце, на

коме су биле остављене за два три прста и обадве главне жиле што из срца воде.

— Похитај, похитај ти Никола! Шта радиш ваздан? Опери добро оно срце, да не крвави бисаге, па нај, зави га у овај јаглук, мети га у леву малу преграду у десном бисагу, па бисаг закључај — рече Марко слуги.

После се окрете Петру, који је ту стајао немичан и нем.

— А теби ено у оној бошчи што ти је за потребу. Однећеш је у Београд везиру. Бакшиш ти не фали. Но прво се постарај те ово укопај, затрпајте ту где год у потоку. Само дубоко да свиње не изрију. Хајд сад!

У бошчи је била одсечена глава Цукићева.

II ПРЕДАЈА

Била је близу поноћ. У то доба у српском селу обично влада глуха, мркла ноћ, без јава и светлости. До тога доба људи поспе, ватре се погасе, чак и пси полежу и село утоне у таму и тишину.

Али тако није изгледало сад у Трбушници, маленом сеоцету у београдској Колубари. Ту је владала необична живост. По сокацима, по авлијама свет је врио. На више места гореле су пред кућом велике ватре.

Особито је било живо у једној великој авлији у сред села, где се кроз густ, млад шљивак видео висок шиљаст кућни кров од шиндре, а около пуно малих зграда с новим црвеним крововима од ћерамиде.

У тој авлији гореле су ватре на три четири места, а око њих видели су се многи наоружани људи.

Унаоколо за плот били су повезани многи спремни коњи, а неки су били смештени и по околним стајама.

На више места биле су постављене страже, нарочито на главној капији и унаоколо око велике куће. На самом уласку у кућу стојала су на вратима четири кршна момка у богатом оделу, наоружани од главе до пете, с дугим пушкама у руци, стражарили су и на самом уласку у кућу, а крај њих је био још и један пети, коме се морао пријавити сваки који хоће да уђе у кућу. По свему је изгледало да је ту пао на конак некакав важан човек.

У ствари тако је и било. У Трбушницу је дошао на конак Милош Обреновић, човек који се за ово

2—3 последње године истакао као вођа народни и који је сад јавно носио титулу и потписивао се: „Врховни Србије Књаз.“

И књаз Милош и сва пратња његова стигли су амо на конак тек доцне у вече. Међутим прозели су цео дан на коњима, јурећи по сеоским распутицама, гудурама и густим гајевима и шибљацима, тако да су на конак пали и гладни и жедни и уморни, с тога је сад сваки гледао да накнади што је преко дана претрпео.

Печени млади јаганци, добра шумадијска шљивовица и добро вино били су у вече награда овој замореној војсци књажевој.

После тешких дневних напора, књажева пратња тражила је сада богату накнаду у јелу и пићу. Било се већ превечерало, само су још пуне буклије ишле од гомилице до гомилице, које су се окупљале око великих разбуктаних огњева, наложених да разгоне сутон ове хладне мартовске ноћи.

Живи разговори, весело ћеретање, занимљиве приче вриле су у овим расположеним гомилицима око великих огњева. Неки су одлазили и долазили, неки су прегледали оружје, неки се спрема ти да легну.

Док се овако весело грајало у селу, сасвим друкчије изгледало је у сеоској околини. Ту се одигравао тужан приказ!

* * *

У дубокој јарузи, коју је са свију страна опкољавала густа шума, било је искупљено десетак сељака, који су се нешто живо међу собом препирали.

У средини горела је мала ватра, тако да је једва на два три корака унаоколо осветљивала.

Сви ови људи били су оружани, а по изгледу срдити, кивни, грдно заморени, пуни јада и нека не-

исказана бола. На њима је било нешто што те подсећа на рањену зверку, коју су дуго и дуго немилосрдно гонили, и која и сад чује у близини страховити лавез паса од чега је страва подузима.

У средини ових људи, на трулом пању, седео је висок човек, дугих образа и великих бркова, наслоњен на дугу пушку, коју бејаше чврсто стегао у руку. Седео је ћутећи, оборене главе, и на сва наваљивања свога друштва одговарао је само жалосним одмахивањем главе.

— Ако је дошло да се мре, онда да мремо сви, а не да се ти кољеш сам својом рођеном руком — примети му један сељак.

— Ама истина, Драгићу, каква је теби голема невоља да жив ускачеш вуку у чељусти? Зар ће Милош пожалити данас твоју главу, кад је ономад појео Цукићеву? Јеси ли ти здрав, да идеш крвнику у шаке и да сам подмећеш главу под цслатову секиру?.... Ето где је Немачка! За ноћ можемо прегрувати до на Саву, па ако се не може друкчије, макар гô препливај, само изнеси главу. Истина, Милошеве потере и дању и ноћу шушњаре на све стране, али ми знамо стазе и богазе и провешћемо те да ти длака једна не вали. Спаси главу па онда иди сам лично у Русију господару Ђорђу, испричај му какве јаде ми овде трпимо и хајте заједно с њим амо у Србију. Цео народ дочекаће вас као озебао сунце.

Драгић жалосно климну главом — као што нас је и сад дочекао — рече он подругљиво.

— Па шта хоћеш више!? Народ је био спреман и листом би скочио. Али, шта да се чини, кад сте ви и кнез Сима одоцнили да изађете у народ, а Милош дознао, јурнуо са својим кабадахијама, по-

хватао толике угледне људе и престравио свет. Сад се није вајде вајкати, што би овако и што не би онако, већ ваља спасавати главу, па тамо после гледати шта се може.

Драгић диже главу и оштро погледа пријатеља, који је на њега толико наваљивао.

— Да спасавам главу?!.. А што ће ми, пси је појели! Да видим како ће се онајерски пас налокати крви таквог дичног Србина, као што је кнез Сима. Па ја то да преживим, Боже ме сачувај! То никад бити неће! Немојте се узалуд мучити! Бежите, разилазите се, док није откудгод бахнула каква Милошева разбојничка чета, а ја одох да се предам и да скнез Симом заједно мрем. Биће му лакше када ме види крај себе. Бар ће знати, да га нисам и ја издао.

— Е, овај је човек данас на нешто нагазио! Хеј, по Богу, капетан Драгићу, је си ли ти при себи, кад тако говориш! Па болан капетане, Милош то бога и моли, да му још ти паднеш шака. Цукићу је већ смрсио конце; кнез Симу уловио, сад уздише још само за тобом. Још да се напије твоје крви, па је после миран. И ти хоћеш да му одеш на ноге, као поручен! Не, по Богу капетане! Ми смо тебе доста слушали! Ево и сад смо на твоју реч пошли и не жалимо, па ма шта с нама било. Али послушај једанпут сад и ти нас! Немој ићи Милошу у руке, да му се не слади тиранско срце. Послушај нас, капетане, кад те ево, сви овако зборски молимо.

Драгић скочи с пања као опарен.

— Не тако, газда Иво! Све ћу вас друго послушати, само ово не могу. Боже прости, сам Богаваот да ме за то моли, не би му могао то учинити. Ја сам кнез Сими задао моју поштену реч,

да ћу с њим истрајати до краја, и ако дође да се мре, да ћу мрети напоредо с њиме. Јуначка је беса дата, и ја бих сад био последња кукавица кад не бих одржао задану реч.

— Ама, зар задана реч према Милошу? Зар да сверујеш веру у корист онога проклетника? — цикну старац, што је мало пре говорио. — А шта ће кнезу Сими помоћи твоје друштво? Зар није боље спасти главу па доцније бар осветити кнеза Симу, кад му се сад не може ништа помоћи. Освести се, прибери се, капетане Драгићу, и учини што те молимо.

Драгић викну срдито и одсечно: — Ништа ме немојте више молити, нити ми и једне о томе говорити. Што не може бити, не може. Ја сам човек и не могу имати две вере, две речи и две заклетве. Једном сам се зарекао и то мора бити. Хтели смо дићи буну, нисмо могли и сад треба то платити главом. Да смо ми успели, плаћали би главом други, пропали смо, право је да платимо ми. Да кнез Сима није ухваћен, ствар би била друга! Могли би се заједно уклонити; али овако, он да погине. а ја да се спасем, боже сачувај, то никад ни до века неће бити! За такав нитковлук, ја би сам себи гркљан ишчупао. Баталите ме, дакле, немојте тражити од мене оно што бити не може. Ја сам као човек поштено живео, и као човек хоћу поштено и да умрем. Ако сте ми пријатељи немојте од мене тражити да се у овом тешком самртном часу покажем као кукавица. Та, болан људи — Драгић рашири обадве руке и страшним ватреним погледом стрељао је око себе — та, болан људи и браћо моја, помислите, шта ви од менн тражите! Да будем лажљив и варалица на самртном часу! Помислите, шта би могао мислити кнез Сима у тренутку кад

се над његовом главом завитла крвава целатска секира! „Ето, како ме и Драгић превари и издаде! Ја гинем, а њега ни откуда“ — Тако би морао помислити кнез Сима. Па зар с том мишљу да оде на онај свет! С мишљу, да сам га и ја издао!... И ја то да отрпим! О, не дај Боже!... — Драгић се три пут прекрсти — О, не дај благи Боже! Молим ти се! Та боље је по сто пута да умрем! Боље би било сто глава поклонити крвавом Милошу, нека их свих сто поједе, само овај страшни грех да не учиним...

Сељаци већ видеше да Драгића није вајде више молити.

— Па добро, шта си сад науман? — упита га чича Ива његов сељак из Ропочева.

— Одох право Милошу да му се предам.

— А он ће ти или одсећи главу, или ће те послати везиру у Београд, да он то сврши!...

— Тешто!... Из ове коже у другу не могу!...

— А шта да чинимо ми несретници? — продужи чича Иван.

— Потеците одмах својим кућама и чините се свему невешти. По селима су ваши људи; неће вас издати, а склоните се мало и у планину око стоке, док ова ватра не прође.

Неки од сељака понудише да га испрате до у село, но Драгић одби ту понуду. Бојао се ухватиће их Милошеве страже.

— Не идем на свадбу, но на погибију, па што ће ми друштво?

Изљубише се и растадоше. Сахат доцније Драгић је био већ пред Милошевим вратима.

На сред куће горела је велика, лепа ватра. Мало даље, крај ватре, бејаху са стране одорине, а у средини набијен дебео слој лепе меке сламе, застрте дебелим, меким шареницама и лепим ћилимима. Одозго је била набацана читава хрпа јастука, великих и малих. То је била кнез Милошева постеља.

Али, и ако је поноћ већ била превалила, ова постеља још је била празна. Удесно од постеље, ближе ватри, на малој дрвеној, треножној столици, преко које беше пребачено меко персиско шилте, седео је човек средња раста, јака састава и окрушасте снаге. Могло му је бити, по изгледу, до 40 година. Лица је био округла и као мало прићоса, а поглед му је био жив и ватрен. Кад би проговорио, говорио је брзо и кратко, а глас му је био јасан и громовит.

Оделом овај човек је потсећао на оцаковиће и угледније кнезове из онога доба. На глави је имао висок, црвен вес, с кратком, плавом кићанком, која се у круг ширила. На грудима је носио шарену гајтанли антерију, одозго чохан јелек, па чохано ћурче, а доле плаве чохане чакшире с везеним пачалуцима. Опасивао се великим свиленим пасом, преко кога су долазили широки силаји, а на ногама је имао широке и кратке црвене чизме. Од оружја сада је имао за појасом два сребрњака, с обичним зеленокорим ножем и везеном арбијом. Крај њега на постељи лежала је крива турска сабља, с богатим сребрним корицама.

То је био главом књаз Милош Обреновић.

Кнез је седео замишљен с лактовима упртим о колена, с главом наслоњеном међу шаке. Мало подаље од њега, седео је на другој постељи, покрупан, црно-

и к с

мањаст човек с пером у руци и писао је нешто на колену, по турском хадету.

На махове књаз Милош је дизао главу и оном што пише нешто казивао. Овај би то бележио, а кад цело писмо буде готово, прочитао би га књазу. Он би тада или одобравао или би приметио :

— Чиниш 'волико, ниси му све рекао. Кажи ти њему све да зна, шта му ја поручујем, да се после начисто види до кога је кривица, а да не беде после мене права и здрава.

Управо је довршавано једно овако писмо, намењено Герману, српском заступнику у Букурешту, кад у кућу уђе један од људи књажевих.

— Господару, овде је Драгић — јави он.

— Који Драгић? — чисто се прену књаз.

— Драгић. . . . Ропочевац.

Кнез скочи. — Он туна! Ко га ухвати? Ко га доведе?

— Дође сам! . . . Каже, хоће да се преда.

— Шта? . . . Хоће да се преда! . . . Он? . . . Драгић Горуновић? . . . А где је он и с киме је?

— Ево га овде пред кућом, сам је!

— Сам!? — књаз се нешто замисли и неколико пута крочи доле горе по кући — Сам! а је ли оружан? — упита кнез даље.

— Оружан је, господару; носи и дугу пушку.

— Па шта је тражио, да га тако пустите к мени?

— Питао је за те, господару, и рече толико, да је рад теби да се преда.

— Разоружајте га! — рече кнез полако — прегледајте га добро, и припазите да гдегод што не сакрије од оружја, па га онда пустите амо к мени.

За мало па у кућу уђе човек повисока раста, књаз га дочека, њини се погледи сусретоше и неко време гледали су се немо и непомично.

— А дође ли Драгићу, дође — рече књаз први.

— Дођох, господару Милошу, колико тек да не рекнеш, да те се бојим и да сам испред тебе побегам.

— Па јес, ви сте јунаци; само што вас морам изкаца водити (ово је био подсмех кнезу Сими, кога су пре 2—3 дана ухватили у селу Ђелијама, где се код неких пријатеља прикрио у велику кацу). Не бежиш! А како си радио требало би да бежиш сто дана хода, да бежиш у неврат откуда се никад не долази

Драгић га пресече: — јамачно од твога зора и јунаштва —

— Не од мога зора, већ од себе сама, од образа свога, ако га још имаш, да бежиш од срамоте и издаје своје и проклетства ове сиротиње које ће те и на оном свету стићи, несретнице мој; — рече Милош ледено и кивно.

Драгић се подругљиво насмеја: — А теби Милошу, баш прирасла сиротиња за срце; чим отвориш уста, она ти је на језику. А откуд је ти жалиш и помажеш, одонуд јој кожа пуца! Од кад си ти почео купити харач по народу, људи почињу жалити за турским харачлијама. Твоји момци гори су од најгорих јаничара. Кудгод они прођу за њима остаје кукњава и јад. Колико су људи испребијали само за ово неколико последњих дана! Хвалиш се да си одагнао и стукнуо Турке, а овамо сам си се начинио паша, и гори си од онога у Београду Сакупио си око себе читаву тевабију скитница и бескућника, нахранио их и одео новцем откинутим од сиромашног залогаја, па с тим кабадахијама гњечиш ову сиротињу те крвав зној из ње цедиш. Какав паша, какав везир, ти си се начинио већи господар од њих. Од тебе и твојих зулумчара си-

ротиња данас горе пишти, но што је пре три године пиштала од *Сколљака*. Од тебе морају људи да крију своје жене и кћери, као од најгоре Туркуше.

Драгић би и даље говорио да га Милош не пресече, он цикну као гуја и привика да Драгића одмах вуку, и да му ударе букагије на ноге и на руке.

.... — Место да се правда и брани, он узе нападати, оптуживати и уједати као бесно псето!... Запињу им за очи Милошево богатство и господство. Пакосни завидљивци, сви би хтели да буду књажеви и господари! Штета, што нема негде у свету какве царевине без газде, па да се ту сви понамештају за кнезове и војводе. Тек што је отрљао крмељ с очију, а већ свако ти то хоће да је господар и војвода. Али нису за то криви ови слепци овде, већ они матори душмани отуда из Русије. Они, они, Бог их посекао! Утекли као курве и ђидије, а оставили ову сиротињу саму, па сад видели где народ почиње мало повраћати душу и већ им зинуло грабљиво срце за власт. Сад би се опет вратили, опет би упалили ватру у народу, само да се они како год дочепају господства и власти.... Али нећете куда сте наумили! Ви сте у вашу тековину гурнули угарак и спалили је. Ово је Милошева мука, и док је он жив нећете омастити брка. Свак би сад умео доћи на готово и офукати оно што је други стекао. Али за те готоване спремљен је ушник и готованлук ће се главом плаћати.

Тако је књаз Милош викао и праскао, док момци бејаху спопали Драгића да га извуку напоље.

— Верујем ти! Не бих ти веровао кад би рекао, да ћеш лепо и као човек дочекати старе војводе и заслужне мужеве и трудбенике, који су за отаџбину

своју крв лили. А да ћеш их дочекати секирама и ушницима, то ти верујем. Ти си то и научио. Лане си појео главу Молеру и владици Мелентију, ономад Цукићеву, а сад ћеш наше, па тако редом док и тебе једном не удави људска крв.

Док је Драгић ово говорио момци су га вукли, и он је једва могао испрекидано рећи ово неколико речи. Један га момак бејаше ударио шаком преко зуба, па је сав био обливен крвљу. Међутим књаз Милош је у највећој јарости викао.

— Вуците ми испред очију тога пса, да не поганим руке о њега —

У тај мах упаде у кућу Сима Паштрмац. Он сави руке око Милоша, који се већ бејаше машио за пиштољ и повика :

— Не, господару, ако Бога знаш! Ако је он махнит, немој ти прљати то светло оружје, на коме се досад блистала само дика и слава српска.

— Одлази ми одавде, ти Амиџа; немој ми бар ти стајати на муку!... Зар ово марвинче заслужује што друго, но да га овде премлатим.

— Па баш зато га и остави нека од другог нађе, а какав је, неће то дуго тражити. За премлаћивање марве има других; врховни књез има друга, боља посла.

— Поносите се — рече Драгић подругљиво, бришући рукавом крв, која му је лопила из повређене горње вилице — поносите се, ово и приличи јунацима као што сте ви, који ударају по педесет на једнога и који оружани кидисавају на човека голих шака, који им је сам добровољно дошао у руке. Јазук, вајни војводи!... — викао је Драгић, и хтеде и даље, али га Паштрмац с момцима изгура напоље.

— Море, торњај се одавде, бедо, видиш где ћеш главом да платиш, Бог те убио — рече Паштрмац срдито избацујући Драгића.

Милош је шгргутао зубима и сиктао јетке и необуздане нападе.

Паштрмац га је ублаживао, салећући га са сваке стране. Спомену му како су Драгић и остали, најпосле, људи који можда нису ни имали зле намере у срцу, али су се повели за надом да ће оно бити боље што они скроје и испланирају.

— Не би ја марио да су они сами дошли на ту луду мисао, да сад у најгоре доба муте и бунтују народ. Они овде виде шта је, па им то не би могло ни доћи на ум. Но они су подбодени са стране, они су само машице у туђим рукама. Све је то масло онога Црнога пса, црн му образ био, као и што је. они су ти што не дају овој сиротињи душом дахнути; они су и ове будале подболи и навукли их, да сада својим лудим главурдама плаћају несретне злочине своје; њих, да је мени добити у шаке, с њима да се ја разрачунам, млеко их српско разгубало — викао је књаз Милош.

— И ја сам слушао да их подбадују они из Русије. Само, што је мени тешко у то веровати. Ако ико, Црни Ђорђе зна шта је рат с Турцима, и бар он не би тако олако уваљивао овај народ у нову крајину.

Милош га пресече.

— Зна! Да боме да зна. Али зар је ту запело само до знања и незнања? Зна и ђаво шта је право, мој Штрбо, али неће да ради! Зинула им хала за господством, па им и памет појела.

И ако је у другим приликама био вољан, да старим војводама призна њине муке и заслуге, сад

овако љутит, Милош им је све порицао, тврдећи да су то душмани српски и да би највећу услугу учинили земљи да изаберу најдубљи вир у Црноме Мору, па сви у њега да поскачу.

Паштрмцу је било главно да Милоша умири, с тога му је све повлађивао и ако, у истини, није све онако мислио.

Док је Милош овако праскао, а Паштрмац га блажио, момци јавише да су Драгићу, по кнежевој заповести, ударили букагије на ноге, а лисице на руке, па су питали шта им ваља даље чинити.

Паштрмац је очима давао знак момку да не запиткује и да није требао ни долазити, кад га нико није ни звао. Кнез Милош опази ово мигање и испречи се на Паштрмца, претећи да ће и с њим овако учинити као и с Драгићем. Паштрмац се правдао да није ништа зло мислио, само је хтео потсетити момка да остави ствар до сутра.

— А што да је остављам и одлажем до сутра? Нећу га остављати ни једне декине (минуте), знаш ли ти то! — викао је кнез. После се окрете момку: — Коње спремајте, па овога тренутка да се кренете! Мислиш да развучеш, да одужиш док се ствар не охлади, па после твојим шеретлуцима да га измолиш, као што си и лане измолио онога пса, па је си л' видео чиме је платио и мени и теби! (Овде је Милош мислио на кнеза Симу, кога је хтео још раније погубити, но га пусти на молбу и наваљивање људи). Али нећеш, Штрбо, куд си наумио, не! — Окрете се Милош сад Паштрмцу.

И Паштрмчеве молбе збиља нису ништа помогле. Драгић, истина, није кренут те ноћи, али је, одмах сутра дан рано у јутру под јаком стражом одаслан у Београд везиру, коме је, дан пре, био упућен и

кнез Сима. Међутим, Цукићева глава била је стигла у Београд, и већ од два дана зијала је натакнута на колац и истакнута на бедем београдски одакле се згодно могла видети и из тврђаве и из вароши.

Пошто се тако ослободио три своја опасна противника, Милошу чисто одлану на души. У овоме успеху, који је постигао и лакше и брже но што се надао, Милош је видео прст и вољу божију, а веровао је да је сам Бог тако хтео, да га спасе ове беде и напасти. Кнез Сима по угледу, памети и речитости својој; Цукић и Драгић по јунаштву и смелој одлуци — били су у оно доба врло опасни противници Милошу, и он није ни мало претеривао, кад је толико полагао на постигнути успех против њих. Умирен и обрадован њином погибијом, он из Трбушнице крене даље кроз вилајет, науман да пропутује свих шест нахија, у којима су бунтовници били упалили ватру.

Овај пут, ови дочеци, ови састанци Милоша с народом били су за њега нов триумф, нова слава, и он је и ову прилику умео згодно употребити да свој углед уздигне и да своје везе с народом учврсти.

Па како се успеху сваκ клања, то и на овом путу Милошу су највише викали „ура, живео“ и најдубље му се теменисали баш они, који су пре неколико дана на њега највише викали и кривили га за најтеже злочине.

III

ШТА ГОВОРИ БЕОГРАД

8. је март 1817. године. Велика кава на Зереку, великог дахије Аганлије, препуна је дима и гостију. Више од 40 пари јеменија, свакојаке величине и каквоће, стоје поређане пред миндером, што се пружа дуж сва четири каванска зида, а горе на миндеру седи око 50 људи и ћутећи срчу своје наргиле.

Патос је сав застрт хасурама, а лево и десно, по угловима, прострти су ћилими и сицадета, на којима седе у гомилици по 7—8 и по десетак постаријих гостију.

Сви седе скрштених ногу а пред сваким, сем наргила, стоји још и филџан с црном кавом, по негде углављен у укусне, богато извезене зарфове од жуте и беле тенећке или од саме срме.

Насред каване на огромном ћилиму, на коме се прелива стотина живих боја, седе три Турчина у високим зеленим турбанима и дувају у неке дугачке тршчане свирајке, које дају танке, развучене тужне звуке.

Уз пратњу те чудне свирке, коју допуњује вешто ударање дахира, што као перце игра у рукама раздрагане играчице, млада, висока женска изводи тешку и заморну игру, при којој дрхти сваки мишић на телу, те крупне капље зноја искачу по заруделим образима црнпурасте источњачке лепотице.

Све очи упрте су у дивну играчицу; сем ње нико ништа не види и нико ништа не чује.

Али, она ево доврши своју чудну игру; звучно дахире одјекну још једанпут, заносна играчица још се једном окрете на пети, још се једном преви преко главе додирујући скоро земљу, још једном задрхташе сви мишићи на њеном облом, као прекаљени челик гипком телу, па онда на мах све пре-стаде, све умуче, све изумре и у великој кави наста тајац, као да у њој није живе душе.

— Чокјаша! (живела) — рече један стари Турчин прекидајући тишину. Са свију страна зачуше се одобравања. И ако Турци обично не исказују своју радост и допадање виком и плескањем, овде су гласно и са свију страна изјављивали своје одобравање. Но играчица пође да купи бакшиш, и у великој кави опет овлада мртва тишина. Но њу на брзо прекиде средовечан, просед Турчин, који преко целе каване, упита госта, који је чак на другоме крају седео.

— Море, болан, Раџо, какви је то баксуз ударио у вас рају, те ви сад тикве жешће полијећу но приђе кад је Скопљакова чорда сијевала! А јесте, рзуси, кукали са Скопљака, е већ грђих јада од његовијех не море бити!

Средовечан човек седећи на шилтету у дну каве, диже главу, слеже раменима и рече: Не знам ти ја ништа од те работе, Ага Џоне, то моја посла нису и ја се у то не мешам.

— Како, болан, нијесу твоја посла, а да чија је оно глава што већ трећи дан зија на бедему?! Турска, бели, није, но ваша!...

— Гађају је, болан, наша дјеца бусеницама, па никако да је погоде — окрете се Ага-Џон Турцима до себе, а затим се опет обрати Србину доле у дну каве.

— Кажу, болан, Раџо, то ви је био неки ваш првијенац, бојсе Чукић (Цукић) му је име, па га болан, посјекао ваш Коџа Милош, а није да га је и посјекао ка' што би приличило иксану, но кажу, болан, сјекиром му главу одрубио, исто ка' и сваком крмку.

— Јазук, јазук — чу се с многих страна. Ово су Турци изговарали вртећи главом.

— Ако је кнез Милош тако учинио, онда је јамачно тако и требало да буде. Зна он боље од мене и од тебе Ага-Џоне, шта ваља а шта не ваља.

— Знаде, море, па још како знаде он за себе, само не знам... — поче Ага-Џон, но Србин га прекиде.

— Добро је, хвала Богу, и нама. Шта нам вали!

— Е право велиш! Та ти Цариграда вриједи, и ваистину ништа вам не вали, само што вам Милош једном по једном туца главе ка' оно што ви ђаури о вашем Васкрсу туцате црвена јајца. Не да ви, болан, главе дићи. Шта сам их ја само с мојега ћепенка гледао, што им је по тужби Милошевој одсјечена глава. Ово дана опет ће двојицу посјећи. Бојсе, синоћ су их догнали амо у тврђу!

— Па тешто! Догнали двоје; нека их догнају и двеста! Ако полећу, наше главе полећу! Шта то вас боли! Од кад то ви Турци почесте тако жалити за нашим главама! — рече Србин с доња краја каване и устаде.

— А, пјан био, ко ти вели да Турци жале за вашим тиквама? Испало око које за њима заплакало! Није ријеч о жаљењу, но да познате, болан, да Турци нијесу онако зли, како сте се ви, динсузи, свуђер јадали. Ето ви сад ваш човјек и богме ви је трипут гори од свака Турчина.

Човек, на кога су управљене ове речи, бејаше устао да пође и баш у тај мах плаћао је кавецизи.

— А што, болан, бјежиш, што? Ако ти је што гођ криво, ето нећу те дирати ни питати.

— Није ми ништа криво, али нисам дошао у каву да водим таке разговоре. Најпосле, мали смо и ја и ти, Ага-Џоне, да оцењујемо да л' ваља или не ваља што ураде кнез Милош а и светли везир — рече Србин и пође.

— Како море, како? Зар су код тебе, ђаурска рђо, свијетли везир и твој кнежић Милош једно исто, те их барабариш? Наш свијетли везир сједи овђе мјеште цара, нека му је слава, и у његово име влада и заповједа. А у чије име заповједа ваш Милош? Он је прости слуга везирова. Сјутра ако хоће море му главу укинути, ка' и орозу (петлу), па да га нико не упита шта учини. Милош је измеђар свијетла везира. Што везир заповједа, Милош мора да пољуби па да учини, уисало му јал' не уисало!

— Па што онда кривите Милоша за одсечене главе, кад он све ради по везировој заповести — рече човек хватајући се за врата да изађе.

— То му, бели, није нико заповједао. Што ће свијетлом везиру ваше крмеће главе? Но оне Милошу кваре ракам (рачун), те их он једну по једну поткресава.

Србин не одговори ништа. Он махну руком и изађе напоље. Доле у кави било је још Срба, но они су ћутали. Турци продужише разговор сами међу се. Говорили су полако, али, како сви остали ћуте док један говори, у кави је владала мртва тишина, те се свачији разговор чуо јасно и разговетно.

Турци прво почеше распитивати Ага-Џона, каква су то двојица што вели да су синоћ догнати. Ага-Џон имао је свој дућанић баш на калимегданском углу, куда се пролази за тврђаву (онде где је сад гостионица „Српски Краљ“) и седећи ту с прекрштеним ногама на ћепенку, он је видео свакога ко уђе и изађе из тврђаве. Казивао је и оно што је синоћ видео, али то није било бог зна шта. Знао је толико да су синоћ у сумрак, под јаком стражом, Милошеви момци дотерали два човека окована у ланце од главе до пете, а вели се да су неки бунтовници, и да их је Милош послао везиру да их посече. Толико је знао Ага-Џон. Али ту у кави био је Бекрен-Ашар-ага, млађи помоћник градског тамничара, и он ће ваљда знати што више да каже.

Сви Турци упреше погледе на млада, лична Турчина, који је замишљено седео у горњем делу каване. Млади Турчин био је увијен у читав облак дима, кроз који је једва просијавало његово богато господско одело.

— Е, вала, чоче, кажи ако што више знадеш — рече стари Турчин, који је седео с десна до Бекрен-Ашар-аге.

Млади Турчин сркну два три пут убрзо расхлађени дим из наргиља, погледа унаоколо испод очију, диже веће и рече :

— Не имам вам што много казиват. Исто је како рече Ага-Џоне. Доћерали су два бунтовника, и за који дан биће посјечени.

— А који су, дина ти? — упита седи сусед с десна.

— Кнез Сима из Велика Борка, и његов побрат капетан Драгић.

— Ама шта рече, чоче? — примети стари Турчин, а с више страна чу се чуђење и двоумица.

— Виђени људи и друштво Милошево! — рече један.

— Знадем их обојицу, а особито Сима. Кад се бејаше оно и Милош похасио, Симо му је био десна рука. Каква му невоља, да му он сад главу сијече? — примети други.

— Није на ино, но су се морали увалити у какво крупно зло, да их ово снађе. Није се забадава зучало о новој буни! Не море бит', да нијесу и они ту замочили своје прсте — домишљао се трећи.

— Близу догоните — рече Бекрен-Ашар-ага — ама нијесте још праву погодили. Јесу били виђени људи, ама су злице. Имали су дослух с Црнијем Ђорђијем, и од њега су књиге примали. Великога шејтана носили су они под клобуком, за то ће им и појест главе. Кројили су бунт да потекар упале цео вилајет. Свијетлом везиру докаже се за то, те он призове Милоша и затражи да му у кратку земану пофата хајдуке, или ће вели, он сам изаћ у народ на „тефтиш“,* па онда нека нико не кука, и што ко прогута то му је. Ако ти не мореш наћи

* За време Турака у свакој кнежини био је по један Турчин буљубаша и с њим по неколико пандура Срба и Турака, одређених да гоне хајдуке. Кад би се појавило много хајдука, те би убиства и отмице учестале, Турци су подизали сав народ у потеру, па кога хајдука убију њему одсеку главу, однесу је у Београд и на коцу истакну на бедем, а ако кога жива ухвате њега посеку или га набију на колац. Али кад ви потера не може ништа да учини, кад се хајдуци осиле и у народу настане врење и комешање, тада који од већих старешина турских излази сам у народ на тефтиш, т. ј. поведе са собом јаку војничку пратњу, па затвором, бојем и глобама нагони кметове и угледније људе да прокажу хајдуке и бунтовнике, као и њине јатаке и присталице, да помажу Турцима да их похватају. Тефтиши су бивали обично после ратова, кад многи од страха утеку у хајдуке, а и пред ратове кад се угледнији људи спремом за рат компромитују у очима Турака, па се побоје за главу и гурну у планину.

те хајдуке и смутљивце, што буне народ, ја ћу их, бели, наћи... попријетио је свијетли везир. Што је друго и могао чињети Милош, но послати хајдуке. Прво је дошла Цукићева глава, а синоћ догнаше и ову двојицу.

— Алах шућур (богу хвала), све је како Алах хоће! Враг је био преластио и ову земљу и ови народ! — Све је било пошло ђавољијем трагом, и девет пунијех година турском имену и турском дину (вера) није било станка ни помена у овоме вилаету. Али Бог даде и црnome ђаволу Ђорђију дође крај. Стуцаше се и његови рогови. Он побеже у ђаурску Московију, а вође оста Коџа Милош. У зачетку и он је, наопако му било, био забраздио далеко; и он је хтјео трагом онога Црнога. Али као мудар човјек брзо је видео да на ону руку не иде више, и он окрете другу. Четврта је година од онога земана. Знам све, као да на прсте бројим, шта се десило од тога доба. И слободно могу рећи, да би до сад било бар 3—4 истинске, големе и опасне буне, да то све није утулио и прегазлио Коџа Милош. За садашњи рахатлук поглавито треба благодарити њему, Милошу, и свијетлом везиру који Милоша чува и њиме се мудро послужује. Нека им је слава обојици — рече крупан стар Турчин, допијајући последњи гутљај своје каве.

У другом углу, седео је омален као овца сед Турчин смежурана лица, а веома живих ватрених очију. Док су остали разговарали, он је немирно погледао час на једну, час на другу страну, а овда онда усне су му грчевито дрхтале, као да нешто за се шапуће. Његово сухо, смежурано безбројним борама избраздано лице било је веома осетљиво и покретно; сваки осећај на њему се изражавао и

брзо и јасно. Разговетно се могло познати како облак за облаком наилази и силази с висока чела старчева, према обрту разговора који се ту водио. Ова последња хвала Милоша и везира као да нарочито дирну старца. Он чисто подскочи с миндера, као да га нешто упечи и пун нестрпљења, узе махати десном руком, као да некеме прети. Његов сухи кажипрст с великим добро очуваним ноктом, пожутелим као ћилибар од дуванска дима, правио је колуте по ваздуху, као да указује некуда тамо далеко, на далеку будућност, или као да пише по празном простору неке тајанствене знаке, чији пророчански смисао само он разуме. И ако је код Турака обичај да мирно говоре и онда кад су у највећем узбуђењу, старац се сада подругљиво насмеја и уз непрекидно махање и руке и главе он поче овако :

— Дobar Милош, добар везир, добри ђаури, добри Турци, сви смо ми добри, све је како најбоље хоћеш, а полумесец опет све ниже и ниже обара рогове, турска сила све је бесилнија, а Турству су скути све краћи и краћи! Гдје је Беч и гдје Биоград? Јуче се за Беч машали руком, а данас благодаримо Алаху што нам и Биоград уздржа. Хеј, сабљо турска, грдно ли си се иступила, кад не мореш данас једнијем махом да прерубиш ни ову паучину, што се зове шумадиски ђаурлук!...

Старчић је ово изговорио кивно, јетко тако, да сви присутни обратише пажњу на њега.

— Ама што је, хоџа Изедине, што си, болан чоче, тако карли? Бојсе, јад ти неки пао на срце? — рече му онај крупни проседи Турчин.

— Јад! А да, што ме друго може и сретати у ови наш црни земан? Гдје је то сунце, од којег би ме могло какво добро огријати? Виђесте ли

како, не од годишта до годишта, но од сахата до сахата пропада и опада све што је наше било и нашијем се назвало. Гдје је пријешња турска сила, турски сјај и турско господство, и гдје ли наш пријашњи рахатлук? Усред Биограда наше богомоље стоје опале и порушене и са паучљивих мунарета јејина пјева злослутну пјесму своју. За сретна земана Биоград се са Стамболом надметао по сјају и љепоти својој. Шта би и куд се деде сад све то? Гдје су данас богати двори и сјајни биоградски турски теферичи? Гдје су оне рајске башче, што су се могле мерити са Бакчи-сарајем кримскијех канова? Гдје су осioni и пребогати Турци Биоградци, који су некада до Стамбола и Шама били чувени са јунаштва, са богатства и господства својега; који су за собом водили сјајне свите све у суху злату и алему, да се са султанскијем барабарити могу; који су читаве војске издржавали о своме харчу и ајлуку? Гдје су на далеко чувени безистени и пазари биоградски, у које се стицала најљепша и најскупоценија роба из три дијела свијета? Јес, гдје је наш стари сјај и сила, те смо данас овако грдно посрнули, и видимо се као божјаци, захвални ако им ко удели мрвице, које падају с туђе господске трпезе?... Ја, гдје је сад све то, Виђите домове наше, виђите хареме наше, загледајте харове наше, наше ризнице и пусатнице (оружнице), и погледајте низ нас саме! Са свијех страна провирује опадање и сиромаштина; све је у рушењу и посртању, све иде са зла на горе; убоштво нам се већ кези из свакога ћошка, а уз привратак домова наших већ стоји наслоњена просјачка палица с којом ћемо у свијет поћ.... Је ли тако Турци или није?

Са свију страна чу се одобравање, а многи су жалосно вртели главом, признавајући с болом, да су збиља настала већ последња времена.

Старчић је жустро погледао по оним растуженим и забринутим лицима, код којих је његов говор збиља изазвао сетно расположење. Сад опет прихвати реч живо и енергично :

— Па кад је тако, што ми онда хвалишете Милоша и што ли везира? Каква смо добра и рахатлука од њих дочекали? Зар не видите ви кудер ово гура и нашто ће напослетку изаћи? Видите ли ви да ће нас баш ови везир и његов Коџа Милош одагнати у просјаке! Што су други започели, они ће довршити на нашем упропашћењу. Везир је добар човјек, али њега је сам шејтан (ђаво) амо пратио на нашу велику несрећу. Њему треба пара, много пара, он држи Милоша да му то даје, и кад му то даде, онда море чинити што хоће. Лукави Милош тако и ради, и мало по мало он постаје господар и раји и Турцима....

— Да не да Алах! — чу се с неколико страна из густога дима, који је пунио каву.

Чичине очи сенуше и он је срдито зверео по дружини. Сад продужи кивно :

— Ама шта, болан, да не да! Ама, дао вам је већ све, и не има вам ништа више давати.

Старцу су тако брзо навирале речи на уста, да су га чисто гушиле, и он је на махове морао застајати да одахне. Сад опет понови :

— Молите Бога да не да силу ђаурину! Али ваша молитва доцне стиже. Сила је већ прешла у ђаурске руке. Зар ви не видите како Милош расте из дана у дан, док наш везир бива из дана у дан све мањи и мањи. Вичете на Кара-Ђорђија, ама он

је за нас био мања невоља од Милоша. Код њега није било два лица, и знао си вазда што ти мисли. Он је био отворени душманин турски, и лакше нам је било од њега се бранити. Милош је подмукао; на његовијем устима је покорност и послушност цару. Он само о својој вјерности говори, и кад гођ приграби по коју нову власт у шаке, он вели: „Ово је да боље и верније послужим цару!“ Уз то је опрезан као стари лисац, оњушиће где гођ има какве опасности за њега. Ко му гођ може бити опасан, тога уклања, а амишан је за новце и сабраће огромно богатство. С тијем парама биће он још три пут опаснији. Биоградски везири биће његови плаћеници, и памтите моју реч, Турци браћо, доћи ће времена када ће ови исти Милош седећи примати биоградске паше и везире и шамарима их изгонити из својег конака.

*

Док су се оваки разговори водили у великој турској кави, онај Србин што изађе из те каване, прво застаде код врата, као да се нешто омишља, и после сави на више и нестаде га у мраку.

После четврт часа он се заустави пред вратима нове двокатне дрвене куће, према данашњој Саборној Цркви у правцу испод Старога Здања.

Та је кућа била скоро грађена, доњи бој је куће био од ћерпића, а горњи махом од дрвета, али је по турском кроју лепо изведена и укусно ишарана. Улазак је био споља, водио је кроз дугачак, узан ходник, а лево и десно повијале су двоје степенице за горњи спрат.

Човек дође пред кућу, стаде, ослушну, па онда удари три пут звекиром у железни колут на вра-

тима. Врата се брзо без шкрипе отворише и човек устрча уз степенице.

На врху га дочека човек повисока раста, просед, крупних бркова, а избријане браде. На њему је била чохана, везена долама и у опште чохано чаршилиско рухо из онога доба. Знанци се поздравеше и уђоше у оцаклију.

— Добро те нађох; задржао сам се код Турака у великој кави, па сам се бојао бићеш куда изашао.

— Куда бих у ово доба! А шта говоре Турци?

— Не могадох остати до краја. Остао је Баћа да чује. Ако раније сврше свратиће и он амо.

— Па шта мислиш сад, хоћемо ли спасавати кнеза Симу и Драгића? — упита домаћин зловољно.

— Није питање хоћемо ли, већ можемо ли и како ћемо? То ми казуј, ако што знаш.

— Што ја знам, то је: оштра секира па Милошенду за врат ушником. Кад он секиром убија друге, право је да од секире и сам погине — рече домаћин кивно.

— Море прођи се тога белаја и не говори то, Милошева погибија неће спасти ову двојицу од погибије, а сад прво то треба гледати.

— Вала, да ми је видети да полети његова глава, па тешто, макар и они главом платили.

— Немој тако молим те. То је говор тек онако од беде. Ми прво морамо гледати да ову двојицу спасемо и дај о томе да се посаветујемо. Како би било, да молимо неке и неке виђеније базрђане (трговце), да узмемо и Турке и Грке и Јермене па да иду сви у град да моле за њих везира.

Домаћин је невернички вртио главом. — Ништа од тога не може бити! — рече он мрачно — Везир ће ти одговорити, као оно што је одговорио кад

смо га лане молили за Молера. Изговорио се на народ и Милоша. Тако ће бити и сад. У истини пак, Милош њему плаћа за свако тако погубљење. За самога Молера платио му је 6 кеса да га погуби. То сам чуо од једнога повереника везирова, који је и Мишошев велики пријатељ.

Овде за ову двојицу даће још и више. Кад би било откуда пустих пара, па да ми понудимо више, но што даје Милош — то би можда једино помогло.

— Није ваљда дотле дотерао, по Богу! До сад су кнезови давали откуп везирима, да спасу главе заробљених Срба, а не да их за ту плату Турчин посече.

— Није! Теби се све чини неверица. Ти рачунаш како су радили други и како би требало да се ради. Али ово је Милош, еј Милош — викну домаћин срдито.

— Ако је Милош није ваљда Турчин! Па до јуче је и он стрепио!...

Домаћин га пресече.

— Шта није Турчин! Три пута је гори од најопаснија Турчина! Слађе му се напити српске крви но да га медом нахраниш. Него ту нема друге помоћи; њему ваља вратити онаком истом мером каквом он позајмљује. Њему су јевтине туђе главе. Ни његова не сме бити ни нама скупа.

— Ти опет забраздио! И њима је ту једини спас. Милошенди треба послати крвав фишек и писмо крвљу написано, где ће му се рећи:

„Знамо да си ти предао везиру да посече ова два човека. Ти једини можеш их и спасти. Не хтеднеш ли то, овај ти је фишек наше поздравље. Кунемо ти се живим Богом, и мученичким гробовима њиним,

и крвљу овом којом ти ово пишемо, и очњим видом нашим, и да Бог да слепи и неми светом ходили, ако те не смакнемо пре, но што на њиним гробовима трава никне. Сав Стамбол да те чува, учувати те не може, нити ћеш се ти наносити главе, ако по несрећи њине одлете. То ти јављамо и то ти се заклињемо нас петоро пријатеља и другова кнеза Симе и капетана Драгића. Јављамо ти ово да не рекнеш да је било силе, да смо те напали кришом, и да ти нисмо јавили за времена док се ствар још могла поправити.“

— Зар ти мислиш да би то помогло?

— То је још једино што може помоћи. Знај ја те кукавице што су тако брзе на кидање туђих глава. Они су свирепи са голема кукавичлука свога. Убијају, јер се боје за своју главу.

— Не бих рекао да је Милош страшљив. Био је у толиким бојевима.

— Слушај ти што ја теби кажем. Ако ишта може спасти ову двојицу, то је страх Милошев.

— Али ако све то не помогне?

— Онда ћемо убити Милоша! Ми с њиме и тако морамо једном свршити, или ће нам он свима доћи главе. Ја и за господара Ђорђа од њега стрепим. Ја се све бојим, да ће он Карађорђу главу појести.

— Море, не бринем се ја за господара Ђорђа. Истина, кнез Милош је данас сила, али опет је он мали да може Карађорђу и на сенку стати, а камо ли што друго. А после, господар Ђорђе је далеко. Но дед ти, шта ћемо ми с ова два роба овде, којима главе висе о концу и којима још сутра може за навек смркнути.

— Није ваљда баш тако призорило.

— Богме јесте, те још како призорило. Већ то, што су заробљеници спроведени право везиру, слуги на зло. Да је Милош мислио развличити ствар, он би ове људе послао преко народне канцеларије, као што је био ред, а не би нас обилазио. Овако се бојим, појешће и ову двојицу помрчина исто онако, као оно пре 5—6 дана Цукића. А после, мртвој глави лека нема!

— Па где су управо заробљеници?

— Где су баш сад у овај мах не знам, али прво су били затворени у казамет више барутане, баш на савијутку где се из горњег града силази у доњи, поред лековите водице. То је грозан казамет, можда најстрашнији у целом граду. Турци га зову Ђор-кула, ваљда с тога, што је изрезан у самом камену и нема нигде отвора за светлост.

— Знаду ли други кнезови да су ова двојица догнати?

— Знаду, али овде ти их сад и нема много, свега нас тројица. Да смо сви бар, па онако заједнички да изађемо пред везира и да га замолимо.

— А зар би сте смели од Милоша? — упита домаћин подругљиво.

— Па слободно је ваљда бар молити.

— Бога ми, вас би Милошенда за то живе одерао као јарчеве. „Слободно је бар молити“, али за кога Милош рекне да је крив не смеш ни молити. И окрећите ви ствар како хоћете, другога вам спаса нема но да се уради онако како ја велим. Прво, да се Милошу озбиљно запрети, а после овде се може чинити још штогод и поред тога.

Тако је наваљивао домаћин, но гост никако није пристајао да се почиње претњом. Претњу после

ваља и извршити, то би значило убити Милоша — а ко би ту одговорност смео узети на се и пред Богом и пред народом!...

— Није ту у питању једна српска глава мање или више, већ Милош се сада јавља као представник и носилац једне мисли народне, убијајући њега, не би ли била убијена и та мисао народна...

Домаћин плану, пресече госта и не даде му да доврши.

— Тешко овоме народу, ако је још и Милош носилац његових мисли и надежда. Милош је удворица турска и сутра ће продати и земљу и народ и што год хоћеш за један реп турски!)

— У томе се не можемо никад сложити. Милош је на муци; мора се довијати, мора по невољи угађати Турцима, али он њих не воли.

— Не велим ни ја да их воли. Он не може никога волети. Његово је срце тако пакосно, себично, грабљиво! Он воли само себе, а погинуо је за господством и влашћу. Продаће сто српских права само да се господства дочепа... Камо ти Петра Молера, камо ти владике Мелентија Никшића, камо толико других угледних људи?! Све их је он побио! Кнез је, али његов пут којим се попео до те висине засут је људским костима. Таким је путем он пошао, таким ће и даље ићи; његова слава и величина дићи ће се на гробовима свију бољих и отреситијих Срба, ако се не нађе паметнијих људи да томе злу што скорије стану ногом за врат.

*

1) Турске паше бележе своје господство и чин коњским репом (тугом), које носе за калпаком. Везир је обично учтуглија, што значи паша од три репа. Остале паше као хџаја везиров и други имају по један или два репа.

* * *

Док се овакав разговор водио између ова два политичара, у другој српској кући, у једној нахереној страћари, што се готово губи у гомили осталих кућерака сиромашног краја у Савамали, дешавао се други и друкчији приказ. Крај огњишта, на коме је буктала лепа ватра, седела је на скромној постељи, заваљена на високо узглавље од јастука, стара кукуљава старица око које, с десна и с лева, бејаху приселе две млађе жене.

— Како ти је сад, нано? — упита млађа жена с десна.

Старица ништа не одговори; њене мале, упале, суре очи укочено су гледале у жеравицу.

— Подај јој нека сркне још мало те вруће ракије, видиш како је то поврати — рече жена с лева.

Пружише јој и старица прогута гутљај два. То је доиста мало оживи. Са мртвачки бледих, смежураних образа њених нестале оне самртничке укочености и лице доби строг али жив и симпатичан израз.

Како је много говорило ово суво, спечено лице; како је дугачка и страшна била она прича препаћена живота, што је на њему бејаху исписале оне безбројне ситне и крупне боре!...

Ову старицу знао је скоро цео Београд. Више је од тридесет година само, како је сви знају под именом *баба Јане*. А колико је тек година прошло док је добила ту почасну титулу баба Јана, она је много и много памтила.

Сама баба Јана, често је узвикивала: — „Дуго, дуго, ох како ја дуго живим!. Ова јадна душа — ваљда за какве тешке грехе моје — спекла се у телу па никако од њега да се одвоји!“.

И доиста баба Јана одавно живи и много, много памти! Она је као кроз сан памтила, кад је везир Ћуприловић отео од Немаца Београд, и причала је страхобе какве су претрпели Београђани, кад су Ћуприлићеви топови запалили аустриске барутне магацине и читаве крајеве вароши порушили и попалили.

О аустријској двадесетогодишњој окупацији Србије причала је, као да је јуче била. Кад је ударен темељ знаменитој грађевини Пиринчани, она је била већ по други пут удовица.... Да, дуго и одавно живи баба Јана. Страшно је рећи: ова нејака старица носила је на својим погрбљеним плећима огроман терет од преко сто тридесет година! Рођена при крају 17. века, она је ево већ у велико била закорачила у век деветнајести. Она је имала ретку судбину да види три разна века. Да живи у 17, 18. и 19. столећу, да надживи најмрачније доба српскога робовања и да види како почиње рудети дан српског васкрса. Рођена под владом Сулејмана II, она је надживела владавину десет разних султана турских. Ахмед II, Мустава II, Ахмед III, Махмуд I, Осман III, Мустафа III, Абдул-Хамид I, Селим III, Мустафа IV, били су султани чије је ступање на престо и силазак с престола она преживела и ево је доживела владавину Махмуда II, о коме се тада није још ни слутило, да ће једног дана то бити страшни уништилац јаничара.

Одавно, одавно живи баба Јана! Много су и много виделе оне њене мале, суре очи, што сад онако упорно гледају у јасну жеравицу на огњишту.

— Је л' ти лакше, нано? — понови жена с десна, бришући старици зној с чела, и уклањајући један прамичак седе, проређене косе, што се самовољно бејаше одвојио и пао старици по набраном, избразданом челу.

Старица мало поћута; после погледа десно, погледа лево, заустави поглед на једној па на другој жени, што су крај њене постеље клечале; некакав благ, срдачан израз разли се по њеном смежураном лицу и она прошапута.

— Добро ми је ћеро, добро ми је дијете, оставите ме само овако мало да одахнем.

И две жене притајаше се, као да се боје, да и својим дисањем не узнемире ову слабачку стару душу.

Старица се брзо повраћала. Сад је већ могла сама дићи руке, извући их и метнути одозго по покривачу.

Ово охрабри жене и она с десна прозбори шапућући:

— За Бога милога, нано, што ти је то тако било на једанпут? Кажу нам, да си на сред улице пала као свећа.

Баба Јана, била је позната у целом Београду, знали су је и у околини на далеко као видарицу, која од многих болести боље лечи но икакав доктор. С тога старица никад није имала станка ни мира — вукли су је на све стране.

Тако је било и данас. Позвана на разне стране болесницима, она се јутрос кренула од куће рано и око разних болесника бавила се све до пред ноћ. Тога дана у целом Београду, по свима домовима српским, а и по многим турским, говорило се по највише о скорошњој узрујаности у народу, о Милошевим напорима да ту узрујаност стиша, и о мерама, које је он предузео против коловођа.

У једном дому, где је живела једна даљна рођака кнеза Симе, потанко су причали о Цукићевој глави, која се већ ево неколико дана суши на коцу тур-

скоме у тврђави. Том приликом говорено је и о двојници заробљеника, које је кнез Милош послао везиру и који ће ово дана бити посечени. Људи су махом жалили што је дотле дошло и осуђивали су кнеза Милоша, што тако лако узима на душу прве људе у народу.

Баба Јана пажљиво је слушала све ове разговоре и ценила их на свој начин. Слушајући како данас свој своме ради о глави, и како кнез Милош сам хвата и шаље везиру своју рођену браћу Србе, да их Турчин на мукама умори, баба Јана је осећала с тога тешки терет на души, тврдо уверена, да се Милош тешко огрешио о своју рођену браћу и да Бог тај големи грех неће и не може оставити без тешке казне,

Занета тим мислима, старица се пред ноћ вратила дому своме, кад јој се на једаред тешко смучи. Снага је издаде и она би ту пала на земљу, да се у близини не нађоше добри људи, који је прихватише и донесоше кући скоро полу мртву.

Код куће је баба Јана дуго лежала онесвешћена. Док је била у заносу, неприступна за спољне утиске, душа ове старице као да се винула у далеку будућност и назрела у њој нешто мрачно и крваво, јер су бледе усне бабине шапутале чудне и страшне речи. Она је жмурила, али њене затворене очи као да су прозирале у далеке догађаје, које ни најбуднији вид не може да назре. Она у тим тренутцима као да је била обдарена неком пророчком снагом. У несвезаним речима, но чији се смисао ипак могао разабрати, она је казивала догађаје, који су се збили тек након 50 пуних година.

Док је баба Јана тако у заносу, са затвореним очима, читала у књизи далеке будућности, оне две

жене крај ње, — њене кћери — престрављене су слушале ова чудна прорицања бабина.

Кад се доцније прибрала и повратила, кад се овестила толико, да је опет могла и будна говорити, старица је узбуђено шапутала вртећи главом сетно:

— Децо, децо, чудна ли ћете времена ви доживети! Ја сам претурила преко главе времена мрачна и ужасна за Србе; ја сам гледала редове на коље набијених мученика српских, и видела сам најтежа мучења, на које се може ударити жив човек. Али ја сам гледала, како то чини са Србима туђа вера, душманин, Турчин. Ви ћете доживети нешто жалосније и мучније — гледаћете, како Србин Србина мучки убија, како један другоме језике чупају и руке до лаката одсецају.

... Ова година носи у својим недрима један страшан злочин. Неће проћи ни неколико месеци, а де-сиће се најстрашније оцеубиство под сунцем — рођена деца скочиће и одрубиће главу остарелом родитељу своме... Небо ће проплакати, и самоме Богу биће тешко и жао са овога страховита злочина...

... Педесет година проћи ће а њина тешка стопала још неће моћи да разгази и утре траг овоме злочину. Кроз педесет пуних година падаће плаха дажда, сијаће топло сунце, подухиваће тих поветарац, тутњаће страховите буре, низаће се редом годишња доба, падаће студени снези, изумираће цела природа, а дебела ледена кора покриваће земљу; после ће опет долазити благословено пролеће да отопи снегове, да раскрави ледену кору, да врелим љубавним дахом загреје земљу и измами из ње хиљадама плодних кличица, да зеленим мирисним уресима поново окити брежуљке и долине, да опет домами одбегле тице певачице, ала ни те дажде, ни ти снези,

ни те буре, ни све те и велике и многоструке промене, које за собом носи читава половина једнога столећа, још неће бити кадре да утру траг страшноме злочину, да сперу крв убијена родитеља и да скину клетву с грешне деце, која су преступничку руку дигла на оца свога!...

...Изродиће се нова покољења, настаће нови адети, нестаће много штошта од данашњице, а настаће многе новине, које ми данас и не слутимо; деца ће постати мужеви; младеж ће остарити, синови ће постати оцеви и оцеви ће сићи у мрачне гробнице своје, а доћи ће нов свет, чије руке неће бити крваве, и на чијој се одећи неће познавати попрскана крв убијена праоца.

...И тај нови свет почеће да живи новим животом и радоваће се младости својој и здрављу својем, и певаће безбрижну песму невиности, и имаће мирну савест говорећи: „Ја нигда нисам умочио прсте своје у невину крв братску и родитељску!“

...Али, усред те радости, усред најлепших нада, на једном ће из мрака изнићи злочини и с крунисане главе спашће сјајна круна и разбојнички ножеви искомадаће младо тело племенита Србина и велика владоаца, а зао дух српски из таме ће се подружливо и злурадо кикотати, а с висине чуће се звуци: „То је освета за грешно оцеубиство!“ Тада ће мрак обузети Србију, у по дана смркнуће се као у сред глухе ноћи, а у гробовима потрешће се и преврнути кости грешних синова, оптерећених оцеубиством, јер ће знати да синови њини испаштају са њинога тешка греха.

Баба је застајкивала на махова и тада би подуже немо ћутала. Она је упирала поглед некуд у даљну даљину у којој као да нешто види и откуда као да

нешто чује. Па би онда на једаред њене обамрле усне опет почеле мрдати, а њен слабачки глас опет би се чуо.

✓...Извикали су га да је први, не да им он сече главе, но да их заклони и одговори пред силним и обесним Турцима. Зло ради Милош и не ваља што ради. Правдају га, да је везир тражио те главе. Јадно је то оправдање! Турски везир вазда ће тражити главе првих синова српских, али Милош зато и јесте књаз да му их неда. Везир данас тражи од Милоша туђе главе, а сутра ће од другога тражити главу Милошеву. Хоће ли то бити добро, ако се когод нађе да овако исто понуди и даде главу Милошеву, како он данас даје туђе, па се изговори да то везир тражи, као што се данас Милош изговара...

После оваких речи баба би затресла главом строго и срдито, а после би опет наставила.

...Веле, крив је био Цукић, крив је кнез Сима и Драгић. Нека су баш и криви! Па кривом се и даје милост; праштањем кривцу и твори се дело милосрђа. Правом и здравом нити треба милости, ни праштања, ни милосрђа — све те врлине једино и постоје за оне који погреше и скриве. Милосрђе је код обичних људи, леп накит душевни, а код оних што су у сили и власти милосрђе је дужност и обавеза која истиче из висока положаја њина. Ако у Милоша неће бити више милости и праштања, но код обичних људи, онда што су га учинили да је већи од свију, и дали му власт да свима суди и заповеда! Ако ће Милош вршити све што београдски везир заиште, онда у чему је он бољи од обична послушника везирова, и да ли је онда вредило запињати толико, да тај послушник буде Ср-

бин Коџа Милош а не Турчин стари Суљага, који је и пре био доглавник везиров и вршио тај посао! Нека га правдају како хоће — он је у мојим очима крив.

На једаред бабино лице силно се натушти и помрачи, као да се некакав тежак облак душевни сави по оним избразданим борама његовим,

— Ја не умем све по реду да кажем, али ја овде осећам и ево овде ми говори да Милош не ради добро.

Баба се куцну прстима по својим сухим, коштуњавим, празним грудима које чудно одјекнуше.

— Скуп је човек! Он се не изводи из љуске као пиле, но га ваља на срцу носити, док угледа бела света. А колико тек мука и неге после треба док се од нејака црвића подигне зрео човек. Нико не зна праву цену човеку као мајка! Јес, несретна мати, она која га на срцу носи; која га девет месеци храни крвљу својом, која после точи из груди својих најплеменитији сок под сунцем, свештени напитак човечанства — млеко мајчино, да њиме захрани пород свој, да трошењем свога рођенога тела, да згоревањем своје рођене снаге оснажи њега и ојача његов слабачки пораст — јес, мајка, јадна мајка, она једина зна како је скупocen живот човечији, који после лакоумни властољупци на тргу живота тако у бесцење продају. Милош мајке цвеља, и тешко ономе кога матере прокуну...

Старица се загрцну. Дуго је ћутала и жмурила... После додаде не отварајући очи:

— И ово је тек почетак! Кад се братским главама почиње, да чиме ли ће се онда свршити!

Баби седа глава жалосно клону. У сиротињској одаји наста блага тишина, коју није прекидао ни најмањи гласак.

IV СЕЧА ГЛАВА

Свет се у свачему усавршава, па и у томе како ће лакше убијати људе.

Да не говоримо о рату, где је убијање на гомилу дотерало до правога савршенства — само убијање криваца, данас је куд и камо одмакло од онога како се тај друштвени посао вршио у старо доба.

Док су стари народи разпињали на крст, спаљивали, бацали живе људе да их дивљи зверови растргну, у опште, тражили начина да учине убиство тежим, а казну страшнијом, дотле модерни народи хоће да су благи и с оним, кога убијају, кога уклањају из друштва као штетна и опасна звера. Ем те убијају, ем се труде да ти не учине ништа непријатно. Убијање по свима правилима етикеције. — Тако су славни плодови просвећености.

Французи, корачајући на челу цивилизације, одмакли су и у томе. Они су изумели машину прозвану *гиљотина*, која једним ударцем одсеца главу, као да је главица купуса. Сам њен творац, хвалећи свој проналазак пред доличним скупом револуционарних патриота рекао је :

„Господо, ова моја справа за сечење глава дивотан је проналазак; то је права благодет за човечанство. Пре свега она ради веома брзо, и за један сахат може одрубити преко 100 глава; а друго, она вам тако брзо одсече главу, да то управо и не осетите.“

Американци хитају сад да претеку и Французе. Као чувени електричари, они кушају да примене електрицитет и на убијање осуђеника. У големој жељи да кривац што мање страда при извршењу казне, дошли су чак на мисао да осуђеника убијају при спавању. Права американска њежност!

Но у почетку овога века, за те њежности ништа се није знало, особито амо на овим нашим странама, у нашем лепом Београду.

Данашња српска краљев. престоница имала је тада (у почетку 1817 год.) два господара — старога господара Турчина, чије је господство изумирало, и младога — Србина, чија је снага и господарство тек почело јачати и снажити се.

Као деца природе, Турци су узимали ствар просто. Кад некога хоћу да казним, онда та казна треба да буде тешка и осетна. С тога, што год је већа кривица — казна треба да буде све тежа. А кад се неко казни чак смрћу — онда та казна треба да буде право мучење. Као што видите — и свирепост има своју логику.

Дошав до уверења да смртна казна треба да буде мучење, Турци се нису много мучили како ће постићи то мучење, а нису хтели измишљати ни нарочите справе за то, као што је чинила богобојажљива инквизиција просвећене Европе.

Непросвећени синови азиских пустара, у простоти својој, мислили су да ће правди доста добро послужити и тако просте справе, као што су колац и ченгели, и да ће и то бити доста добро мучење, кад жива човека ударе на колац, или га обесе ченгелима за ребра, па га тако оставе док не издане.

Али и Турци су правили неку разлику при извршавању смртне казне. Велике зликовце обично су

вешали. Спрам паша и везира, били су тако учтиви и пажљиви, да су им обично сами слали у писму из Цариграда свилен гајтан, што је значило:

„Светли пашо! Ми знамо све твоје врлине и високо ценимо твоје одличне способности. Према томе, тврдо уверени да ћеш милом отечеству највише користити, ако се сам што пре обесиш, шаљемо ти овде својеручно потребни конопац, и топло ти препоручујемо похитај живо те тај хитни родољубиви посао што пре сврши. Готов гајтан шаљемо ти да се не би сам излагао трошку, а гајтан је свилен да те не би жуљио.“

Паше су обично добро разумевали ову поруку из Цариграда, и нису чекали да им се дваред понавља. Ко је био тугаљив око врата, обично је гледао да што пре куд год стругне.

Ко то није умео, наравно, свршавао је сам с гајтаном, а после је „уз опште саучешће“, сахрањиван с почастима и о државном трошку.

Тако су пролазили правоверне паше и везири. Сасвим друкчије је поступано с неверничким бунтовницима. Њима су обично одсецали главе, па их слали у Цариград, где су пред царским Сарајем истицане на углед фанатичке цариградске светине.

Та је судбина чекала сад и три бујне главе тројице угледних првака српских — Цукићеву, која је пала од српске руке, још пре 7—8 дана и кнез Симину и Драгићеву, које ће турски џелат сутра смаћи.

Три је дана како ова два сужња капљу у казамету београдском и изгледају своју судбу из руку везирових. Њини пријатељи у Београду чинили су све да их спасу, али су сви покушаји остали без успеха. Марашлија је био неумитан. На све молбе он је упорно одговарао:

— Не сечем им главе ја, но Милош. Он ми поручује: „ако хоћеш да одржиш мир и ред у земљи, погуби ову двојицу. Опростиш ли им, ја скидам одговорност са себе и већ ни зашто не могу одговорати, јер ће немирни људи познати да је моја рука кратка, и нико ме неће више вермати, а ти ћеш тада морати сам изаћи у народ да му дајеш одговора и цевапа“. Шта могу ја ту сад помоћи. Ја с тим људима немам ништа, и мени они нису сметали. Али ето, Милош их не трпи.

И тако судба двојице заробљеника била је решена. Нико им више није могао помоћи, њине главе сутра ће пасти под ударцима сабље целатске.

Данашња престоница краљевине Србије 1817. год. још је била права турска варош, ни једне улице, ни једне јавне грађевине, ни једног дома, ничега што би потсећало на сувремене европске градове. Оно мало лепших, зиданих зграда, у дунавском крају, што је остало од окупације аустријске, стоји опало, порушено, зарасло у ђубре и коров, а уз њих и поврх њих Турци и Јевреји, прилепили као ластавице гнездо, своје жалосне, трошне дрвене кућерке! ... Нигде ширине и жива бујна јавна живота — свуда сниски кућерци, тесне криве улице, високи баштенски зидови, иза којих једва овде онде, провирују зелени османлуци, брснати бадеми, и у опште благородно воће, једини украс турскога Београда.

Дакле наш поносни Београд, био је тада обичан источњачки турски град, са свима карактерним цртама турских градова, какви су и данас многи у европској Турској.

Српски живаљ био је тада у Београду још нејак и тек је бојажљиво почињао дизати главу. Све што је било слободноумнија и одважнија духа склањало

се подаље од Београда, где су живели сви већи достојници турски у Србији и где је турско господство још било у пуној власти. Од народних људи, у Београду су се тада бавили само они, који су ту били по каквом послу народном, као кнезови народне канцеларије и други неки. Иначе, као стални грађани ту су могли опстати само људи мекши, мирнији и погоднији, да се прилагоде потребама круте турске владавине.

Градско поље, где се сада подиже красан парк калемегдански, тада је било пуста, разривена пољана, пуна камења, цигаља и других отпадака заосталих од оправке тврђаве. С рана пролећа ту је бујао густ коров, који се на великим летњим припекама спари и сасуши, те цело поље изгледа као опаљено. По томе пољу играла су се турска деца, ваљала се гомила лених турских паса, а овде онде шврљале су туда везирове грбате камиле, чупкајући мршаву траву.

Али од времена на време ово пусто поље наједаред оживи, напуни се света и бурне хуке и вреве, те по читав дан изгледа као какав огроман лонац, у коме кипи, ври и пресипа се, док сутра дан опет све не умукне и опет не овлада мртвило.

Али ти дани бујне вреве и живота били су за београдске Србе уједно и дани страха и туге, јер они су наступали само онда кад је ваљало каквога Србина казнити и одсећи му главу, што се обично вршило на Калимегдану.

Такав бурни и тужни дан освануо је 9 марта 1817. год. Још од раног јутра гомиле света врвиле су тесним улицама с Дорђола и Зерека, са Саве и од Синџир-џамије и окупљао се на пољаници где је сад Реалка и гостионица „Српски Краљ“.

Ту на самом углу данашњег парка калемегданског био је рашчишћен и поравњен круг, спремљен за губилиште, где ће се тога дана извршити погубљење кнеза Симе и његовога друга Драгића.

9. Март 1817. године освануо је туробан и намрштен. Од времена на време подухивао је хладан северац, а снег се неколико пута навртао, али је на скоро опет престајао. Најзад, пред подне, ветар се сасвим утиша, а после подне око два часа, слабоућавао зимско сунце проби се кроз облаке и обасја мокру хладну земљу.

Једна зрака његова прокраде се кроз дебеле железне пречаге, што густо укрштају малено прозорче на казамету испод Сахат-куле, и паде на гомилу влажне сламе, на којој су у казамету седела два бледа, изнурена човека. Један од њих чисто се трже од онога ненаднога зрака и скочи на ноге. Ланци на њему зазвонише тако звучно да одјекну цела тамница. Други блед човек, што још сеђаше на слами, затвори на то уши и рече чисто очајно :

— Полако, по Богу побратиме, баш ми та лупа ланаца кроз мозак дере.

— Неће вала дуго, побратиме — одговори човек што беше устао.

Наста подуже ћутање.

Ова два човека били су кнез Сима и Драгић.

Стојећи, Драгић се бејаше загледао у онај светли зрачак, што је тако чудно трептао у мрачној тамници, а мисли су му лутале бог зна куда по далекој прошлости.

На једаред онај зрачак побледе, малакса, задрхта и угаси се.

— Збогом моје мило, моје драго, јарко сунашце, ми се никад више нећемо видети. Овај твој слаба-

чки зрачак изгледа као да је навлаш дошао да нас потражи у овој гробници нашој, да нас види и да нам рекне последње збогом. Кад твоји топли зраци опет сиђу на земљу, они ће наћи место нас само две гомиле свеже мокре земље, а наша хладна мртва тела никада се више неће на њима огрејати. Хеј животе, животе.

Док је Драгић овако гласно јадиковао, кнез Сима бејаше стискао главу међу шаке и тако поклопљен ћутао је немо и непомично.

Баш у тај мах споља се проби до у тамницу неки буран нејасан жагор.

Скрушен, кнез Сима ништа не чу, али Драгић разговетно познаде, да је то одјек од бурне, шумне гомиле, која се таласа ту негде у близини тврђаве.

„Светина, гомила, гунгула — то се јамачно нас ради скупља; самртни час примакао се; још мало и све ће бити свршено“ — севну Драгићу кроз главу.

У тај мах кнез Сима диже главу и упита промуклим гласом :

— Јутрос си нешто подуже говорио с тамничарем. Шта ти рече? Има ли што?

— Не рече ми ништа одсечно, али по његовом говору ја бих све рекао да ће с нама још данас бити свршено.

Последње речи још не бејашу сишле с усана Драгићевих, а из даљине зачуше се тешки стражарски кораци и звука тамничких кључева. Оба сужника стадоше ослушкивати. Кораци су се примицали. Сад застадоше. Захрђала брава шкрипну, тамничка врата широм се отворише.

— Ту су! — рече Драгић и упре поглед на свога друга.

Кнез Сима устаде.

— Рајо, ако хоћете, можете се помолити Богу по своје закону. То је милост везирова и то вам је допуштено. Свршите то, ако хоћете, па ћемо поћи.

Дошао је био тренутак смрти, и сужници га нису хтели развлачити. Освртоше се по тамници. Нису имали шта узети ни оставити. Прекрстише се и пођоше.

Ту под сводом Сахат-куле зауставише их да им скину окове. После их увезаше дебелим конопцима и потераше.

Кнез Сима напред, а Драгић за њим. Они су ишли ћутећи, мирно и достојанствено. Пратила их је чета јаничара и 5—6 чиновника везирових, којима беше поверено да изврше ово погубљење. Сам везир није хтео излазити ни присуствовати овој сечи. Знао је да у овоме нема славе ни за кога, па се није хтео ни истицати да у томе тражи какве заслуге за се. У осталом, Марашлија је био човек такве природе, који мало мари за кржаве свечаности и пировања, зачињена људском крвљу. Он је волео миран, мекушан, раскошан живот, харемска посела и дуге ноћне теревенке, зачињене обичним европским угодностима, на које се овај Турчин био свикао још из младости своје.

Осуђеници су корачали полако, али чврстим позданим кораком. Овда онда погледали су око себе, али њини погледи су сретали само туђа, непозната лица, равнодушна и без и једнога знака саучешћа.

При изласку из тврђаве, спровод застаде. Ваљало је уклонити огромну гомилу светине, што се беше накупила пред градском капијом.

Кад осуђеници изађоше из тврђаве напоље, светина нагрну са свију страна да их види и ваздух се напуни вике и жагора. Неколико гласова дочекаше осуђенике узвицима „Чок јаша!“ (живели).

Да ли су то били узвици подсмеха или изјава осећаја да би осуђенике ваљало поштедити и оставити их да живе!

Драгић диже главу и разгледао је, неће ли опазити ко то тако узвикује, али у бурној вреви, у огромној гомили, која сабијена, изгледаше као какво чудо од хиљаду и више глава, ништа се разговетно није могло разабрати.

Од градске капије па до губилишта, спровод се кретао полагано, стопу по стопу, И ако су два реда јаничара одасивала осуђенике, светина се опет зато утискивала са свију страна и спровод се једва силом пробијао напред. Двајестак спахија на добрим коњима и под богатим сјајним оружјем, јахало је напред да просецају пут, кроз сабијене редове радознале светине. Њини плахи коњи на махове су се срдили и тако подигравали да су им варнице сипале из копита. Али и то је мало помогло. Светина се за тренутак разгрне и уклони, али одмах затим, као оно бурни таласи, опет набуја са свију страна и опет се склопи око јахача пресецајући им пут.

Тако се спровод лагано кретао, али пут им није био далек. Сто до двеста корака и већ су били пред губилиштем.

Наједаред турска банда, са својим танким инструментима, грмну султанов марш, а из хиљаде грла одјекну: — „Чокјаша падиша“! (живео падиша)! Спровод застаде. Већ су били стигли на тужно место крвава губилишта.

Јањичари брзо разгураше гомилу и отворише пут осуђеницима. Сви погледи били су управљени на једну пољаницу, која је била одређена за губи-

лиште и на коју је већ стајао турски џелат са своја два помоћника.

То је била огромна људа с грдном проседом брадом, која му је стизала скоро до појаса.

Крупан у лицу, с великим закрвављеним очима, с огромним црвеним турбаном на глави, а одевен у богато извезено рухо од танке, као крв црвене чохе. Овај човек је изгледао страшан. Уздигнуте главе, наслоњен на своју огромну голу сабљу џелатску, он је поносно гледао око себе, као да би хтео рећи :

— Погледајте ме, ја сам онај што одсецам главе и казним у име султаново.

Мало даље од њега, у полукругу стојали су везирови великодостојници, одређени да присуствују овоме погубљењу. Сви су они били у свечаном руху, с равнодушним изразом на лицу, као да присуствују каквој досадној позоришној представи која их тако мало занима.

На губилишту је владала мртва тишина, само су танки звуци складне турске музике бурно одјекивали, будећи у срцима давнашње успомене : из магловите, избледеле прошлости.

Наједаред у гомили наста метеж и колебање ; четири јањичара појавише се на губилишту, водећи под руку кнеза Симу и Драгића.

Мртва тишина опет завлада на губилишту, а у даљини чуло се само нејасно комешање и шуштање гомиле, налик на шум који долази од каква далека водопада.

Цела калемегданска пољана била је притиснута шареном сабијеном гомилом, где је било људи свакојаких вера, свију доба и узраста, свакога стања и положаја и обојега пола. И све се то сада ти-

скало и гурало да се примакне што ближе, да се попење што више и да види што боље. Све околне куће биле су пуне, начичкане света, по прозорима, по капијама, по крововима и димњацима, по високим дрвљаницима и дрветима — и све се то отимало да види како ће турска сабља одсећи две српске главе. Ту је било стараца од стотину лета и деце, која тек почињу сазнавати за овај свет, богаташа, који не знају броја своје благу и сиротана, који по три дана залогаја не окушају; људи мека срца, који неће мрава згазити и зликовци, који би заклали човека као пиле; мудраца, који природном памећу схватају најсуптилније ствари, и тупана, који незнају ништа даље од носа.

Па ипак сви ови људи, тако разнолики по свему, с једнаким интересом и примамом жуде да виде, како ће оштро гвожђе засећи у меко месо, прерубити кост и рскавицу; исећи жиле и раставити главу од трупине; како ће куљнути крв, како ће се одсечена глава откотрљати, и обезглављен труп клонути као мртва маса.

Види се да и смрт има неке примамљивости и да проливање људске крви изазива некакво чудно дражење живаца, које деца рузуму тако исто као и старци и које се допада нежном женскињу исто као и суровим ратницима.

*

Док се ово море од људи таласало и тискало да што боље види, упирући зорни поглед на губилиште, заповедник ове кржаве свечаности даде знак руком да се посао отпочне.

Јањичари предадоше заробљенике целатским помоћницима и ови одмах отпочеше припрему.

Прво им раскопчаше одећу и одголитише вратове.

После, док би ударио длан о длан, потсекоше им косу остраг и повисоко подбријаше вратове тако да се белио скоро сав потиљак.

Док су помоћници целатски овако спремали саме страдалнике, главни целат узе последњи пут да загледа хладно гвожђе, које ће се за који тренутак загрејати у топлој крви људској. Он диже према себи широку, криву дамаскињу, оштру као љута гуја, а витку као кајиш, сабљу која је до сада одсекла бар 50 глава. Загледао ју је редом, почињући од петице па идући горе врху. Његово оштро око опазило би да је игде било и најмање крзотине. Али сабља је била исправна и на целатовом лицу указа се израз задовољства и поноса.

Целат извади из мазалице парче памука, натопљена зечијим лојем, па га два три пута превуче преко сабље. После је стиште у своју снажну, извежбану руку, потресе је, два три пут махну њоме кроз ваздух тако снажно и окретно, да љута дамаскиња чисто писну кроз зрак као гуја присојкиња.

Сад је било све у реду и готово, целат је очекивао само да му се даде знак, па да отпочне свој крвав посао. Али тај се знак не појави. На против, на губилиште ступи млад, стасит Турчин, држећи у руци некакав свезак хартије. Прво се окрете истоку и направи дубок темен; после тако исто темениса пред везировим заступником; најзад диже хартију, коју је држао у руци, пољуби је, мету је на чело, опет је пољуби и понови тако три пут узастопце; најзад је разви и узе читати.

То је била као нека пресуда противу кнеза Симе и Драгића. У њој се говорило како су њих двојица покушали да дигну бунт међу мирном царском рајом, те ће им с тога бити главе одрубљене и истакнуте на углед, за страх другима.

Пресуда је била кратка и читање се брзо сврши. Тада војна музика опет засвира прво марш Султанов, па онда неку убојну песму турску, и уз пратњу тих танких и заносних звукова џелати отпочеше свој посао.

Кнеза Симу наместише да седне.

Руке су му биле везане и добро утегнуте остраг. Пред њим је стајао снизак подебео дрвени трупац. Симу примакоше и наместише тако, да ногама загрли тај трупац, па му онда и ноге добро везаше. Тада му један од помоћника џелатових намаче каиш на главу, удешен као замка, која је спред обухватала грло и остраг ишла испод ушију па околу преко потиока, хватајући све ивицом, докле му је коса била подбријана. Тако удешена замка добро је стезала и везивала главу, и опет је врат остављен слободан и разголићен, како кајиш не би сметао удару сабље. Кајиш се напред продужавао у две струке. Два снажна помоћника џелатова дочепаше, један за једну други за друго струку и повукоше. Бедни кнез Сима пови се напред, а услед тога те гљења врат му се таман згодно наслони на дрвени пањ. Положај је био згодан. Џелат узео своју криву дамаскињу оберучке хитро изману и снажан ударац паде по повијеном врату кнежевом!...

Крв шикну и попрска далеко у наоколо, али на велико чуђење присутних великаша, глава није била одрубљена. Шта више, врат није био ни до половине пресечен!

Џелат пребледе и уздрхта. Потресен и срдит он измахну и удари и по други пут. Крв опет шибну, а наоколо се чу израз незадовољења и гунђања. Ни други ударац није пресекао врат. Сабља није погодила по првом резу, већ мало више, те је тако

само направила две дубоке, кржаве ране, које су зјапиле једна крај друге.

После овога неуспеха, целат чисто клону. Навршило се 20 година како се бави тим кржавим занатом и још му се никад није десило ово што му се сад десило. Суревњиви Турчин, веровао је да је то неко небесно предсказање, да његова снажна и вешта рука, овај пут тако невешто и несретно удара. Спопаде га нека дрхтавица и он није могао даље.

Осакаћени несретни кнез Сима, болно је стењао и грчевито се трзао. При сваком покрету ране су се још више отварале и крв је у млазевимо струјала.

Док се све ово дешавало, Драгић је стојао иза кнеза Симе и гледао укочено и пренаражен овај мрски приказ. Сад се на једаред чисто трже, доња му вилица заигра, а зуби зацвочоташе као у грозници.

— Ах, булу ти твоју! — цикну Драгић, стрељајући очима бледа и малаксала целата. — Што дрхћеш курво, што се тресеш, што не сечеш јуначки, кукавицо, кад сечеш везана човека! Та ја сам одсекао 80 глава турских, па никад ми није рука задрхтала овако како теби дрхће.

Призор је био ужасан и сви су збуњено погледали на губилиште.

У тај мах, остраг у гомили наста комешање. Некакав човек прогура се кроз светину и искочи на губилиште. Он никог не упита, никоме се не обрати, прискочи само целату, ненадно му истрже сабљу из руку, док је овај збуњено гледао, он вешто измахну и једним ударцем одруби главу жртви, која већ бејаше сва обливена у крви. Пошто је то извршио, овај незнан човек погледа победоносно у наоколо, погледа и целата који је као окамењен стојао ту

пред њим, климну на њега главом као да је хтео рећи: „кукавицо, ево овако се секу главе“! Затим баци сабљу пред џелата и штуче у гомилу.

*

Све је то било у тренутку. У први мах нико није знао ко је тај човек, јер га управо нису добро ни видели. Једва су по одећи приметили толико, да је то неки Турчин.

Тек кад незнани човек нестане у оној гунгули, гомила поче мало по мало долазити к себи. Изрази похвале и одобравања чуше се прво у предњим редовима, најближим губилишту, па се за часак, као бурни таласи, разлише по целој огромној гомили и радосна граја, узвици и пљескање испунише ваздух.

Везиров заступник бејаше се заинтересовао за вештога главосечу; желео је да га обдари те упита, ко је и шта је тај човек. Шапат оде од уста до уста и сретна Турчина брзо нађоше. То није био нико други до наш ранији познаник Ага-Џон, скромни дућанџија, чије је дућанче било ту на углу према Калемегдану, човек кога смо већ једном видели у великој кави, где се са Србима препире о књазу Милошу.

Кад се кнез Симинова глава котрљну, Драгићу потекосе сузе.

— Збогом побро, збогом добро моје! Ти оде Богу на истину, а ево ће одмах за тобом и твоји верни побро. Обојица ћемо изаћи пред онога што све види и све зна, и обојица ћемо тужити крвавога Милоша, јер ово је његова сабља што нам данас главе сече.

Драгић је ово изговорио гласно; свет се бејаше утишао и његове речи на далеко се чуше.

У тај мах неко остраг прошапута Драгићу: клекни и моли за милост! Можда ће ти и опростити!...

Да га је гуја упечила не би се Драгић жустрије окренуо. Разрогаченим, закрвављеним очима он је зверео и тражио да угледа онога који му то нуди да клекне и моли за милост!

— Море, Турци, ко ме то удари?

— Није те нико ударио... Вала те није нико ударио — рече неки седи Турчин с дугачком белом брадом, који је стајао ту иза Драгића, и коме паде веома чудно што човек говори оно што није.

— Јесте море! Удари ме неко од вас, и то ме удари блатом посред лица. Или зар може бити гора и стиднија ударца, но кад ми дошаптавате да молим за милост онога, пред чијим се ногама ваља крвава глава мога најбољег друга, и најмилијег брата! Да се Драгић, мој Турчине, смрти бојао, не би он сам добровољно дошао у шаке крвавоме Милошу. Јадни Турци, ви сами стрепите од смрти, па мислите и Драгић је такав! Море Србо је ово, Туро, Србо, хеј! Сеците данас ви мени главу, ако Бог да, сутра ће вама други. Доћи ће ред и на ваше шије. А не погинете ли од српска ханџара, погинућете, што наша песма вели: „баш од Бога од стара крвника!“ И шта ће бојаги, ваша смрт бити лепша од моје! Ваљда за то што ћете скапати у меку душеку, у својој рођеној погани! Жао ми је само једно, што не погибох где год у јуначком окршају, но дочеках да ме ви овде мрцварите, јер какве сте рђе, не умете љуцки посећи чак ни мирна, везана човека!...

— Али мрцварите! И ја сам се мога века сит насекао турских тикава. Читаво једно гробље само сам вам ја направдио! Нисам много живео, али не бих мој живот трампио за хиљаде других. Насекао сам се силне турадије, најахао турских бедивија, нано-

сио руха и оружја, напио се руменогa вина, наљу-
био лепих туркињица, па сад вала сеците; имате...

Драгић не доврши. Његов дрски говор вређао је
Турке и заповедник даде знак да се Драгићу одмах
без оклевања одруби глава.

Сподбише га целати и хтедоше га наместити исто
онако како је био намештен и кнез Сима. Али
Драгић уграби још један тренутак. Онако везаних
руку, он плуну главна целата право у лице и викну
му подругљиво:

— Што ме петљаш и везујеш, курво и ђидио. Не
можеш да одсечеш ни једну главу, док је не вежу
кајишима и не вуку, а ја сам у битци, на јуначком
мегдану одсецао по две три узастопце. Јамачно би
и у окршају тражио да ти непријатељ прво пружи
главу, да је вежеш кајишом и да даш двојци да
вуку, а ти одозго да сечеш! Ха, ха, ха!

— Ево, бре, жено гола, ево главе, а ево врата.
Сеци, курвин сине, а не био ја Драгић, но пасју
веру веровао, ако ти за длаку мрднем и ако оком
трепнем. Стока се везана коље, а јунак слободан
дочекује смртни ударац. Сеци бре, мухамеда ти твога!

Целат, који је дотле стајао блед и збуњен, сад
се наједаред зацрвени као паприка, и пун јарости
шкргутну кивно зубима, он викну својим помага-
чима да оставе Драгића, да га не везују, а сам до-
хвати сабљу, одскочи корак назад, изману и сабља
се спусти по разголићеном врату Драгићевом.

Изгледао је као да ударац није био особито јак,
бар није изгледало да је целат много запињао. Он
само превуче сабљу преко врата, управо, онако
крива као што је, она као да сама склизну, али у
исти мах глава Драгићева одскочи и откотрља се
за читав корак.

У том котрљању глава паде и стаде онако, како обично стоји на раменима, те је изгледало, као да провирује из земље, као да је на живом човеку, који је до грла закопан у земљу.

Овако у овом положају ова је глава изгледала страшна. Очи разрогачене, светле, влажне, још живе очи; бих рекао и бих се заклео, да ове очи још гледају, да још виде и у њима као да заблисташе две сузе, две последње сузе. . . .

Језик испао, али још се грчи, увлачи и опет се плази; у два маха нешто проблебета, рече нешто — две последње неразумљиве, загонетне речи, што их одсечена глава каза простору и вечности.

Целат прискочи и дочепа обадве одсечене главе. Једном руком једну, а другом другу, он их диже високо над главом и показа их гомили. Бурни узвици радости и одобравања разлегаше се на све стране. Али у ову веселу грају и нечујно су се мешали и звуци притајених болних уздаха, и много српско око ту је кришом засузило.

Важан државни посао био је свршен и присутни представници власти почеше се разилазити. Везиров заступник маши се руком у џеп и баца пред целата шаку сребрних пара. Услужни сејизи приведоше коње, гомила се раздвоји и великаши окретоше у тврђаву.

Док се све ово дешавало, у близини губилишта стојао је један симпатичан, сиромашки обучен дечко, који је са заводнелим очима и с притајеним дисањем нетремице пратио сав овај крвави призор. Његов нејаки, детињи ум није потпуно схватио сву тежину крвава догађаја, што је мало час овде на његове очи одигран. Али он је добрим и меким срцем својим накнађивао оно, што није достизао слабачки

ум, и дете је појмило, да се овде десило нешто грозно и страховито. Под тим утиском оно је стајало као окамењено. Али на једаред из тога заноса трже га снажно дрмусање. То је био целат, који га тресаше својом крвавом снажном руком. И на једаред он му упрти крваву одрубљену главу Драгићеву и заповеди му да је носи напред. Друга глава била је дата другом дечку да је понесе.

Тако две одрубљене главе двојице јунака српских носила су у наручју два малена неодрасла дечка српска. Овај први дечко био је потоњи наш Илија Милосављевић-Коларац, чије име данас благосиљају тисуће уста српских. Какав удес!

У Д В О Б О Ј

Циљ оправдава средство. — За ову изреку веле, да су је створиле језуите, људи који су данас на врло ружном гласу, али у оцени чије дуге и бурне прошлости непристрасна повесница још није потпуно сложна. Управо о њима владају два потпуно супротна мишљења, јер док их једни сматрају као оличење свега што је зло и неваљало у природи људској, други гледају у њима велике апостоле морала и душевне чистоте људске.

Циљ оправдава средство. Да би достигао добро, слободно ти је да се послужиш и рђавим, неваљалим средством. Да би спасао тисуће, слободно ти је да убијаш појединце. Да би избегао од греха и пакла душу човекову, дозвољено је да мучиш па и да убијаш тело човеково. То су теориска начела. Примењена у пракци она се појављују у безброј разноликих облика.

Ако је истина, да су изреку „циљ оправдава средство“, и измислиле језуите, слободно се може рећи, да су у практичном животу то исто начело многи и многи вршили куд и камо пре језуита.

Језуите су осетиле потребу, да неке друштвене појаве и поступке подведу под принцип, и да их оправдају начелом. Али много пре њих, људи су вршили таква иста дела, нагоњени потребама практичнога живота, и не лупајући главу о томе, да све

те појаве генералишу, изједначе и подведу под један закон.

„Циљ оправдава средство“ — ова изрека звони прилично научно, и у први мах доста је неразумљива за људе, несвикнуте да се баве изразима, који бележе појам неvezан за какву материјалну ствар. Али се слободно може рећи да су од најдавнијих времена и најпростији људи веома често вршили ово, што казује изрека „циљ оправдава средство“, и ако за њу нису никад чули, нити су кад о њој премишљали, а тако ће бити и у будуће. Ваљда ће бити више оних, који по овој изреци раде под притиском друштвених прилика а тек ређи појединци врше прописе ове изреке свесно, с планом и после чистих и сведених рачуна са својом савешћу.

* * *

Било је рано у пролеће 1817. године. После дуга путовања по народу, кнез Милош се бејаше вратио својој кући у Црнуће, да се одмори, да се погости с пријатељима, а богме, и да се поверљиво разговоре о многим народним пословима. Времена су била бурна, мутна, нестална, па се сваки час могло десити што год што ће све пореметити. Сам народ још од зимус био је нешто јако узаврео. Били су се појавили неки агенти, који по народу муте, просипљу разна обећања и подбадају га да се буну. Ту недавно, у почетку марта, у мало што није планула буна, која је већ била спремљена и раширена у шест нахија.

Од кад се Милош помешао у народне послове, а особито кад се истакао као вођ народни, његова кућа у Црнућу, вазда је била пуна гостију и страна света. Војвода руднички постао је полако кнез српски. Одношаји у земљи још нису били уређени, с

тога се у његовом дому и стицао свак, који је имао какав крупнији посао, а често су му и за ситнице долазили чак с другога краја Србије.

Ови људи, што су сад пали у дом кнежев, нису обични посетиоци и гости. То су махом били први и главни пријатељи кнежеви; угледне старешине, с којима се он обично саветовао у свима тежим и крупнијим пословима народним. Ту је био кнез Аксентије Миладиновић из Чибутковице, Прота Смиљанић, Хаџи Мелентије и многи други. По овим људима већ се мора ценити да ће кнез с њима имати важне разговоре. Али, пре но што се почну заједнички онако у скупу световати, кнез је желео да се на само разговара с неким од њих.

* * *

Већ је била поноћ. После обилне и дуге вечере, кнез се бејаше повукао у своју спаваћу собу, и ратхатлисао се, али још се није спремао да легне. На против, ходао је по соби крупним корацима и изгледао је замишљен.

Кнегиња Љубица уђе и унесе гостару с вином и две чаше. Мало после унесе ибрик с кавом и два филцана, па све то спусти на кубе. По тој спреми видело се да кнез Милош некога очекује.

Кнегиња је улазила и излазила ћутећи. Кад последњи пут уђе, она приђе маленој клупици, на којој је стојао свећњак с лојаном свећом, и обрису је. Изгледало је као да би хтела нешто рећи Милошу, али не може да почне. Међутим, он је у два маха бацао на њу крадимичне погледе испод ока. Сад застаде и упита је:

— Где је духовник?

— Ту је, напољу, сад ће — одговори она. После мало поћута па додаде:

— Шта ћеш да ћеш с овим људима, молим те, послушај и ти коју њину! Немој све на своју руку. Нека је и најпаметнији један човек, опет не ваља, кад све ради о својој памети и никога другога неће ни за што да послуша. Како ми је данас било кад чух господара Аксентија! Каже, Милош нас зове бојаги на договор, да би пред светом изгледало као да и нас остале кнезове по штогод припитује, а после опет ради о својој глави и што он хоће.

Она још не бејаше свршила, али је Милош пресече.

— Ама зар то рекла она дртина!.. Зар...

Но кнегиња Љубица прекиде сад њега.

— Ето, ви'ш какав си ти!

— Какав сам! Што какав сам!.. — викну кнез да сва одаја одјекну. Но кнегиња обиште око њега и са склопљеним рукама узе га молити да се не љути и да не виче. Једва га је утишала. Најзад, кнез је говорио срдито, али спуштеним обичним гласом.

— Ја богме! Њима ништа не ваља што Милош уради. Кад је ствар свршена, онда су сви они паметни. Кад се деси штогод, па се учини штета што није похитано да се ствар на време пресече, онда је крив Милош, што није наређивао, што није заповедао, свршавао. „Шта си чекао? — веле; — ако ми често чекамо на тебе, ти бар немаш чекати ништа ни од кога, па што ниси наређивао и пословао!“ Учиним ли опет штогод, па не испадне како ваља, онда вичу: „Што је хитао? што није сачекао и припитао и друге, па не би испало наопако!“ Чак им није право ни онда кад учиним штогод добро. Онда се домишљају, како би то добро могло бити још и боље, само да сам њих питао. А кад дође каква прпа и тегоба, па се вијем као црв под кором и не знам на коју ћу страну, онда њих нема

да понуде своје савете; онда сви они имају своја преча домаћа посла, и сваки гледа да се извуче. Камо га, где је био тај мудри кнез Аксентије, онда кад оно полане бејаху стисли Турци са свију страна, кад Марашлија бејаше пао на Мораву, а Куршид на Дрину, и сваки води по једну голему војску. Што онда није дошао Аксентије да понуди свој савет, већ се крије у мишије рупе и хвата побратимство с турским зулумћарима? Кад је требало, Милош је у три дана по два пута летео са Дрине на Мораву и с Мораве на Дрину. Кад је ваљало метути главу у торбу, па отићи љутоме Куршиду, онда је Милош био добар а сад, кад се нешто закопитило, сад су сви они мудраци и паметници, и сви би хтели да су на Милошевом месту. И зар ти не видиш, бога ти, за чим њима око запиње. Маре ти они за народне послове као за лањски снег! Да је њима да су сви кнезови и на моме месту — ето ту је њима мука!

Кнез је говорио срдито. Кнегиња га је слушала пажљиво. Кад он за тренутак застаде, она уграби и рече:

— Завиде! Па тешто, нека завиде, Богу хвала, имају и на чему! Али ти то и не узимај на ум и примај њине замерке баш као да ти долазе од рођенога брата, ја ли од најбоља пријатеља народна. Хвала Богу на његову дару, он је нама до сад лепо дао. Истина то је твоја заслуга, али ту има много и народне муке и запињања. За тебе не може бити зазорно да то признаш и да рекнеш народу срдечно хвала. Јер нека је и највећи, најачи и најмудрији, један човек, опет не може ништа сам без друштва и народа. Бог је свемогућан, па, Боже прости, без људи, народа, ни бог не био бог, нити би могао боговати, нити би имао ко славити свето име његово!

Кнегиња је још говорила кад се собња врата тихо и нечујно отворише. У одају уђе висок, просед, достојанствен калуђер, коме кнегиња одмах понуди јастук да седне. Духовник се спусти и узе се вајкати што се до сад задржао.

— Узели се нешто у разговор с кнезом Аксентијем, о господару Ђорђу, па све до сад — рече он смерно, а глас му је био јасан и пријатан. Кнегиња изађе, а духовник и кнез одмах загазише у жив разговор.

— Духовниче, да те нешто право питам, ама право да ми кажеш — поче кнез Милош.

— Господару, као вазда и до сада.

— Ваља ли ми духовниче, ово овако како сада радим и кабулиш ли ти то?

— Бога ми, господару, има много што не ваља, а да ти ја сам и кабулим, која вајда, кад други свет не кабули.

Милош се намршти: — Ја не питам свет но тебе — рече он брзо и прилично осорно.

Мелентије се притаја и слеже раменима — мучно је, господару мени бити судија твојим пословима.

— А што оче духовниче? — рече Милош омекшавајући глас.

— За то господару, што сам ја калуђер, а ти кнез и господар; ја послујем књигом, а ти сабљом.

Милош је до сада ходао. Сад застаде, диже обрве и ћутећи погледа духовника зорно и нетремице. Отац Мелентије осети, како га од тога погледа прође језа.

— Духовниче, мени се чини да ти ја разговетно рекох: право те питам и хоћу право да ми кажеш!

— Па право, господару! — рече духовник с очевидном забуном. — Толико могу рећи са сигурношћу — људи негодују, вајкају се, замерају!

— А као шта ми највише замерају? — рече кнез нестрпљиво.

— Па јамачно си и сам слушао, господару!.. Ова оволика убиства! Кажу, тек је две године како је узео власт у руке, а поби толике људе. Уби Молера, па владикау Мелентија, па сад ову тројицу. Ја сам правдао. Велим, немирни људи, буне народ, а Турци не знају за другога но за господара Милоша, и да што буде, они би њега за врат, па мора да пази. Али људи као људи! Сваки има нешто друго у глави. Није то, веле, но он се боји да му они не преотму славу и господство.

— Па јес, јес! И не дам да ми преотму. Него шта! Да пустим да ми калуђер отпаше кнежевску сабљу, као што је онога Црног¹⁾ — преварио и украо му преко 10 хиљада дуката. Ја га пратио у Цариград, да гледа народне послове, а он се упустио с Турцима у трговину, пошто би му продали да он постане господар у Србији, као оно што су владике у Црној Гори. Море, Мелентије да има сто глава, па не би платио све што га је којекаквих несрећа он починио. У осталом, ја њега нисам ни био ни убио. Убили га хајдуци за паре.

Наста кратко ћутање. Милош опет проговори.

— Паметан си човек духовниче, па дед ми кажи ти, онако слободно и по души, сме ли се упустити ово мало рахатлука што га сад имамо и што се

¹⁾ Историја прича ту ствар овако: Карађорђе оставивши Београд и Србију 21. септ. 1813. год. пређе у Земун, а оданде у манастир Фенек, где архимандриту Мелентију Никшићу, да на оставу 10.000 дуката. (Други тврде да је било 4.000 а не 10.000). Кад се доцније, полазећи с руским мајором Орловим за Русију, Карађорђе заустави у Карловцима и поиште од Мелентија свој новац, духовник му одговори да никакав новац није примао, и тако Карађорђе оде у Русију без дуката, а Мелентије остаде као врло богат човек.

тако тешко и крваво стекло, а за љубав нечега што се још не зна шта је? Шта би било да ја, да Бог сачува, нисам за времена дознао за ову ватру што су је Цукић и остали спремали, но да је букнула и народ се побунио у читавих 5—6 нахија. Турци не би мени веровали да нисам за то ништа знао, па да им се жив на жеравици печем. Марашлија би грунуо с војском у народ, попалио би села, покупио робље и учинио триста јада, особито како су Турци сад кивни и срдити на све нас, што смо се за ове две године мало отргли и отресли. Ако би то војске било мало, за 3—4 дана скрхало би се у Србију трипут толико пошто је у Нишу, у Видину и Зворнику скупљена многа војска. Мене би окривили да сам се удружио с бунтовницима, а пали би под сумњу и сви други угледни људи. Све ово што се с толико муке и јада накрпљало за ове две последње године, било би слишћено за неколико дана, и Србија и Срби понова би пали у голему немилост код султана. Зар сам смео ја узети на душу толику сиротињу и пустити да се учини та несрећа, која се више никад не би могла повратити? Ко би смео узети на се толику одговорност? Зар није било боље, да падну три махните главе, но да се баци на ризик толики народ. Хајд, ето реци да си ти био на моме месту, па би ли смео и би ли могао друкчије чинити но што сам ја чинио? Ако се хоће право да говори, ово што је било морало је тако бити, и ово је најбоље што је могло бити.

Разлози Милошеви били су тешки. Мелентије рече да би и сам тако морао чинити и ово је сад рекао искрено и од срца. Ово одобравање духовниково одобровољи кнеза и још му више одреши језик.

— Попо — рече кнез Милош срдачно и стаде пред духовника скрстив руке на појасу. Духовник

се приметно разгали и чисто се обрадова кад чу реч „попо“ којом га је кнез Милош обично звао кад је истински и срдачно расположен према њему, и кад му више не говори као господар, већ као брат и пријатељ.

— Попо мој, ти најбоље знаш колико нас је муке стало, док смо скунаторили ово мало народне надстрешнице над главом, и тако да кажем, заклонили се да нас турски кијамет не шиба са сваке стране, и да нам не засипље за врат. Ако су сад други заборавили, ти још добро памтиш, у каквом је стању и јаду остао народ, кад Црни стругну у Немачку и остави обезглављену сиротињу. Памтиш ли?... А, јабогме да памтиш онај страшни и крвави тренутак на Љубићу кад оно полете ти и диже Ракетин разбијени добош, и узе у њега добовати да охрабриш и прикупиш нашу разбијену војску. Подсети се како је онда о концу висило цело велико дело наше и како нам сам Бог поможе, те укаписмо Ђаја пашу, и онако сретно разбисмо његову већ победоносну војску. Чиниш 'волико¹⁾, мој попо, пређи сад у памети све оне големе муке и тегобе наше, што се од тога доба па до данас претурило преко главе и од Турака и од својих. Па кад све то тако лепо промислиш, онда хајде да се разговоримо озбиљно и пријатељски о једном послу.

Милош мало застаде, па онда опет продужи.

— Да манемо ово што је до сад било. Ако има греха за ово досадање, ја га слободно узимам на своју душу, и ако смо криви пред Богом, нека моја душа у паклу испашта за све. Да манемо дакле, целу досадашњицу — за њу сам ја увек готов да

¹⁾ Узречица, коју је кнез Милош често употребљавао уз говор, особито кад говори нешто својски и од срца или кад је веома љут.

одговарам и дајем рачуна и Богу и људима — јер сам уверен да сам радио за добро народа — но да погледамо у будућност и да те ту нешто запитамо као духовника и као рођенога брата мога. Али пре но што ти и једну прословим о томе, хоћу да ми се закунеш часним крстом, и очним видом, и српском вером твојом, да никад нигде и никоме нећеш ни једне казати од свега што ти ја сад овде поверим... Заклињеш ли се?...

Духовник се маши за велики, лепо изрезани и у сребро оковани дрвени крст, који му је висио о врату, подиже га према себи, прекрсти се и пољуби га и рече јасно: „заклињем се“.

Милош се и сам прекрсти, маши се за крст и пољуби га. Затим обриса зној, који га беше пробио, прокашља се и рече:

— На аманет ми је казано, па на аманет и ја теби казујем. Црни се спрема да се амо врати. Он скупља чету да с њом бахне у Србију...

Духовник га пресече: — Ама који Црни? Је ли господар Ђорђе? — запита он зачуђено и чисто пренеражено. Кнез Милош настави живо:

— Јес, он главом, Црни Ђорђе, спрема се да упадне амо ненадно, и да опет упали целу земљу. Мени је пратио људе, да ми у највећем поверењу, и на божији аманет то кажу и да ме позову да се за то спремим и да Црнога дочекам, па да заједнички грунемо на Турке. Тражио је да му одговорим црно или бело, хоћу ли или нећу. Ако пристанем вели, моје заслуге биће ми признате и колико сам сада виђен и прослављен, још десет пута више бићу кад то учиним. Не хтеднем ли, он ми, као прети, да то народ неће ништа омести, он ће учинити што је наумио, и на мене ће, вели, пасти проклетство, као на новог Бранковића, који је род

свој душманину издао. Чиниш 'волико, попо, тако та ствар стоји, па ми реци сад, шта ти мислиш о томе?

Духовник се дубоко замисли, пониче и Милош и подуже су обојица тако ћутали.

— А, шта велиш, попо? — рече Милош најзад.

— По Богу, господару, да ли то Црни Ђорђе ради са знањем цара и по њином упутству, или је то преломио онако по својој глави?

— Не знам, — одруби Милош. — Ето, то је оно што и мени руке сече!

— Па зар ти ништа за то не јавља?

— Ништа! Питао сам га, поручивао му, и он све некако врдака и на то не одговара; све одгађа и вели: „кад дођем тамо знаћеш све!“ Изговара се како су то ствари крупне, те се по другоме не поручују, но иде из уста у уста, Нукао сам му да ми завијено у писму каже, па то још горе није хтео.

— Онда ће, бога ми, бити да он то нешто сам кува, кад тако неће ништа да каже.

— Не знам! То је и мени долазило на ум. Но после рачунам, да он то не би смео сам. Особито, док је још тамо у Русији. Јер, ти знаш како је то код Руса јевтино. Ко мало врда, шикну они њега у Сибир, па му после, Боже прости, ни бог не може! А после, мислим и то, како је он пре Русе за свашта слушао. По њином је наговору и из Србије отишао, и оставио овај народ да га Турци муче и убијају. Тешко је веровати, да би се сад одважио на нешто без њина знања.

— Јес, јес! То право велиш. Слушао их док је још био овде, у својој кући, а да без њинога знања и питања ради сад кад је њин гост. Ба, није прилика!... Него, како би било господару, да кога пратиш одавде да ту ствар извиди?

— Поручивао сам Герману у Букурешт. Али ни сам се смео ни њему поверити да му све кажем, но сам тражио, онако као поиздаље, да разабере и да ме извести где је сад Црни, ко је с њим, састаје ли се често с руским важним људима, и да ли се што спремају, и шта ли хоће? Герман ми је много ствари јавио, али за тај главни пункт, опет нема ништа јасно. То толико, што сад знам, да Рус сам не мисли скоро на Турчина. Но то опет не значи, да он не би радо потпустио другога кога.

— Онда би, преко поверљивих људи, ваљало учинити питање код самога двора руског. Ако не би и казали одлучно, опет би се по њиним одговорима могло колико толико прозрети.

— А ја сам опет мислио да пођем с друге стране, да као тужим Црнога код Руса — рече кнез.

Милош је сад узео објашњавати како мисли извести тај свој план.

Писаће Герману да га обавести о последњим догађајима у народу и да му каже како се то десило те су неки кнезови недавно изгинули. Испричаће му како у последње време кроз народ почешће муте некакви сумњиви страни људи, који махом долазе отуда с тих страна, из Бесарабије, Влашке и Молдавије, те проносе кроз нахије свакојаке, бунтовне и тајанствене гласове, који се лако примају и брзо шире. Ту се прича о скором ратовању, о доласку руских царских људи амо у народ, и како ће ти људи донети голема, небројена блага, и довести учене офицере, и донети много оружја да се народ диже на буну...

Ови страни људи нађу овде по кога лаковерног народног старешину и по кога простијег кнеза народног, па или га обрлате те им истински поверује, или му подмакну по штогод, те се гради да верује.

Те домаће људе ови страни употређавају после као своје сензале и калаузе, ови им служе као агенти и шире по народу горње гласове, јер њима свет као домаћим више верује, и лакше се за њима поводи.

Због тога у народу настаје узрујаност, људи се отпађују од посла, трговци не смеју да улазе у веће куповине, многи се испод руке потајно почињу оружати и дошаптавати, У опште, кроз народ прохуји нека усталасалост, која цео свет усплахири, те се на свакоме може познати да је нешто узнемирен, забринут и нешто очекује.

Све ово не може да се сакрије од Турака, они брзо сазнаду и опазе да у народу има некаква комешања, те се и сами усплахире и забрину. Код њих онда настаје опште неповерење према Србима, не верују њему, не верују нашим властима, не верују кнезовима, не верују народу, не верују никоме. Узме их страх и сумња да се против њих нешто у потаји спрема, и онда се прозле и испизме; насрћу на људе и њихов мал и чине грдне штете и незгоде, са којих народ много страда и штетује.

Лако је увидети да овакав рад и овако стање не може бити корисно по народ, по мир, напредак, рад и трговину. С тога је дужност свакога доброг Србина да сузбија оваке гласове и смутње, а особито он, кнез, принуђен је да оштро гони такве људе, јер од њега Турци прво и траже рачун, а београдски везир одмах га почне гледати попреко, сумњи-чати и уцењивати. Много и муке и трошка кошта народ, док сузбије ове смутње и Турке мало одобровољи и охрабри.

Тако у последње време, услед ових смутња, свет је био узаврео у читавих шест нахија и мало је фалило, па да дође до отвореног бунта, коме су се били истакли на чело неки кнезови.

Турци су то омирисали и узели се спремати, да испадну у народ. Од њега (Милоша) тражили су или главе бунтовних кнезова, или његову. Кад народ то виде препадне се од Турака, сам похвата немирне кнезове и преда их београдском везиру, те их овај побије.

Он, Милош, једном је већ спасавао исте кнезове, кад су се лањске године исто тако били умешали у што не треба. Надао се, да ће се тргнути и осветити, али они су ове године потерали још и црње. Помоћи им није више било и они су ове године платили главом.

Тако је текла та ствар. Ако би се тамо у Русији чуло другчије, то Герман да извести горе где треба, како је било у истини.

Што се тиче оних смутљиваца, што долазе са стране, отуда од Влашке и Русије, то су махом праћеници, које амо шаљу бивше српске војводе и народне старешине, које су одовуд избегле, и сад се баве тамо по Русији, где имају помоћ и издржавање од руске владе.

На те бивше народне старешине овде је велика повика и проклетство, њих народ куне, што су га са Турцима завадили, па га напустили и у свет утекли. С тога само за њима нити би ко пошао, нити би њима веровао. Али овде се зна, да су они кавалери руског ордена и да примају од Русије пензију. По томе штогод они поруче отуда, свет сматра као да је порука од рускога двора и за то јој верују. А тако прима ту ствар не само прост свет, но и људи озбиљнији то прихватају; све рачунају не би ваљда они то смели чинити сами на своју руку, кад се зна да ће се то раније или доцније прокљувити.

Но и ако свет тако махом узима ту ствар, он, Ми-

лош, вазда је био покоран цару, те не може веровати, да би руска влада њега обишла, ако има каквих планова и намера по овој ствари.

Да се не би, дакле, и у будуће дешавале такве неприлике, он, Милош, моли да се над бившим старешинама српским води строжији надзор и да им се не допушта да преко својих изасланика уносе ватру у народ.

По његовом мишљењу најбоље би било, да се те бивше старешине српске тргну кудгод дубље у Русију, где би надзор над њима био лакши и откуда не би могли тако лако потајно изашиљати своје агенте у Србију.

А ако би Руски двор истински што планирао и спремао, Милош моли, да му се то благовремено нагласи, и он ће већ умети да спреми и изведе све што треба.

Најзад, додаће и то, како се овуда поговара да пређашњи врховни вожд намерава сам лично доћи и упасти у Србију, што би изазвало грдан метеж и неред. Он, Милош, нада се да то Русија неће допустити, но ако би се ипак тако што десило, он, Милош, скида са себе сваку одговорност, нити ће се у што мешати.)

Духовник је пажљиво слушао Милоша. План је био умесан и практичан. По одговору какав даду Руси свакако ће се знати бар то: раде ли бивше српске старешине сами на своју руку или по руском упутству. С друге стране, Руси ће из овога видети да немају нужде обилазити Милоша, и ако што озбиљно мисле, с њим то могу боље извести но ма с ким другим.

— Мене пањкају у Русији наше старе војводе, да сам ја кулиза турска и да тргујем с правима народа, да би за себе што извукао. Хтео бих да

их видим шта би они радили да су овде на моме месту. Да ми је Душанова сила, умео бих и ја с Турцима друкчије разговарати. Али шта да се ради, кад се све силом не може? Добро је те нас се Турци и оволико прибојавају — рече Милош.

Духовник је замишљено ћутао.

— Што си се замислио, попо?

— Нешто мислим, да ли истина Црни Ђорђе помишља да се опет кадгод врати амо, и шта ли би било да он понова дође.

— Како да не мисли! Он ни о чему другом и не мисли до о томе. Причају ми људи, који су код њега били, како је пред њима плакао и говорио: огреших се, веле, о тај народ! Боље да сам врат сломио, но што сам амо дошао. Камо моје лепе среће, да сам у својој земљи, међу својом браћом, кости оставио, бар би ми душа била мирна. Каје се он сада шта је учинио. Али доцне!

— Баш истина, господару, мора да му је веома тешко. Туђа земља, туђи људи, туђи обичаји! Девет година био овде господар земље, па сад ништа. Ко ти тамо њега верма. Велика Русија, царевина, толики књажеви, великаши, господа; он прост и сиромашан — њега нико и не види међу оним великашима. Мора да му је тешко!

Милош се намршти.

— Тешко! Јакако, да је тешко! А он, чиниш 'волико, био седети у својој земљи! Зар је мени било ласно кад сви утекоше, а ја остадох овде скоро сам да горим на сто ватра!... Ја! Онда је требало мислити како ће бити до послетка. Сад је узалуд балавити.

Милошев је глас дрхтао. Духовник познаде да се он почиње љутити.

— Све је тако господару! Но ја само то кажем,

мора да му је тешко! А можда ће моћи кадгод и да се врати!

Милош плану и пресече га.

— Никад! — викну он потресеним гласом.— Он је све своје прокоцкао! Он нема куд више овамо!...

Пошто је мало поћутао он додаде блажије: — Мањ ако га нешто цареви силом природе! Али и онда не знам како би прошао од народа! Не зна народ за велике политике, већ ко њега једном превари и упропасти, он хоће да убије.

И ако се усиљавао да прикрије љутину, на Милошу се видело да је љуто гњеван. Јабучица му је играла, и то је код њега вазда био знак преке срџбе.

— Никада! — понови он после кратка ћутања — Док су Турци господари не сме се чути овде ни име његово, а камо ли да сâм дође. Одерали би га као јарца, жива би га на колац набили, чим би им пао шака. А ако Бог да, те овај народ кадгод прогледа очима и добије власт у своје руке, онда ће ваљда имати ко други паметнији да управља овом земљом, те неће баш спасти на лудога Циган Ђорђа!

Милош је узбуђено и усиљено дисао; ноздрве му се широко отварале, а реч му је рапаво запињала у гуши.

Духовник виде да је и нехотице пробудио срџбу код Милоша и у себи се већ вајкао што се тако десило. Али последње речи Милошеве биле су тако грубе, да отац Мелентије не могаде сакрити, да га је такав говор о бившем господару српском дубоко ожалостио. На његовом отвореном, ведром лицу појавише се јасни знаци бола и тешке жалости.

— Шта, жао ти га! — рече Милош јетко и подругљиво.

Отац Мелентије одговори снужено, али разговетно и одсечено.

— Мало му вајде, господару, од мога жаљења. Жалим несретну судбину српску, а не њега.

Милош га присече:

— Несретну судбину! А што духовниче, несретну судбину! Зар је несретна судбина с тога, што овај народ неће више да зна за *пангалозе*, који су га једном тако *лолски* преварили и упропастили! Зар они утекли, па сад они добри, а ми који смо остали овде и све издржали и очували душу овоме народу, ми сад неваљамо! И сад ми да се уклонимо а они да заседну и да агују онако на готовом!...

— Не мислим ја то, господару. Ти то добро знаш да ја нисам од оних којима ништа није право што се ради од ове две-три године на овоме. Ја бих хулио донекле своје рођено дело, кад бих осуђивао ово што је до сад учињено, зашто ту има макар мало и моје мучице. Не уздишем ја за оним што је било и прошло, и што се никад више повратити не може. Друго је што мене боли. Зашто да смо баш ми Срби тако несретни, да код нас вечито мора бити завере, гложења и претеривања, чим се мало неки успех постигне и до неке тековине дође!... Ето, слободно ме карај, господару, можда и заслужујем да ме изружиш, али ја не могу да ођутим и не могу да сакријем, да ме само срце боли кад чујем таке речи, као мало час она твоја „луди циганин-Ђорђе!“ Ја тако не бих могао рећи о човеку, који је 9 година био господар ове земље, па баш да је он од истине црни Циганин! Што да у другом свету, и код других народа може бити пуна земља и кнежева и великаша и барона, па се опет сви то слажу и помажу и живе људи пријатељски један уз другога, а код нас свега на свега истакло се десетак угледнијих људи и првака народних, па и то крв и нож, да се искољу међу собом и да један другом очи поваде.

— Зашто вас двојица, ти господару и господар Ђорђе, не би могли бити заједно у својој отаџбини, па да јој обојица будете од вајде, да јој обојица послужите и да јој се нађете на невољи, кад, да Бог сачува, до невоље дође. Шта? Зар је ова земња тако мала да не би могла обојици дати све што вам треба? Зар би вама било тесно да сте овде заједно, па да не мора ни један лутати по туђем свету, да не мора један лити горке сузе у леденој туђини, а други код куће презати сваки час, као зверка у гори, да откудгод не пукне осветничка пушка!... И зар може бити среће и благо-слова где се тако ради.

Оцу Мелентију заводнише очи. Псуј ме, господару, можда је и лудо што ја говорим, али мени то иде из срца.

— Јес, и ја видим да ти иде из срца, а не из главе. Штета само, што се оваке ствари не решавају како би то човек по срцу желео, већ како по памети мора бити — речи Милош, старајући се да прикрије своју срџбу, јер је и сам осећао да се изрекао више но што би требало.

— Тешко сваком послу, господару, где се срце ништа не пита — рече Мелентије тужно.

Обојица заћуташе.

Милошу није био обичај да казује шта мисли. Донекле, он је био већ по самој нарави покривен и ћутљив. И ако је у добром друштву умео и да се развесели, да се нашали, и слатко да ћерета, у те шале и у таке разговоре он никад није мешао своје озбиљне и крупне послове. У друштву се ћеретало о женама, о пићу, о смешним пригодама, што су се којекад десиле, и Милош је умео боље но ико да се нашали, да човека задене и да изазове општи смех.

Тако је терана шала, али о својим пословима он је најволео да ћути, да мисли сам, и једва изретка ако би с најбољим пријатељем по штогод о томе проговорио и то околишно, не казујући никад целу мисао своју.

У колико је овако држање потицало из саме нарави Милошеве, у толико, и још више, на то се он био свикао у школи практична живота, коју он учи ево већ од 10—12 година, прво уз свога полубрата војводу рудничког Милана Обреновића, а после и сам за се.

У тој суровој школи живота, Милош је научио да никад не ваља казивати све што мислиш и све што знаш. Као год што не ваља војник, који испуца све метке, па после иде голотрб и с празном пушком, тако исто не ваља ни човек, који рукује народним пословима, ако је код њега одмах све на друму што и на уму.

Свикнут да тако мисли, па тако и да ради, Милош се срдио сам на се, што је овај пут прекорачио обичне међе своје искрености.

Истина, отац Мелентије његов је „попа“ — човек, који га воле као брата рођена, и који му се до сад нашао у најтежим и најочајнијим тренутцима. Он је њему и до сад поверавао своје највеће тајне и своје најозбиљније намере, и добри духовник никад се није показао недостојан тога поверења. Милош се не боји ни сад неке обмане с његове стране... Али, ипак, ипак!.. Он није требао пред њим да се излеће!..

Попа је духовник, а иначе је благе нарави. Он по срцу своме никад не може да одобри и да се сложи с оштрим мерама које су политици често неопходне. Отац Мелентије био је меког срца и спрам самих Турака, који су толико пута на његове очи палили

српске манастире. На Љубићу, отац Мелентије заслужио је бесмртност, и доста му је било непуних 10 минута, да за вечна времена извојује себи бесмртно и видно место у повесници српској. Разбијена српска војска почела је бежати. Шанац на Љубићу већ је био напуштен, још неколико тренутака и Турци би можда у њега ускочили, браниоци шанца изгинули би; ту би можда и он, Милош, погинуо, и цео покрет свршио би се исто онако несретно, као и покрет Хаџи Проданов...

Али, у том опасном тренутку, јавља се он, Мелентије, скромни калуђер!..

Он дохвати бачени војнички добош, веша га о врат, добује, прибира разбеглу српску војску, спасава шанац и даје целој битци други исход, уз помоћ српскога нишанције Васе из Кнића, који у том истом тренутку срећно погађа и убија турског заповедника војске — Ђаја пашу — и нагони турску војску у бегство.

Али кад је победа свршена, кад Турци безобзирце беже и мисле само о спасењу безумних глава својих, онда се смерни служитељ олтара, који је за тренутак постао грозни убојни осветник, опет повраћа да буде благи заштитник душа, те са склопљеним рукама моли победоносна а кивна војничка заповедника — њега — кнеза Милоша главом, моли га да буде благ и добродушан према турској нејачи, према њиним женама, па и према самим побеђеним Турцима, које су у гомилама доводили пред њега — Милоша.

Крвави Љубић, био би још три пута крвавији; он би за Турке постао страховито место крви и ужаса, како је он, Милош, био љут и киван, да се у тај мах није поред њега десио његов кротки „попа.“ Он га је разгалио и ублажио; он га опоменуо како

ће му благост, коју сад покаже, доцније много помагати; Турци ће му се лакше предавати, кад знају да их код њега не чека го нож, већ благо, човечно поступање; буле ће га благосиљати за се и за нејач своју, а међу Турцима, изаћиће на глас као добар јунак, али и као великодушан човек, што уз јунаштво тако лепо пристаје. По његовом савету, он је тада побеђеним Турцима оставио оружје, вратио им сав новац који су погубили или им је био опљачкан, оставио им коње, а за њине хареме чак је и кола набавио да се лакше иселе из Чачка.

Свега тога сећао се сада Милош, и пребацивао је себи, што да се излети у љутини пред благим духовником, и што да му помиње чак и о могућој смрти Карађорђевој. Да би колико, толико забашурио свој отоични говор он рече даље:

— Без срца! Човек без срца! То се често рекне али, у истини, мало је таких људи. Ја сам прек и љут, а и не био, шта се о моју главу бије, па опет камо његове лепе среће да Црног Ђорђа стигне само оно, што му ја желим. У љутини свашта рекнем, али зар ја не умем расудити, како је њему јадном у туђем свету, и како је горак хлебац, који се из туђе руке очекује. Да је на моју вољу и питање, ја не бих марио сутра нека дође и био бих готов ја да му начиним конак, гдегод хоће и пожели. Мисле неки, бојим се ја преотеће ми власт. Празно зановетање! Што је коме суђено, нит му ко може одузети ни додати. Ето слободно народа, па ако му је милије и више у воље да му кума Ђока заповеда, ја речи једне не бих рекао, нека опет он узме власт у руке и нека наређује, а ми смо показали да бар умемо бити добри послушници. Истина, не би ми било право да ми се силом отима,

ако би народ нагињао више мојој страни и желео да овако остане, како сам ја отпочео. За тај случај, пријатељи би имали да наговоре Ђорђа, да и он не тера ствар на силу и инат... ако би он то могао!.. Ама, мучна работа, бога ми, знаш ти њега како је прек: реч две, па за пиштољ, и онда или бежи или гини!... Но можда се и он сад, у туђини, намучио и од много којечега одвикао. Но, ово је управо празан разговор. Која вајда Ђорђу од мога допуштања да се врати. Није он од мене ни утекао одавде, већ од Мује, а Муја му, вала, и данас мисли исто онако и оно што и пре три године. Мислим, слађе би им било његову главу на колцу набити, но да им Мухамед сад из гроба устане.

— Хесапим, господару, да то зна и сам Ђорђе. Неће ваљда, ни он сам долазити амо, док се не би што наредило и нашао се неки начин за његов повратак.

Милош се загледа у духовника. Изгледало је, као да се предомишља шта ће рећи.

— Море попо, ако Црни груне амо, неће он доћи да се погађа са Турцима, но да се бије с њима. Па шта да чинимо ми за тај случај? Ето, ту је чвор, који помози раздрешити. Говорисмо отоич, ако је са знањем царева, онда као да ваља тако пустити нек иде, па у згодном тренутку да пристанемо уз друге и ми. Али, зар не може настати да цареви с нама и пробу граде? Зар их ми скупо коштамо? Ако се нађе међу нами махнитих глава, које пристају да улете у ватру, што, на прилику, руски цар то да не пусти? Његов је рачун један.

Ако буде напредка, он ће доцније прихватити и Руси ће рећи: то наша мука и тековина и јесте. Заглавимо ли ми, они могу отрести скуте и рећи:

што тражили то и нашли; махнитали су у својој глави, па сад нека сами хладе своје подбијене табане. Сећаш ли се, како смо се оно полане вили као црв под кором? Почесмо и улазисмо у ватру, па после трчи за царевима по целој Европи и обијај прагове код свију дворова, па ништа и ништа! Ми овде бројимо на сахате, хоће ли се откудгод указати какав зрачак наде а они по читав месец дана неће да приме наше посланике, макар било и на десетак речи.

Милош ућута а и духовник је ћутао замипљен. Најзад отац Мелентије поглади своју густу, дугу браду, погледа у Милоша и рече :

— Овде је у напред мучно решавати. Ко зна, какве прилике могу настати! Бићемо ту, па како буде најбоље, онако ћемо и чинити. Једино што за сад могу рећи, то је да ово што се има, не треба давати за оно, што се не зна да ли ће доћи. Ризика мора бити у сваком послу. Али кад човек нешто ризикује, ваља бар да зна, шта тим ризиком може добити. Мени се чини, да ми ту треба да будемо као оно орачи кад бацају семе у земљу. Човек баца семе у земљу и нада се да ће му оно донети богата плода, који ће стоструко и хиљадоструко накнадити у земљу бачено семе. Истина, може бити и тако рђавих година, да се чак ни семе не ухвати, али то је глума реткост. Друга би ствар била, ако би човек бацио семе, рецимо у таку пљошту, која сваке године до пролећа стоји под водом а тек ретко по некад, сува је још с рана пролећа. Сејати у таквој њиви, значи ићи на сигурну пропаст. Тако нећемо сејати.

— Ако сам те добро разумео, попо, ти од прилике велиш, као овако :

— Ако видимо да има какве сигурне добити, ми ћемо пристати уз Црног. Дође ли он с нечим што је сумњиво и несигурно, ми ћемо добро стегнути и чувати оно што имамо, а њега ћемо пустити нека окуша срећу, па како му Бог да. Ми нећемо ни сметати, ни помагати, али ћемо увек чувати ово што имамо. Нашим људима и свакоме ко нас слуша нећемо дати да се меша у његове послове, а он сам с оним, што пође уз њега, нека чини што може. Је л' тако?

— Па тако је — рече Мелентије слежући раменима.

— Ујутру ћемо имати разговор с другом браћом што су овде. Хесапим да нас двојица говоримо овако, а да видимо шта ће и они рећи. Ако буду знали што год боље и паметније, од добра нико неће бежати. Је л' тако?

Духовник опет одобри, и на томе се, у главном, свршио њин разговор те вечери.

Сутра дан била су важна саветовања у дому Милошевом. Сакупљени прваци народни договарали су се о оној истој ствари, о којој је синоћ Милош говорио насамо с оцем Мелентијем. Само што је пред њима Милош био ћутљивији и скривенији но пред својим попом. Управо, оставио их је да се сами саветују, а он их је више слушао. Само у почетку изложио им је ради чега их је управо потрудио да до њега дођу :

„Кнез Сима, Цукић и њина дружина бацили су били ватру у народ, и да је нисам срећом онако брзо утулио, Турци би испали у народ и било би грдне несреће. Док сам ја овде на овоме месту ја то нисам смео допустити. Али на мене се сад диже повика што је везир бунтовнике побио. Има их

који ми иза леђа шапућу чак и то, да је све ово моје масло, и да сам ја оне несретнике опањкао код везира, што се, бојаги, бојим да ми не преотму господство. Но, бар ви што сте са мном били, знате да је бунтовне кнезове сам народ похватао, и да ја нисам строго забрањивао, њих би сам свет побио, не би их ни пустио да оду живи везиру. Па то све не смета пакосницима, да мене окривљују. И кад је тако сад, шта ли би било сутра ако нешто истина груне Црни Ђорђе, као што се говори, зуцка, па он баца ватру у народ. Ја знам да их има који ће и за њим поћи, а знам добро и то да густиш, гомила, народ неће лако улетити у нову ватру, особито кад Муја загуди из Београда топовима. Овај свет, што још једнако куне Карађорђа, онако престрављен од Турака, може јурнути као стршљенови и премлатити гдегод и Црнога и његове људе. Нећу после да ми се и то товари на душу. Ево вас, па како год решите и хоћете, онако нека вам и буде. Ја ћу онда само отићи везиру и скинути са себе сваку одговорност, а да скинем и овај народ с душе, да не одговарам више за ову сиротињу и пред Богом и пред људима, па вала, како вам год драго, и нека управља народним пословима ко год хоће и зна боље.“

Пошто им се овако управо пожалио, Милош је оставио сакупљене прваке да сами већају, шта им ваља чинити, да се свет мало смири од оних подбадања, што једнако долазе из Русије, од пуштања гласова о повратку Карађорђевом, као и то, шта би на случај да се Карађорђе доиста врати.

Саветовања су дуго трајала. Отац Мелентије много је говорио и ревно је заштићавао оне погледе које је синоћ у разговору с Милошем од њега чуо. Живо је цртао опасности, које могу настати од

Турака. Износио је како је све ровито и неутврђено, и како би Турци управо и волели, да се помети ово што је сад, јер им се све чини, да су раји много дали и попустили.

Било је и оштрих говора, а пало је и доста опорних речи. Милошу су замерили да много штошта ради на своју руку, а да би ваљало да почешће припита и друге народне прваке. Он се није много правдао. Рекао је само, да се послови морају брзо отаљавати и да он не може сваки час зивкати скупштину.

Но општи резултат саветовања био је ипак веома повољан за Милоша. Решено је, да се зборски пише руском цару и умоли да српске бегунце, нарочито Карађорђа, тргне дубље у Русију и да им забрани мешање у српске послове.

За случај да Карађорђе ненадно бане у Србију, решено је, да овде присутни прваци неће уз њега пристајати.

Ово последње решење донесено је управо од страха пред Милошем, јер се свак побојаво да га Милош не узме на око као пријатеља „вождовог“, и да га тако не обележи пред Турцима, зашто би се у незгодном случају могло и главом платити.

Милошу су била веома по вољи овака решења, особито кад му је дозвољено да он пише у Русију у име кнезова.

У осталом, кад је сазивао ове људе, он није толико полагао на њино решење, но главно му је било да испита расположење код људи од утицаја, како би се унапред могао спремити за сваки случај.

Да су ова решења испала неповољно за Милоша, он је већ унапред био решен, да их не верма. У толико му је сад милије, што је све свршено онако

како је њему по вољи, зашта је главна заслуга припадала оцу Мелентију.

Мало по мало, и једног по једног, Милош је већ био уклонио све главније супарнике, који су му до сад могли сметати.

Као најопаснији био је Петар Молер, и он је већ уклоњен. Ухваћен је био усред народне скупштине, која се лане (1816. год.), о Ђурђеву - дне, бејаше искупила у Београду, да посвршава неке народске послове, и одатле је предат Турцима, који су га у тврђави удавили.

Свршио је и Мелентије Никшић, владика шабачки и то опет лане (1816.), наскоро за Молером.

Кад су кнезови предали Молера Турцима, и у писму тражили смрт његову, владика Мелентије потписао се први на томе писму; а после неколико месеци и сам је пао од убилачке руке Марка Штитарца, кога је кнез Милош послао да Никшића убије.

Сад су свршили и кнез Сима, Павле Цукић и Драгић, и тако су прилично пречишћени сви од којих је Милош највише зазирао.

Још је остао један, али најопаснији — Црни Ђорђе — он сам главом.

Још поодавно Милош је у себи био решио да се и њега отараси, исто онако, као што је скинуо с врата и ове друге. И то је било решено онако у опште. Али гласови о доласку Ђорђевог, све су чешћи и чешћи, а сад ево и он сам поручује да ће доћи и припрема Милоша да га пријатељски дочека.

— Шта да се чини? — ово питање никад живље није стало пред Милоша као ово баш сад, кад сакупљени народни прваци ево решише да неће пристајати уз Карађорђа, баш и да дође.

Тога истога дана, кад се то десило, Милош је у

вече био врло забринут, и ако му је решење кнезова било сасвим по вољи.

— Јес, они тако говоре, али да Црни нешто груне, да узбуди народ, да га повуче за собом, да се дохвати негде с Турцима и да их само једном смлави, као што би то и било — од свију ових решења било би ти после лук и вода. Све би онда окренуло за Црним, и ко би онда, бојаги, имао да пита кнезове, што не држе задату реч!... Није, дакле, ту вајде уздати се у њино обећање, већ ја треба да сам на чисто, шта ћу ако Црни груне. Заиста, ако ја не будем одлучан и не свршим одмах, но Црни узме маха, онда оде све ово моје као да није никад ни било. Но ја морам с њим овако као што сам до сад с онима другим. А ако се он укаже ма где у Србији, ваља да га уцмекам, а посла што Бог да. Мртва глава не говори.

С тим мислима Милош је у вече отишао у своју спаваћу собу, где је о дувару висило много богато оружје.

Ова соба била је у опште богато намештена за оно доба и за оне прилике. Патос је био застрт прво асурама, па онда красним босанским, као кожа сабијеним ћилимима, који су блистали у сјају од стотину живих боја. Свуда унаоколо били су меки миндери, а овде онде по угловима креветски наслони и округла, од јастука удешена седишта, где се лепо даје седети с прекрштеним ногама. Дуварови су махом били застрти скупоценим ћилимима и богато извезеним ашама и кадифли ћебетима, по којима се ређало много сваковрсно оружје.

Велика земљана пећ прошарана зеленим грнићима, дизала се у једном углу, као неки споменик. Прозори су били подлепљени хартијом — пенџерлијом,

с тога је ова соба дању изгледала мрачна. Сад у ноћ осветљавана је са два жишка, која су по соби расипала жуту, прљаву али доста јаку светлост.

Било је тек два сата ноћи, кад Милош уђе у ову собу. Како су цео тај дан провели прво у раду, па после у гозби, у вече нити су били орни за јело, ни за пиће, а умор се осећао код свију, где више, где мање. С тога Милош још рано с вечера понука госте да седну за пуну трпезу, и даде им пример. Али после једног-два часа, видећи да ни јело ни разговор не иде, гости се узеше разилазити. Милош се жалио на главобољу; отац Мелентије навика на њега да иде да се одмори; обећавао је да ће га он заменити, и Милош се збиља наскоро поздрави с гостима и оде у своју спаваћу одају.

Ушав унутра, Милош узео ходати. Корачао је погнуте главе и дубоко замишљен, а овда онда играо му је глатко избријан, тек приметни подваљак, што је код њега вазда био знак великога узбуђења.

Овда онда, застао би и тада би главу оборио још ниже и ниже, као да је хтео да прозре у мрачну утробу црне земље, и тамо да нађе решење чудним загонеткама, које су му душу трзале.

По каткад заиграо би му на уснама заматак некаква чудна осмеха, у коме се мешао и стапао у једно — осмех Богородице која, предана душом и срцем, у пуном материнском блаженству, посматра на грудима свога божанског младенца, и осмех сатане — преласника, који гледа у својим канцама већ уловљену и упропашћену невину душу, и ужива у пакленим мукама њена очајања.

Милош је у тај мах судио једног човека.

Тај човек био је тада и већи и славнији, и заслужнији, и јуначнији од њега. То је Милош и нехотице

сазнавао у себи, ако можда и не би то признао кад би му ко тражио такво признање.

Али то, ма и мутно унутрашње сазнање, будило је у њему тешке сумње и оне душевне трзавице, што их ми обично зовемо грижа савести.

У њему се порађала сумња: Имам ли ја право да судим тога човека? Ја њему да судим!... И ако му судим, имам ли права да га осудим?... И ако га осудим, имам ли права да ту пресуду извршим?... И ако за све то имам право, имам ли право да то чиним сам, не питајући никог другог, кријући све то од других: — Сам да га тужим, сам да му судим, сам да одобравам ту пресуду, сам да је извршујем, и то тајно, кришом од целог света! Је ли то онда суђење или мучко убиство?... И зашто ја то све кријем? И од кога ја то кријем? Од света, од људи! Та то значи да тај свет и ти људи не би хтели да се он убија. А овамо ја велим, да га једино због тих људи и убијам! Њима, тим људима, том свету, народу је он опасан, с тога ја и дижем руку на њега!...

— С тога? А ко је мени дао то право, да ја спасавам ове људе и да ја водим бригу шта ће бити с њима?... Ко ми је дао то право? Чудно питање. Пре свега то и није никакво право, то је дужност. А друго, то се никад не даје, то се узима. Ко је дао право Карађорђу да ослобађа Шумадију? Она га није звала и молила; он је сам дошао, наметнуо се, а после је било добро.... Па колико је људи тек он побио!... Зар није и мој Милан пао као његова жртва?... А она звер, Младен, хтеде ме везати и назва ме усред скупштине, рутавим „псом“, само стога што сам на скупштину дошао необријане браде, од жалости за братом Миланом.

— Један заповеда а стотину и хиљаде слушају. Зар сам ја то измислио? То је од Бога тако остало, тако је свуд, тако мора бити и код нас. Ко је паметнији, онај и заповеда. Ко му смета, треба да га уклони. Зар би они са мнош друкчије? И зар ми они сад, бојаги, што боље спремају?...

— Јес, јес, зар ми они што боље спремају? Зар ми Црни не би скресао кубурлију у прса, колико би ме сагледа?... Зар би он помишљао колико сам добра ја учинио овој земљи само за ове три четири године, од кад они утекоше! Зар би њему, бојаги, с тога задрхтала рука, што сам овоме народу до сад ја очувао душу и заклонио га да га Турци сасвим не слисте? Па шта онда ја имам презати? Ово што је сад, моја је мука и тековина. Морао би бити крајња будала, да сад ово другом остављам и да гледам мирно, како ће ми дићи испред носа све што се криво и горко стекло, међући по стотину пута главу на коцку.

Разговарајући се овако сам са собом, Милошу се чинило да он сад решава питање шта би учинио с Црним Ђорђем, да се овај нешто збиља поврати у Србију, као што поручује. У ствари пак, Милош је то питање био решио давно и давно, много пре тога, и у дну његове душе одавно стоји јасно и несумњиво записано, да Карађорђе мора погинути.

Још пре 3—4 године, још онда, кад га је оно Јаков на Забрежју наговарао да и он с осталим старешинама пређе у Немачку, куда је Карађорђе већ прешао, Милош је мутно и као кроз неку маглу а из огромне даљине, осећао то, да он Карађорђа мора убити. Он није могао да прибере јасно у памети ни зашто ће, ни када ће, ни како ће то бити, али њему се само тако слутило, тако му се причињавало, да он једног

дана мора уклонити Карађорђа. Још онда кад је трчао да заузме Ужице, да се нађе макар једно једино место још слободно и у рукама Срба, када се победоносни цареви састану, после првог пораза Наполеоновога, Милошу се јавкала та мисао. Доцније, она је све више расла. Најзад, она се тихо сталожила у дубини његове душе, и ту чисто као заспала. Он ју је сад осећао у себи, и у овај мах, кад му се чинило да решава питање шта би чинио с Карађорђем, у ствари, он се бочио с давно донетим решењем да Карађорђа убије.

Та борба била је дуга и упорна. Тек што заћутка узнемирену савест разлозима, као што су они што смо их мало час видели у његовим немим монолозима, а она се с нова пробуди и понова налети на њега с новим сумњама и прекорима.

Узалуд је он сам себи разлагао, како је тадашње политичко стање његова тековина, у коју нико нема права дирати, кад један једини тренутак сумње на једаред збрише целу ту ровиту зграду заваркавања:

— Убити Карађорђа! Зар Карађорђа убити, њега, „вожда“, Србина, пред којим су први пут, после Косова, Турци задрхтали; њега који је девет пуних година прослављао име српско; њега који је из мртвила пробудио обамрло тело српско, и из мртвих дозвоа одлетелу душу Србинову! Њега убити! Па то би било црње злочинство, но убиство младога цара Уроша. Ја бих био нови издајник, нова невера, нов Бранковић!...

И грозничава језа пролазила је Милоша целим телом; он је застајао као укопан, а пред очи су му искакали разнобојни колутићи, међу којима је било највише црвених, и ти колутићи играју, сијају се, окрећу се и нестаје их, налик на црвенкасте кржаве мехуриће који један за другим прскају.

У таквим тренутцима, Милошу се чинило : „Све је узалудно, ја на њега не могу дићи руку. И баш кад бих се и одлучио, у последњем тренутку наћи ће се нешто, што ће ме омести“. Али се онда јављала друга мисао : „Али шта ће онда бити од мене ? Ако не убијем ја њега, неће ли он убити мене ? Или треба да навучем на се кабадахијско одело и да будем момак Карађорђевић ? Па и онда, Бог зна, да ли би ме трпео... За мене нема избора, нема изласка, ја морам с њим свршавати, јер се ломи само између мене и њега, или ја или он“.

Али мисао је гонила мисао, и после примирења опет су наваљивале сумње. Само име „Карађорђе“ по некад је бацало у дрхтавицу Милоша. У дугим годинама мучне борбе, он се био свикао, да гледа у Карађорђу оно, што је у истини и био — јунака и родољуба. Па пошто је и сам имао од обадве те врлине, знао је њихову цену и приклањао се пред величином Карађорђевићем. Осећаји дужности борили су се с осећајима самољубља и славољубља, и на махове превлађивали су час једни, час други.

„... Најбоље је да не мислим о свему томе. Да оставим, па кад настану те прилике онда, према приликама, и видећу шта ваља чинити“ — старао се Милош да сам себе умири.

Али у исти мах, он је осећао као да га неко чисто вуче за руку и да му вели : „Еј, стој, не бежи, куда ћеш ? Хоћеш да се сакријеш, хоћеш да утекнеш, а да не кажеш шта си наумио с Карађорђевићем ? То не иде ! Казуј !“

Тада се у Милошу поново отпочињала борба, која је трајала целе те ноћи. Шта је мучних мисли прохујало за то неколико часова кроз његову болну главу !

Као оно бурно, страховитом ветрином шибано море што се у мрклој, непрегледној ноћи бије и ломи о тврде камене обале, и све запенушено, у свирепој срџби, до небеса баца узбуркане вале своје, тако су се целе те мучне ноћи, биле и ломиле мисли и осећаји Милошеви, стиснути у тесне међе једнога срца и једне лобање! Зора се већ помањала, а он је још био на ногама. Сав у грозничавој ватри, он је ходао из угла у угао, и у глави му је брујало као да из неке дубине одјекује стотину звучних звона. Све мисли сабиле се у једну сплетену гужву, из које тек овда онда, као усијан челични шиљак, избије по која непокорна, оштра, бунтовна замисао.

Смрвљен и телесно и душевно, Милош пред зору клону на креветац у углу, и затуририв главу на јастуке, упре у таванске шашовце свој замућени и укочени поглед.

А они усијани челични шиљци, од разних искиданих мисли, један по један прожигали су његов уморни мозак и избијали час овде, час онде.

„... Што си онда побио толике људе, кад си знао да не смеш ићи до краја, и да ћеш презати од саме сенке Карађорђеове... Да си терао до краја; да си успео; да си одржао своје, још би се могло рећи, да је онако морало бити, да су оне главе и Молерова и владина и све остале, пале у интересу отаџбине. Али шта да рекнеш и чиме да се оправдаш сад, кад сам напушташ и остављаш оно, ради чега су толики људи главом платили... Крв она два невина детета, што их грозни Штитарац као јагањце покла, да не причају ништа о крвавом убиству владике Никшића, пашће сад на твоју главу. Како ћеш одговарати за њу, када на страшном суду изведу преда те она два мученичка детета, па ти

она покажу своје страшно разјапљене ране, и стану те оптуживати да су по твојој naredbi онако грдно osakaћena!.. He, ne! Ti ne smesh zastajati, kad si jednom pošao tim traгом, ti morash ићи тако до краја. До сада проливену крв може спрати само крв, коју од сада пролијеш. Ко убије једног човека, он је убица. По заповести Наполеоновој гину сваки дан хиљаде — и он је за то само велики војвода, понос Француске и славан човек у целом свету...“

„...А најпосле, зар се то мора казивати целом свету! Збиља, зар се то не може све лепо сакрити, па да никад никоме ни на ум не падне... Како има згодних места, где би се могла сакрити лешина, па да јој никад ни врана кости не нађе!“...

И Милошу се учини, као да се на једаред нађе на пустој и дивљачкој коси, у подножју Малога Штурца, где стоје као џинови огромни хиљадугодишњи храстови, где изломљено стење стоји разбацано и нагомилано, као да га је нека свемоћна рука у нереду просипала лево и десно, а у мрачној провалији, коју је одозго покрио густ сплетен павитњак, чује се вечито шуштање лакоскоке Криве Ријеке, која искаче испод брда и отима се да што пре сиђе у мирне далеке равни...

Свуда унаоколо влада мртва тишина, и човека чисто подилази језа од ове пустошне усамљености, у којој као да се крије некакво притајено чудовиште, које за часак може искочити из мрачних гудура.

Милош је ту. Он стоји сам усред ове мртве пустиње. На земљу се почео спуштати сумрак, а он у себи као мисли: „И ово је врло добро, и овај ће ме мрак заклонити, ако би ме какво радознало око откуда и вребало“...

Усред мрачна шумска густиша, где се права и

оборена стабла, повијене гране и сухи поломљени огранци, скркли у непролазан сплет, стоје две огромне, труле кладурине, засуте старим сухим лишћем и огромним ољуштеним корубама, што су се извитопериле и одвојиле од старога стабла, које се већ почело претварати у прладину.

„Овде, међу ове две кладе — мисли Милош у себи — јес, овде ћу га сакрити, где га нико никад наћи не може, где ни сунчев зрак не може до њега допрети.“

Он се саже и оберучке узе изгртати између клада мокро, полутруло лишће, избацити одломке кора, а уз то је осетио како га загушује мокри натрули задах што отуда бије.

Мрак је. Он једва назире, али ипак види да је доста дубоко ископао.

„Тело је огромно, мисли он у себи, али опет ће стати овде у ову шупљину између две кладе.“

И он дохвати мртво, крваво тело и угура га међу кладе. Једна рука бејаше се испречила и не могаше згодно стати. Он скочи на кладу и штогод може удари одозго чизмом по тој испреченој руци. Коска се преломи у мишици и Милош лепо чу како пуче и како кости шкргутнуше; рука се преви и намести се згодно поред тела.

„Тако, сад је добро, сад ништа не стрчи!“ мислио је он, па узе живо нагртати лишће и ситније комаде отпале коре. Лишће се нагушено дизало у вис. Милош зађе и потапка га одозго ногама, ситнећи све стопу уз стопу. Кад стаде онде, где је од прилике била глава, испод ногу му се нешто измаче. Изгледало је, као да се глава, која се дотле само на кончићу држала и која је била укљештена међу кладе, сад наједаред откинула, промакла и отишла доле. Милош посрте, али се ухвати за грану и опет не паде.

Пошто је све како ваља угазио, он насу одозго још трула лишћа, набаци пуно оних кора и већих и мањих, а одозго овде онде опет посеја лишћем, те је изгледало као да није ни дирано у кладе.

„Баш и да ко дође, баш и да загледа, не би могао ништа познати! — мислио је Милош у себи: „Сад је све готово, сад ваља ићи, ваља бежати, ваља се уклонити што пре, да ме нико, нико не види.“

И он бежи, бежи из све снаге што га ноге могу понети, но у тај мах долази му на ум, како не ваља ово што ради. Да га ко види како трчи, свакоме би морало пасти у очи и свак би се питао што ли овај трчи? Јамачно бежи! Од кога ли бежи? Да није учинио какво зло? Не! Не ваља трчати, и он умери кораке и пође лагано.

Одавно је изашао из планине. Сад иде равницом, иде засејаном пољаном, где се и с једне и с друге стране дижу леви, зелени кукурузи, скоро у врх човека. Овај сумрак још једнако траје, само је сад још гушћи. У природи је тишина, а овде онде, на далеком обзору сину светлаци, знак да негде у даљини има буре, која се можда полако примиче. Милош се чуди, откуд то да су ова поља овако пуста? Ето, ту у близини има кућа, станова, обора, па како то да се ни откуда не чује никакав глас, ни јав, ни од људи ни од стоке.

Наједаред, Милош чује да у кукурузу нешто шушти. Он се окреће и далеко за собом, кроз сумрак, види како друмом трчи за њим некаква чудна прилика, налик на човека без главе. Та прилика маше на њега рукама, као да би му хтела рећи: „Стој, причекај!“

Милоша пролази језа: „Да није он! Да није устао, повампирио се и сад трчи за мном?“ Од саме ове

помисли њега хвата самртни страх и он хтеде нагнути да бежи, да бежи што брже може, али у исти мах опет се понови оно шуштање из кукуруза, и пред њега излази његова мајка Вишња.

Она му прилази полако, хвата га за рукав и вели му мирно али сасвим разговетно:

„Ти си убилац! Гле како су ти руке кржаве!“

Он диже обадве руке и с ужасом примети да су му збиља кржаве. И нехотице, он их узе трљати о чакшире и крити иза леђа.

Али она га ухвати за руку, повуче је чудном снагом и диже у вис.

— Што кријеш? Зар се то може сакрити! Та то је крв кумовска — исто што и крв родитељска! Та крв пече, од ње ће ти обадве руке изгорети; она говори, она оптужује, она виче; од њена вапаја ти нећеш имати мира ни станка; она ће те с ужасом из сред сна тргнути; на њену вику ти ћеш у глухо доба ноћи скакати престрављен из постеље и нагињаћеш да бежиш далеко, далеко, али јој нећеш утећи. Она ће те стићи ма где и ма кад. Да се спустиш у морске дубине, да прнеш у небеске висине, да одеш на крај света, она ће те стићи и наћи... Тешко теби!... Свака капља ове крви претвориће се у по један глас који виче и који те јавно оптужује; свака капља ова претвориће се у по један врео камен, и то ће те камење затрпати. Тешко, тешко теби! Тешко и мени, мајци твојој! Због тебе потресће се у земљи и моје труле кости. Какав грех, какав тешки грех!...

Тако је говорила стара Вишња; а Милош је осећао да му свака та реч као растопљен челик капље на само срце.

Но у тај мах зачу се нека потмула граја, нека

гунгула, налик на удаљену грмљаву, која се све више примиче. Милош с премрлим срцем узе ослушкивати ову нејасну грају. Она је расла; сад је била налик на тисућу људских гласова који се у једно сливају.

— То су они — реће бабе Вишња. Јес, то су они, осветници мртваца, они побијени, они што долазе да освете и себе, и друге и цео мртвачки род свој. А мртваци су сложни; они иду један за другим и гину један за другог. Ето и ја, ја сам мајка твоја, па опет сам се одазвала и дошла да ти покажем кржаве руке твоје и да будем сведок против тебе.

Збиља, Милош се тек тада сети да је његова мајка давно умрла. Он погледа боље ону жену и виде кроз сумрак да је њено теме гола кост, да су јој очи шупље, да је вилице стоје обнажене, голе, без меса, а од ње целе заудара буђа и трулеш.

Милош хтеде бежати, али га она дочепа за руку и стеже га као железним клештима.

Хоћеш да бежиш, да утекнеш: страх те; а кад је требало проливати туђу крв онда те није било страх!... А?... Бојиш се за своју главу, мила ти! је ли?... А зар оним људима што си их ти побио, зар њему није била мила његова глава? Па опет си је ти одсекао. Онда си био јунак! Јунак си да удараш секиром по челу, а ниси јунак да примиш ушник међу очи! Ха, ха, ха!... Али чекај! Ослободићеш се! Ево њих, иду, они ће те ослободити.

Окупан у зноју од страха и узбуђења, Милош се отимао из хладних, кошчаних руку своје мртве матере, али се није могао отети.

Међутим, кивни гласови, узбуркана граја и повика пуна срцбе и узмућене пакосне освете, као огромни таласи неодољиво су заплускивали са

свију страна и Милош је осећао да ће се сав тај урнебес сручити на његову главу.

... „Убиће ме, разчеречити, растргнути, учиниће од мене триста чуда и триста брука — мислио је он и кушао да кудгод шмугне у ону гомилу. Али хиљадама уздигнутих песница маше се против њега, а хиљадама рапавих гласова вичу: доле с убицом, убите га, растргните га.“

... Хиљадама руку маша се за њега, и он већ осећа како га тресу, трзају, кидају и разносе у комаде. Једна ледена рука, као оштро жељезо, проби у саме груди његове, ноктима дочепа престрављено, крваво срце његово, и поче га гњечити и чупати.

Неодољиви бол обузе Милоша и он је осећао како му од тога љутога бола мркне свест и како почиње падати у несвест и таму!...

А они страшни и ужасни гласови све јаче и јаче одјекују и ломе се око њега, називајући га крвавим убицом и тражећи његову смрт. Бол у грудима достиже сад такав ступањ, да несрећник поче на глас стењати и кукати. И он је заиста викнуо, викнуо је што га грло доноси, а у исти мах тако се праћнуо, да у мало не спаде с ниска миндера, на који беше прилегао.

И Милош се трже из буновна, тешка сна, сав окупан у зној и сузе, које су онако у сну обилно текле, и ако је иначе на јави био веома тврд на зузи.

Милош скочи и протрља шакама лице и жмирну неколико пута, као да се хтео уверити, је ли ово још сан или јава У грудима је осећао да га нешто истински боле, нарочито испод леве сисе, где је срце. Сети се оне страшне ледене руке, што се као оштро жељезо заби у груди и дочепа га за само

срце, те се чисто стресе и језа га прође и овако на јави. Он се прекрсти, прекрсти се три пута и полако прошапута: хвала Богу, само је сан.

Још не бејаше добро изустио последње речи, када се наједаред жестоко трже. Чисто подскочи са земље. Неко бејаше изненадно лупио на прозорски капак, и ова лупа необично пресече Милоша. Да се пола дома срушило, не би се толико препао.

У првој забуни није знао шта да чини, Али лупање се понови и Милош опсова лупача веома ружно. Познаде по лупању ко је, и беше му веома криво што да се тако тргну, а ни за што.

— Је си ли ти Врљо? — упита он скидајући ћерћиво.

— Ја главом, господару!

— По матери те ружим, што лупаш толико као луд, кад видиш свећу у одаји? Нисам ја ваљада глуп да толико груваш?

У истини, лупање је било обично, шта више тихо. Но Милош је хтео чак и пред самим собом да забашури своје неумесно трзање.

— Откуда ноћас, анатемњаче?

— Из лова, господару, но молим ти се отвори, одвалише ми рамена ове торбуљаче.

— Како прође од паса? Је си ли будио кога од момака?

— Никога. Али ја познајем Крџалију (пса), а он је старешина свима осталим. Кад он регне и каже им: „ово је наш човек, не дирајте“ — неће после ни једно ланути да га јашем.

— Несретник, несретник! Он разуме чак шта и пси говоре — рече кнез Милош и пође да отвори врата, јер сав овај разговор водио се кроз прозор.

Унутра у собу уђе крупан, космат, чупав човек, коме једно око изгледаше веће од другог.

Оружан од главе до пете, овај човек био је сурова, дивљачна изгледа. Оно веће око изгледало је некако укочено, страшно и појачавало је овај немιο, груб изглед. Тако исто и у гласу било је нечега рапавог и суровог, што ти чисто уши пара. Подупирући се дугом пушком, коју је држао у руци као батину, он је носио преко десна рамена, пребачену на леву страну, некакву велику торбуљачу, налик на костретне зубнице коњске. Мора бити да је у зубници било нешто што је врло тешко, јер је људа левом руком подржавао и подизао торбу да олакша рамену.

Ушав у собу, он прислони пушку уз врата, затим смаче торбу и пусти је да тресне о патос штогод може. Из торбе се зачу јасан, али издробљен звук, као оно што звече паре, потврдо стегнуте у какву крпу.

— Шта ти је то, несретниче? — рече кнез и гурну торбу ногом.

— Вала, све жут дукат, мека рушпа и махмудија, и као млеко бео талир, господару, ако ти почем није криво — рече незнани особењак.

Кнез Мнлош се саже, отвори одозго крпу, којом је била застрта торба, захвати новац онако у шаку као што се обично захвата жито, и изручи га опет натраг, сипајући одозго с висине комад за комадом.

— Црни несретниче, где покраде оволике паре?

— Бог добре људе никад не заборавља — рече Врљо с подругљивим шеретским осмехом на лицу.

— Вала, ако би се још и ти бројао у добре људе, онда не знам ко би отишао у анатемњаке. Истина, где упљачка оволике паре?

— Истински ти велим, господару, дао ми Бог — понови Врља не мењајући израза на лицу.

— Па шта, дао ти Бог овако заједно са зобницом?! Какав ли је то мутавџија што чак тамо у рају козину дрнда и преде, да би Врљо на земљи имао у чему носити похаране паре — рече Милош расположено.

Изнурен и намучен тегабним, ружним сновима, уморан и телесно и душевно, Милош је сад налазио чисто као неки одмор и разгаљење у овој ненадној појави хајдука Врља, који га је на мах отргао од личних и горких мисли и привиђења, што су га до мало час трзала.

Овај крвави, буновни сан учинио је на њега тако тежак утисак, да се сад осећао чисто срећан, видећи што тај сан није јава. Присуство Врљино још је већма брисало те сумрачне утиске и Милош је навлаш говорио, говорио је много, јер је осећао како га тај говор ведри и разгаљује.

— Говори море — климну главом Милош, упирући поглед у Врљу, који је још једнако ћутао.

— Побих оне псе, господару!

— Које псе, несретниче? Какви су то пси с толиким новцима? Где су такви пси, па да их не бидемо, но да их гојимо боље но рачанског криворепог духовника?

— Побих оне босанске кучиће, што огулише пола нахије. Две године како саставља сиротиња пару на пару, да се откупи од њих, па да поклонише коме макар излизан грош! Аја! Лане однеше читаве сеисане. Срце ме је болело. У два маха излазио сам, те их пресретао, али увек, сетим се и твоје претње и заповести, па спустим већ наперену пушку. Зимус око Божића однеше опет грдан новац. Бога ми сам оплакао, гледајући како се ужичке кобилнице повијају под теретом сребра и злата. Пре дваестак

дана дочујем да су опет дошли у бербу. Котило ти турско твоје, помислим ја, нећеш га, вала, ти жњети усред зиме, кад нико не жање, и решим се, да их помлатим, па макар ми после ти твојом руком главу одсекао...

— Шта, несрећнице. Ти побио бегове Атлачиће? Јао, живи те Бог посекао, ко ће сад џевапа дати Цариграду? Знаш ли, добро те не знало, како ће пропиштати села, где се убиство догодило, а шта ли тек да одговорим ја кад ме притегну и упитају: зар код тебе хајдуци тако господаре, да први бегови турски нису ни главом сигурни?...

— Не, по Богу, господару! Није то било овде; нисам ни ја био будала, да их у Србији убијам. Прешао сам, заједно с њима у Босну, па их допратио чак до Мајевице и ту им попио за душу, Не бој се ти ништа за то, господару!

Милошу се мало разведри лице. Врљо је био дрзак и опасан хајдук, чувен на целом југозападном крају Србије. Кад су после Карађорђеове пропасти Турци понова завладали Србијом, Врљо се одметнуо у хајдуке (а хајдуковао је по Босни и Новопазарском округу још и пре тога) и светио се Турцима гдегод му падну шака.

Био је лудо храбар управо долазио је у тој храбрости до безочне дрскости. Једном је у Ваљеву, само с пет друга, напао у сред бела дана на велику турску каву браће Бирагића, ту разоружао и повезао преко 15 турака, одузео им сав новац, боље одело и оружје, па жив и здрав умакао у планину с друштвом, и ако је међу Турцима било и чувених убојица, нарочито два брата Зафирагића, што су својим зулумима били досадили целој околини.

У Пожези био се рашчуо на далеко неки Суљага

Чимбарлија. То је био прави Бекри-муја, опасан зулумћар, и ружан развратник, коме иоле лепша женска није смела изаћи пред очи. Отмичар и убојица, он је увек имао пара код себе, а у таким околностима лако му је било наћи свагда по пет шест оружаних скитница, које је водио са собом и који су га пратили скоро свуда, а по најчешће кад излази у околна села.

Једном приликом Чимбарлији бејаше понестало пара, а он насред друма сретне сељака с колима, испрегне му волове и прода их у бесцење неким турским трговцима. Уз то још отме човеку дванајестогодишњег синчића, те га са својим харамијама скотски оскрнавe и обележе. Несретни отац, кукајући вратио се кући, а случај га намери на Врља. Народ је тада (после Карађорђевог пропаста) тако био застрашен да се управо није смео ни жалити на зулуме турске. Врљo узме питати сељака што кука, а он му не хтедне ништа казивати, бојећи се да ко не докаже Турцима како се жалио, те ће проћи још и горе, јер му је Чимбарлија био запретио да ће га заједно с његовом чељади, у његовој рођеној кући и заједно с кућом, жива спржити, ако се ма где пожали.

Врљo позна да сељак оћуткује, с тога, што су му Турци запретили да се не жали, па стаде навалљивати да му каже шта је. Кад сељак никако не хтеде, Врљo га онда веже и бојем га нагна да каже све како је било по реду па се онда пусти у потеру за Чимбарлијом. Нађе га пијана с дружином у једној механи крoвињари крај друма, и одмах га нападне, и ако је Врљo имао само три друга, а Чимбарлија седморицу са собом.

Побију се ватром из пушака, и није прошло ни

по часа а Турци су већ били сви повезани (двојица су погинули). С осталим Врљо се наплатио како је најбоље знао, али Чимбарлију ојади тако, да више није ваљао ни богу ни људима.

Одсекао му оба два уха, а за тим га опремио тако несретно, да је у Пожегу ушао го голцат, привезан за коња с главом окренутом доле, са задњицом у вис, из које му је стрчао запрцан огромни волујски рог.

После те несреће Чимбарлија се није смео више појављивати у селима; а ретко је кад и у варош смео изаћи од големе срамоте. После 5—6 месеци умре од послеђених рана на левом одсеченом уху, али подсмех и руга надживели су га и памтили много година доцније. Обично би се рекло за неупутна и обесна човека:

„Море, бога ми ће и овај негде да наиђе на ројину као оно Чимбарлија.“

Кад се кнез Милош закрајини с Турцима, Врљо је пристао уз устанак, али је вазда водио засебну, одвојену чету, кад мању а кад већу, с којом се провлачио између турске војске, ударао је с леђа, с бокова, нападао је ноћу, збуњивао је и заваравао да не зна откуда ће ударити права српска сила, а најрадије би нападао на позадња одељења, која гоне захиру и храну за војску, пленио их и вазда се враћао с богатом пљачком.

Кад се доцније примирило, Врљо се вратио у село, али плуг и мотика нису му ишли од руке. Понајчешће се налазио око кнеза Милоша, и био је вазда готов да изврши свако дрско дело, на које се нико други не би смео одважити. Кнез Милош га је употребљавао за поверљиве, опасне задатке, кад је требало казнити каква турска зулумћара,

који се јако изтакне, а јавно му се не сме ништа, или за друге сличне послове. У таким приликама кнез Милош му је обично сам лично издавао наредбе шта ће и како урадити, и ти њини разговори никад нису имали сведока. А Врљо је био ћутљив као гроб; што он закопа у своју сурову душу, то никад више не излази на бео дан.

Једном приликом, после једне кржаве сече, у којој је и сам Врљо био опасно рањен у главу (лечио се кришом у кнез Милошевој коњушници), кнез Милош га упита:

— „Бре, Врљо, да те нешто сковитли тешка претешка болест, па да ти се рекне, како нема друге помоћи, но да се исповедиш духовнику и да кажеш све што си кад згрешио — би ли богати испричао шта си радио?“

— Боже сачувај! Сто пута би пре умро.

— А да те нешто ухвате и ударе на муке?

— Не бих ни онда говорио. Трпио бих докле могу, а баш кад призори ја бих одсекао себи језик.

— А ако не би имао при руци сечиво ?

— Ишчупао би га прстима.

— А кад би ти руке биле везане ?

— Онда би одгризао језик зубима.

И Врљо је био збиља кадар да то и учини, такав је он био човек.

* * *

Појава Врље разгалила је и разведрила кнеза Милоша. Гледајући овога дрског, одлучног човека, који никад ни пред ким и ни пред чим није застајао збуњен, Милош је чисто и сам добијао духа и храбрости да буде одсудан и решен.

Пошто су се разговорили и обавестили о новцу и шта с њим ваља чинити, Врљо примети:

— Бојим се да ме ко није опазио; имаш неке људе на конаку, господару?

Милош му каза какви су гости, па му напомену и ради чега су дошли.

— Договарамо се да ли да дозовемо опет Црнога да амо дође — рече Милош онака као узгред.

— Вала, ако немате друга преча посла, и ако вам је толико стало да будете његови пандури, доведите га слободно.

Милоша чисто жацну ова примедба Врљова.

— Шта да се ради кад народ тако хоће.

Милош још не бејаше свршио, Врљо га нагло пресече.

— Шта зна народ! Народ је као и свака друга стока, куда га чобанин поведе он онамо и иде.

— Јес, само што није лако бити народу чобанин.

— Другом можда и није, али теби је сад лако. Не дај само да ти други отме оно, што си сам својом рођеном муком стекао кроз толике године.

— Баш бих радо чуо, шта би ти радио да си на моме месту?

— Шта бих ја радио? Сиремио бих га лепо као ономад на ноћ ове Турке, па мирна крајина.

— Лако је рећи, али много је теже извршити — примети Милош.

Врљо се насмеја.

— Шта би ту, бојаги, било тешко! Колико сутра, ја бих могао отићи за њим у Русију, као год што сам са овим Бошњацима прешао у Босну, и заклао га усред рођене куће његове. Доста је он других помлатио!

Кроз Врљу бејаше преговорила стара освета. Он је имао рођена брата, кога је Карађорђе због неке пљачке био убио својом рођеном руком, и Врљо

се био зарекао да му се освети кад тад, па би јамачно то и учинио, да Карађорђево одлазак из Србије није освету спречио.

Милошу се особито допадоше ове речи Врљове, неколико пута махао је главом и удва пута понови: Бога ми, можда имаш и право, готово имаш и право.

Овим разговором бејаше изазван код Милоша нов ред мисли, у које се по најчешће мешала помисао, како би то згодно било да Карађорђа нешто збиља нестане тамо негде у Русији.

— Али, зар би то тако олако прошло? Зар би Русија допустила да у њој погине један Карађорђе, а да се не истрага ко га ту уби и по чијем упуству и наговору? Тако убиство бацало би сенку на Русију, и то се не би допустило. Да си тица не би им умакао; нашли би те у мишју рупу да се завучеш — примети Милош.

— Онда је најбоље домамити га амо, па га овде убити — рече Врљо.

— Што га домамљивати кад ће он доћи и сам. Чуо си ваљда како једнако поручује и распитује, бирајући згону за повратак — примети Милош.

Милош, који је дотле ходао, стаде сад и чудно се загледа у Врља, после оних његових речи.

— Бога ми, Врљо, паметан си човек и ова ти није ни мало луда.

— Не знам, ја ка' тако рачунам у својој простоти; бар ја бих тако с њим радио.

На овоме се пресекао овај разговор с Врљом. Говорили су још подуже, али о другим, ближим стварима; реч о Карађорђу није више потезана.

Но ако је за овај мах напомена Врљова о домамљивању Карађорђевог, и остала без даљих последица, Милош је доцније о тој ствари често и

дуго мислио, а догађаји ће показати да та дуга размишљања нису остала без неких резултата.

Међутим, Врљо је од тога доба остао код кнеза Милоша као његов стални момак. Као што смо видели раније, он се и пре почешће налазио око Милоша, али сад је остао сасвим стално. Но то није било одмах. За једно пет-шест недеља, Врљо се био уклонио и повукао у своје село док се види да ли ће се што о њему зуцкати за побијене Турке. Кад је све прошло на миру, књаз Милош разбере преко Врља, колико је које село платило откупљујући се од оних Турака које је Врљо побио. Пошто је тај рачун ухваћен, један део упљачкана новца, на згодан начин, повраћен је селима од којих је отет.

Доцније, Врљо је радо причао ову ствар и хвалио се, како је учинио велико добро народу.

Кнез Милош је у Врљи нашао верног слугу и свирепог тачнога извршиоца својих наредаба, који је, поред Марка Штитарца, био управо оличење удараца кнежевих, удараца, који су у оним мутним и кравим временима често били зли и кржави.

VI У ТУЋИНИ

У пограничном руском граду Кишињеву, у удаљеном предграђу, где већ настају поља и ливаде и где су настањени махом сиротнији становници града, који се баве земљорадњом и кочијашењем, стоји у малом али лепом врту, скромна дрвена кућица, налик на куће по српским селима.

Почетак је маја, и градина је сва у цвету и мирису.

Шипарчић, од својих десетак година, у друштву с девојчицом, којој је једва могло бити шест година, надао се за једним шареним лептиром, где му не да нигде стати. Огромни лептир полети петшест корака па стане на какав цветак, шири своја шарена крила, стриже дугачким црним брковима, и као да ослушкује хоће ли га и овде узнемирати његов мали гонитељ.

— Полако, Лексо, сагни се да те не види — учи шипарчића његова другарица у игри, док се он сав задуван, са зајапуреним обрашчићима, и као жеравицом живим очима, полако прикрада опрезном лептиру, држећи у руци спремљену качкету да га покрије и улови.

Али, ах! тек што је мали ловац набацио на цвет качкету и победоносно узвикнуо: „ево га!“ шарени лептир већ је прнуо и весело летуши даље кроз свежи зрак, измањујући радосно својим шареним

криоцима, као да би хтео рећи: „Циц, дете! хи-трији сам ја од тебе“.

— Што га ниси ухватио, браца Лексо — срдито га коре мала другарица, готова скоро да се заплаче, што их је шарени лептирак опет обоје надмудрио.

— Не умеш да ухватиш, ја боље умем; ја бих га боље ухватила — ја сам јуче три ухватила — срди се мала лепојка.

— Ох, не умем! правда се увређени малишан. — Ти само три, а ја кад сам био пре код наше куће у Тополи, ја сам хватао по читав протак! Ја и још једно дете, Мирко, нахватамо тако по пун протак лептирова, па наградимо лађице од хартије, а наш момак Сима изчупа нам длака од бабина белца, па повежемо лептирове за длаке, а длаке зачучимо за лађице, па их пустимо у бару код наше чешме. Лептирови лете и вуку лађице, а оне за њима плове, тако лепо плове..... па све жене стану па гледају и смеју се, а и људи се смеју... Е.... е, да ти знаш и да ти је да видпш како је у Тополи!... А ово овде није ништа! Овде нису ни лептири тако лепи, а после, овде нема ни бабових белаца.... па ни наш момак Сима није овде! Какве је лепе зечиће он мени доносио! А једаред донео ми из Букуље велику срну!...

— А где је Топола, браца Лексо, и је ли далеко — пита девојчица радознано.

— Е, дете моје, да ти знаш где је себе Топола — одговори Лекса, поносан, што он зна и такве ствари, о којима његова мала другарица ни појма нема. — Да ти знаш где је себе Топола; чак тамо преко три воде. Па тамо је шума, није овако као овде, све само поље. А код наше куће увек пуно, пуно људи; све с пушкама, с ножевима, па црвена јапун-

цета, а коњи привезани за плот. Многи људи носе перчине; велике перчине, као код жена, па сплетени и пуштени низ леђа. А и бабо је онда био друкчије обучен, није као сад, и он је увек носио пиштоље.

А — што нисмо ми сад у Тополи, браца Лексо? — пита даље девојче.

— Е, што нисмо! Не даду нам. Ја мислим да су сад тамо у Тополи Турци, наја тако каже! Како је наја плакала кад смо полазили! Па све љуби праг и плаче: „слатка кућо моја“.

— А што љуби праг, браца Лексо? — пита радознало девојче;

— Љуби тако!... Тако се ваља... Жао јој. А мене одвела пред икону, па смо се молили Богу.

— И ја сам се молио Богу. После ми наја рекла да пољубим земљу; вели, пољуби сине слатки, ево овде си се родио, чедо моје; пољуби нашу лепу и слатку српску земљу, бог зна да ли ћемо је кадгод још видети!... Па је плакала, плакала, све је на глас плакала; спрема ствари а све нариче. Тако целу ту ноћ нисмо спавали, и у зору смо се кренули. Ја сам био заспао, кад сам се после пробудио, а ми смо били негде далеко, далеко.

Тако је млађи синчић Карађорђевић, Александар, причао своје детињске успомене својој другарици, ћерки Чолак-Антиној, код које бејаше дошао у госте да се заједнички играју.

Карађорђева породица у то доба стално је живела у Хогину, али овда онда стара Карађорђевица одлазила је у Кишињев где је тада било понајвише Срба, махом војвода и другова Карађорђевић, који су заједно с њим избегли из Србије. Они су ту живели са својим породицама, с којима је Карађорђева породица била у љубави и пријатељству, те су се с тога чешће походили и једни другима у госте долазили.

Карађорђе је тада имао две старије кћери и два млађа сина. Женске су биле удате и то Стаменка у Хотину, где се Карађорђе као изгнаник настанио, а Сара је била удата још у Србији. Од мушкараца старијем, Алекси, могло је бити око 14 година, а млађем, Александру, тек десетак.

Али, и ако је био мали, Александру се живо била урезала у памети она кобна ноћ, кад је с матером из Тополе морао бежати. И ако је од тога доба већ прошло преко три године, он се још јасно сећао свију оних утисака.

*

Чудна је то била слика, коју је представљала тадашња српска емиграција у Русији.

У римској историји износи се као редак пример, достојан да се преда и најдаљем потомству на углед и пошту, како је велики Цинцинат у време рата облачио свој ратнички оклоп, узимао убојни мач и стављао се на чело војсци, да порази непријатеља, да послужи домовини, да уздигне њено име, да га учини славним и страшним, а кад се рат свршио, кад је звека убојна оружја престала, Цинцинат се враћао дому своме, лаћао се плуга и као мирни земљорадник орао и топио знојем плодна поља своја.

То што је код Римљана чинио један Цинцинат, то су у доба ослобођења чиниле све војводе наше.

Велики ратници у борби и јуначком окршају, они су се претварали у вредне, штедљиве трудбенике, кадгод се на међама Србије ма и за кратко време стишавала убојна звека оружја, те су српски ратници могли мирно отпасати своје светло оружје и своје крваво ратничко руво, заменити скромним грађанским гуњићем или јелеком.

Али нису војводе српске, Карађорђева доба, ли-

чиле на Цинцинате само по спољним знацима и држању своме, већ су то били прави Цинцинати и по величини душе и срца свога.

Зато се и могло десити, да се од једном нађу у туђини без гроша у џепу и без икаква иметка, они исти људи, који су око десетак година стајали на челу свију главних послова државних; који су имали под својом управом читаве нахије и покрајине; који су заповедали хиљадама људи и претурили преко својих руку сваке године хиљаде и хиљаде дуката.

Кад је несретне 1813. године, Карађорђе наједаред онако ненадно и неочекивано напустио земљу, и прешао у Аустрију, с њим и за њим нагрну и све угледније војводе његове.

Тежак је био растанак. Остављали су домове и огњишта своја, остављали бојна поља, на којима су толико пута брали победничке лаврове, остављали су све што су звали својим, па с породицама својим одлазили у незнану и хладну туђину. Што је који имао мала и добра свога, то је махом све морало остати. Људи су се спасавали махом голе душе. Једино ако је који имао што готовине у новцу, то се једино у оној брзини могло понети. Али новца је мало било код српских војвода, за то их и видимо где одмах по преласку у Русију сиротују, муче се и лађају се и најобичнијих послова, само да што зараде и своје породице исхране.

Ко је имао мало више пара, узимао је под закуп спахиска села, плаћао спахији одсеком, а он после сабирао са села колико се и шта се могло. Тако су држали спахилуке Миленко, Петар Добрњац и други. Војвода Лука Лазаревић (поп Лука) држао је тако под закуп спахиско село Коњушњу.

Ко то није могао, радио је обичне послове, којим се пре устанка бавио. Тако Чолак-Анта, настањено се у Кишињеви и радио је ту свој ђурчички занат. Стојан Симић и Петар Андрејевић, „Крага“ — градили су и продавали бурмут. Други су отворили ашчине и трговали пићем.

Истина, Русија је давала неку помоћ српским бегунцима, али за огромну већину та је помоћ била веома незнатна, а после није се уредно ни издавала. Тако је већина била упућена на своју личну зараду.

То је било у толико теже, што су готово сви бегунци били фамилијарни људи, те је сваки био повео и своју породицу. Настањивали су се највише у градовима Кишињеви и Хотину у Бесарабији. Ту је тада било толико Срба, да се у понеким улицама чуо само српски говор, а у чаршији, на сваком кораку, сретао си „српске емигранте,“ у њиховом живописном народном оделу.

У почетку српски бегунци носили су своје обично одело, како им се затекло од кућа. Само су морали одмах поскидати весове, а место тога добили су неке качкете, с повеликим предњим ободом. На качкетама била је црвена повезица (порт) као нарочито обележје за српске бегунце. Ово је овако наређено по заповести из Петрограда. Доцније, кад је донесено рухо овештало и подерало се, сиротнији и простији, носили су се како је ко могао и имао; само су по неке прве војводе и велики кнезови сачували своје народно рухо.

Женске су се носиле српски. Оне су упорно чувале своју народну ношњу и онда, кад су им се мужеви по оделу са свим помешали с осталим тамошњим мештанима.

Жив је био саобраћај између српских емигра-

ната у Русији и њиних пријатеља, рођака и позна-ника, који су остали у Србији. Особито, од кад је у Србији 1815. опет букнуо народни покрет и си-нула каква таква нада за повратак ранијих слобода из доба Карађорђевих и за ослобођење од турске силе.

Нарочито су се интересовали за догађаје у Шу-мадији прваци и угледније војводе, које је љуће но друге тиштала садашња потиштеност и неуглед према слави, угледу и почастима, које су уживали у до-мовини за време деветогодишње борбе и успеха својих. Нада на ослобођење и вера у васкрс српске слободе била је још жива и чврста у души и срцу српске емиграције.

Живећи тако у нади на скоро обновлење пре-ђашње славе своје, српски емигранти нису управ-љали своје погледе само на Србију. Њих је исто тако интересовало шта се ради и код других бал-канских народа. Особито су симпатисали Грцима, код којих се тада осећало живо кретање, јер је хетерија грчка развијала свој рад у највећем јeku.

Таласи тога кретања живо су се осећали тада у Влашкој и Молдавији, где је било много грчких родољуба, који су ту створили снажно средиште за распиривање духа слободе и духа буне и устанка за свето дело грчкога народнога ослобођења.

Кнежевина Влашка и Молдавија биле су тада, истина, просте турске покрајине. Влашка слобода легла је у гроб заједно са последњим браниоцем својим, јуначким Стеваном Кантакузеном, прозваним Стеван Чел Маре (Стеван Велики) и у почетку 19. века бејаше се већ угасио и последњи зрачак њен.

Од тога доба престо букурешки продаван је у Цариграду на „ко да више“ и богати Грци из Фанаре били су најбољи купци његови. Први закупац био

је чувени цариградски Фанариота Маврокордати, а после, кроз читав век, ређали су се на њему богати Грци.

С господарем престола долазили су и многи други Грци који су заузимали поједине спахилуке и мало по мало хватали све дубљи корен у Влашкој и Молдавији.

Грчке колоније по влашким и молдавским градовима биле су и многобројне и имућне. С тога је и хетерија (тајна дружина) грчких родољуба нашла овде веома плодно земљиште.

Тражећи на све стране савезнике и помоћнике, који би олакшали борбу грчкога народа за слободу, хетеристе нису могле оставити без пажње српске емигранте, међу којима је било толико великих војсковођа, који су на делу показали да умеју побеђивати Турке.

Млади родољуби грчки, гледали су управо с неким страхопоштовањем на оседеле, у љутом боју опробане ратнике српске, и нарочито су тражили везе и додира с њима. Особито је „*вожд*“ уживао љубав и пошту Грка, и највеће личности сматрале су за особиту част да учине лично познанство с Црним Ђорђем, с јунаком који је из мртвих кренуо обамрлу слободу српску и девет пуних година високо држао вазда победоносну заставу независности народне. Црни Ђорђе био је за хетеристе грчке управо легендарни јунак, који је заносио сва срца.

У непрестаном додиру и мешању с пријатељима из Србије, с грчким хетеристима и с влашким родољубима, који су у друштву с хетеријом кројили најлепше планове за будућност, српски емигранти гајили су непрекидно мисао о новом покрету, о новој борби, о новим победама, слави и успесима

и цела њина душа била је пуна тих нада, планова и смишљања. Међутим, прилике у Турској мутиле су се све више и више и хетерија је хитала да доврши своја спремања, како је догађаји не би претекли и изненадили.

Једно од најкрупнијих питања, било је питање о савезу Грка с осталим балканским народима и државама.

Мудре вође народне грчке ствари рачунале су правилно, да ће Грци угазити у борбу са све већим изгледима на успех, у колико устанак буде опширнији, како би турска војничка снага била поцепана, те да не могне сва гурнути на Грчку. С тога је много полагано на то, да устанак у исти мах плане у Влашкој, у Србији, у Грчкој, а по могућству и у Бугарској, Маћедонији, Епиру и Тесалији.

Међутим, од свију тих покрајина Србија је тада имала највећи значај и углед.

Пре свега, свима је још било живо у памети, да је то земља, која је колико јуче издржала 9 пуних година неравну борбу с много надмоћнијим војскама турске империје.

Друго, то је била једина балканска земља, која је имала читаву војску спремних, ратовању вичних бораца, васпитаних у практичној школи Карађорђева девето-годишња ратовања. Многобројне српске војводе, четници, барјактари, и у опште војне старешине били су диван официрски кадар за нову устаничку војску.

Најзад од свију балканских земаља, Србија је била једина која је у то доба имала неку своју полунезависну унутрашњу самоуправу, при чему је турско мешање и утицање у народне ствари било сузбијано и потискивано влашћу народнога вође (Ми-

лоша). Све то чинило је, те је Србија у очима Грка, а и свих других балканских родољуба, имала највећи значај и од њеног учешћа у покрету зависно је у опште успех целе ствари. С тога се веома много полагало на то, да у општи покрет буде увучена и Србија. Управо од ње се тражило да се стави на чело целога покрета т. ј. да она прва и отпочне борбу.

На учешће Србије, Грци су веома много полагали и с тога, што је Србија словенска земља. Она је колико јуче била ратна савезница Русије. Русија и данас води велика рачуна о Србији, и стара се свакојако да очува и учврсти свој уплив у њој. С тога је и највероватније и најлакше преко Србије заинтересовати Русију за народни покрет на Балкану, и изазвати је да узме народну ствар под своје окриље и заштиту.

Све те прилике чиниле су, те су српски емигранти били крупна чињеница у очима свију балканских родољуба, с тога су сви они и били у живом додиру и међусобном мешању. Нарочито су Грци ступали у везу са српском емиграцијом и старали се, да Карађорђа спријатеље са својим тежњама и намерама.

* * *

Било је у половини априла 1817. године. Петроград је у то доба био као нека ћаба балканских родољуба. Сломив Наполеонову силу, Русија, на челу коалиције, водила је прву реч у Европи и руски цар држао је управо у својој руци судбину европских земаља и народа. Његова реч била је тада пресудна и свемоћна. То се знало и по сељачким колебама на Балкану. С тога су родољуби разних народа балканских и трчали у Петроград, надајући

се да тамо нађу заштите и потпоре својој угњетеној домовини.

У то доба тамо беше стигла и једна српска „депутација“. Ту су били и Петар Тодоровић Добрњац и Михајло Тодоровић Герман, као главни заступници кнеза Милоша, који се обраћао руском двору с једном чудном молбом. У име српског народа и у име свију војвода у Србији, кнез Милош је молбеницом, на којој је било потписано дванаест најважнијих кнезова, преклињао руски двор, да бивше српске старешине и војводе уклони што даље од српских међа. Нарочито да Карађорђа спроведу кудгод дубље у унутрашњост Русије, где не би могао долазити у додир са Србима и разним изасланицима из Србије.

У молби се набрајало, како Срби још стењу под „игом“ турским, и како су у вечитој опасности, да Турци на њих што не посумњају о спреми за нову буну, па да их све од реда исеку, побију и поробе. Том кострешењу турском највише дају хране бивше српске старешине, које шаљу у Србију бунтовна писма и подбадају народ на буну и немире. С тога сав народ и кнезови с кнезом Милошем на челу, моле „благодоклоно двор руски да милостивим оком погледа на многострадалну нацију српску“, и да је закљони од нових беда, удаљавањем пређашњих старешина српских.

То је стајало у писменој молби.

Испод руке пак, усмено, кнез Милош је поверљиво, преко Германа, поручивао Русима, да руски двор треба само на време да му јави, кад што буде смерао против Турака, а он је ту, и вазда ће бити готов да, по заповести светлог цара, крене на Турке.

У то доба Карађорђе је и сам био у Петрограду,

куда је нарочито био позван од руских власти. До-знав за ову српску депутацију, он је сам потражио и тако се састану у једном удаљеном крају Петрограда, у тако званом предграђу, „На Пескох“, где је српска депутација била приватно одсела.

Сем изасланика из Србије ту су били и Петар Тодоровић Добрњац и Михајло Тодоровић-Герман, људи које је кнез Милош био послао да му сврше неке послове у Петрограду, а поглавито да израде да се српске војводе у Русији тргну што дубље у унутрашњост велике руске царевине и да им се забрани мешање у народне послове у Србији.

Добрњац је одавно био у завади с Карађорђем, још од 1811. године, када је заједно с Миленком Стојковићем, био протеран из Србије, што нису хтели пристати на неке уредбе, које је Карађорђе заводио по савету Младена Миловановића, у намери, да ограничи власт војводску.

Добрњац је био крупан, плав човек, расположен и врло речит. Прогнан из Србије, он се био наста-нио у Русији, где је од руске владе добио 300 дуката годишње пензије, и од то доба ту је живео, узимајући под закуп спахијска села.

Герман је био Милошев заступник у Букурешту и одржавао је живе везе између Милоша и рускога двора, а нарочито између Милоша и рускога посланика у Цариграду, који се живо интересовао за догађаје у Србији.

— Црните ме пред двором као душманина српска! Куда ће вам душа, болан! И ко је онда пријатељ Србији кад од мене градите непријатеља! — рече Карађорђе мрачно и прекорно.

— Душа ће нам, господару, таман онамо куд ће и твоја, кад оно пре неколико година истера мене

и Миленка из Србије, и са наших огњишта отера нас у туђ свет, да се пребијамо од немила до недрага. Зар смо ми онда били непријатељи српски!.. Ја, господару, онда ти ниси ни слутио да ћеш некад и сам поћи нашим трагом, но Бог је спор али достижан! — одговори Добрњац живо и плаховито.

— И ти сад хоћеш да се светиш? Благо Србији, ала ће пропевати, кад њени први синови, чак и у туђини овако један другога предусретају. Ти мене гађаш, а погађаш Србију.

Герман се умеша. — Није то освета, господару. Голема нужда гони кнеза Милоша да чува ред и мир у земљи. Војвода Добрњац рад је да помогне кнезу Милошу у његовом данашњем тешком стању, и баш да сте ти и Добрњац најбољи пријатељи, он би морао овако исто радити против тебе, кад ти квараш оно, што се ми сви мучимо у Србији да направимо — примети Герман тихо, нижући реч по реч.

Карађорђе чисто плану: — Ја кварим! Шта ја то, бојаги, кварим? Ко се међутим више од мене радовао, кад је Милошу испала згода да поново устане на зулумћаре. Нисам ли му ја одмах поручио где ће ископати бомбу са шест хиљада дуката, коју сам ја био склонио, и послао му људе да му покажу где има закопана оружја и два топа, да све то утроши на народне потребе.

— Ја нисам гледао на то што ће се други уздићи и доћи до власти и славе; да сам сам био тамо, не бих могао више и боље желети. Рачунао сам: нека буде добро земљи, па ће бити добро и нама свима. А гле сад шта ради кума Милош! Дочепао се власти, па да му је да нестане свију старих војвода и кнезова. Он поби, болан, толике људе, а сад му сметамо чак и ми овде. Шта ће мислити

овде у царском двору, кад виде како се гложимо и један другоме очи бодемо.

— „Шака људи, још им турска сабља виси за вратом, а они се већ даве. Пси су то, а не људи.“

— Тако ће нам рећи, и имаће право.

Карађорђе је био узбуђен, глас му је дрхтао; речи су му на махове грчевито застајале, и што је више говорио, све се већма срдио.

— Ко ме сам ја овде на путу? Ко ме ја сметам да се против мене чак код цара тужбе дижу? И то ко ме гони?! Људи који су до јуче били моји послушници... Али, ако, ако, то ми је благодарност што сам пре 5—6 година спасао кума Милоша, кад га оно о малом Божићу на скупштини у Београду Младен хтеде сурнисати због онога ухваћенога писма. Ја тада њега извлачио, а он ме сада црче гурајући да што пре потонем...

— А ти богме, господару, био мировати. Много је мучице видео Милош док је мало умирио и средио онај народ у Србији, а тек што је подигнуто малко крова над главом, а ти хоћеш угарак па под стреху! То богме нико не да — рече Добрњац одрешито.

Карађорђе бејаше позеленио. Он није био свикнут да слуша оваке дрске разговоре. У пређашња времена није било у целој Србији човека који би и половину од овога смео креснути Карађорђу у очи. Не би он довршио ни прве речи своје, а страشان сребрњак Карађорђев сенуо би, и смели нападач већ би се ваљао у својој рођеној крви. Али та су времена била и прошла. Сад се и Карађорђе морао свикавати да гута многе горке прекоре.

— Ја угарак под стреху?! А, „којекуде“, по души вас, под чију стреху?!...

— Под Милошеву, под народну — пресече га Добрњац живо. — То данас и деца у Србији знају, да се одовуд једнако цара и подбада; сваки час из Русије и Влашке лете у Србију курири и тајни агенти, који подбадају народ у Србији и распирују наред и немир. Све те каламутње од тебе потичу. Што се против мене нико не жали? Ако на тебе вичу, господару, то је с тога, што ти не мирујеш, и Русија, ако истински жели добра оној земљици, требала би да вас кудгод склони — и тебе и неке твоје — и да вас склоне кудгод где српско ухо никад за вас чути не може!

Карађорђе је морао употребљавати големо напрезање да се уздржи да не плане и да не кидише на Добрњца, који га је тако изазивачки нападао и вређао.

У два маха снажна рука Карађорђева и нехотице се дизала и машала за оно место где је некада дремао страшни сребрњак његов, али је малаксало опет морала клонути доле.

Карађорђе бејаше грчевито стискао зубе и после Добрњчевог говора, дуго је ћутао. Кад се тако мало утишао, он проговори опет, а његов танки глас био је сав храпав, промукао и неједнак.

— Јес, јес, да ме отерају где српско ухо за моје име никад чути неће. . . . А можда би још боље било, да ме убију. То је најсигурније. Тада већ никоме не бих био на досади, а онај туркешања у Србији бар би једном дануо душом! . . . Јест, свију треба да нестане да би Милошенда могао пашовати. Брига је њему за Србију; он ће сутра продати сва права српског народа само да добије везирски турбан и да постане паша учтуглија. (од три репа).

— Бога ти, господару, верујеш ли ти у то што говориш — упита Герман живо.

Карађорђе подиже своју црну јагњећу шубару, прекрсти се и рече узбуђено :

— Живога ми бога и овога ми печата, верујем !

— То је онда страшно — прихвати Герман за-препашћено. — То је страшно, али онда дајте да се као људи разговоримо, од онаква разговора, како сте вас двојица отпочели, не може бити никакве вајде, мањ да се добро изгрдите. А ја мислим да се ми нисмо овде састали да се грдимо.

Добрњац га пресече :

-- А ја, бога ми, немам с Црним Ђорђем никаква друга посла, но да му бар искрешем једном у очи све оно што ми се накупило на души за ово 5—6 година лутања по туђини. Јес, да се људски изгрдимо, ако хоћеш право. А наши заједнички послови и разговори остали су још пре шест година тамо у Србији, остали су онде, где господар Ђорђе, у-сред славе и силе своје, немаде никаква друга преча посла, но да мене и Миленка одјури из земље, за коју смо барабар с њим крв своју проливали. Боли то, мој Ђоко, боли, ја како !

Ђорђе се загледа у Добрњца и дуго га је гледао нетремице.

Док је Карађорђе тако немо гледао у Добрњца, овај је почешће дизао очи, и њини су се погледи сусретали. Карађорђев поглед у почетку је био пламенит и киван, али се поступно све више блажио и смекшавао. Најзад, у њему засија нека чудна бла-гост и сетна душевна доброта, а онај нежни израз чудно је одсјаивао на строгом и суровом ратничком лицу Ђорђевом. Он диже сад оба две руке и прекрсти их онако, како то обично чине људи кад се богу моле. Ђорђе проговори :

— Боли те прогонство из Србије ! А мене мислиш,

то не боли! Срце ми је црње од угљена. Ништа ме тако не убија као сећање на неправде, које сам којекад нехотице починио. Али шта да радим! Човек сам и грешио сам. Увредио сам и тебе и Миленка. Опрости те! И бог прашта! Ако буде живота и повратка, трудићу се да поправим!...

У Карађорђевим упалим, светлим очима заблисташе сузе. Он окрете главу на страну и убриса их крадимце. Сад су очи биле сухе, али срце му је плакало грозним, крвавим сузама. У одаји завлада мртва тишина. После дуга ћутања, њу прекиде дубок уздах Карађорђевог.

— Једно прежалити не могу. Што не сломих врат, кад сам први пут крочио да оставим Србију и да тумарнем у туђину. Измамише ме, трипут проклети били — рече Карађорђе болно.

Добрњац прихвати.

— Али све је то било и прошло. Ти си отишао и повратка ти више нема. Твоје место заузео је Милош. С грдном муком увео је мало реда у земљи и колико толико зауздао Турке. То сад треба чувати. Зато ја и помажем Милошу колико могу. То је помоћ Србији и оном јадном народу. Зато се љутим на тебе, господару, што подбадаш одовуд, и због мржње на Милоша, хоћеш да дођеш главе и оној једној сиротињи.

— Милош уредио! И ви се надате неком добру од овога крпежа, што га је Милош спетљао! И тога ради ви хоћете да пропустите најбоље прилике, кад би се могла упалити цела турска царевина и ослободити цело српско племе! Ко је још шта добио од Турака мирним путем, споразумом! У то се могу уздати само лудаци, који Турке не познају, или шерети, који и сами не верују у оно што причају. Турци су

све добили на сабљи и на себљи ће једино и изгубити. На леп начин не дају они никоме ништа — рече Карађорђе живо.

— А зар би сад била та прилика? — упита Добрњац радознано.

Ђорђе га погледа подозриво, а кроз главу му пролете: да ли овај мене куша, па да ме после изда Русима?

Русија је у то доба имала пуне шаке посла у Европи и брижљиво избегавала да не дође у сукоб с Турском, што би јој у тим приликама било веома незгодно па и опасно. С тога је будним оком пазила, да разни српски, грчки и арбанаски емигранти, којих је тада било у Русији, не баце какву варницу у потрулелу Турску државну зграду, вазда готову да одмах букне. Услед тога је и над Карађорђем вођен строг надзор, и праћен је сваки корак његов, да не би што замутио у Србији и на Балкану. За то је Ђорђе сад и погледао на Добрњаца онако сумњиво, бојећи се да га овај не куша, па да још боље накити своју тужбу против њега код рускога двора.

— Не велим ни ја сад — рече Ђорђе опрезно — већ говорим онако у опште. Кад једном зато дође згодно време.

Добрњац брзо прихвати:

— „Згодно време!“ — Кад дође згодно време па и Руси скоче, онда јамачно не може ни Милош сам мировати, него питање је, господару, за садашњицу и моја је тврда вера да се за сада не може учинити ништа паметније, но што Милош ради. Њега треба, дакле, помоћи, а не да му се подмеће нога, као што се одовуд ради — рече Добрњац озбиљно.

— Нико њему не подмеће ногу — рече Карађорђе хладно, — али Милош наопако и несретно ради.

У очима балканских народа, Србија је до сад важила као гнездо слободе, и њена јуначка деветогодишња борба стекла јој је љубав и уважање код свију Балканаца, па чак и код самих Турака. На њу су досад гледали као на зубљу слободе, као на дивни узор, пред којим се сваки родољуб клања, као на круну слободоумља балканског, који се сви с њоме подједнако поносе и сматрају за дику, кад могу рећи: „Србија је наша домовина“. То није мала добит, мој Перо, што је Србија стекла да јој добровољно и без натурања признају првенсто и поглаварство на Балкану. Нека бог да, да се балкански народи колико толико ослободе и својим очима прогледају, па ћеш ти тек тада видети како то много значи што се Србији признаје првенство.

— Али то, што је с тешком муком и големим жртвама стечено, ваљало је и очувати. А чува ли то Милош? Тешко нама поред овака његова чувања. Србија шпијунише данас шта се ради у суседним државама, па то Милош брже боље јавља у Стамбол. Милош троши големе суме да докучи шта смерају поједини родољуби балкански, који су избегли у Влашку и Русију, па то казује везиру и јавља на Порту, да виде Турци како им је он веран и поуздан. Милош хвата поједине родољубе балканске и предаје их Турцима, да их уморе страшним мукама. То је стидно за Србију, која је досад била дивна за точница слободе, а сада Милош од ње гради прљаву слушкињу турског деспотизма и тираније.

Тако је Ђорђе све више и више падао у ватру и најпосле узвикну пун негодовања:

— Јазук, јазук за Србију! Стид и грехота шта се од ње данас ради!

— Претерујете, господару! Нешто је можда истина

али никако не може бити, да је све тако како ви престављате. Милош се удвара Турцима! То је лако рећи и осудити, ама да видим какви би ми морали бити сами, да смо нешто на Милошевом месту. Да је Србија имала снаге, силом да сузбије најезду турску, сузбио би је ти, господару, па би данас мирно боравили, у својој отаџбини. Али сила није могла учинити ништа више. Својом рођеном снагом Србија се држала пуних 9 година, али та је снага најзад била исцрпена. Оружана Србија пала је, и ти си морао бежати. У том очајном времену јавио се Милош На српску снагу он није могао рачунати. Па шта му је друго остало, него да прибегне лукавству и вештини. И он је, сиромах, то и окушао, а Бог је дао те је његов покушај сретно испао. Што сад он мора да увија и да врда пред Турцима, то је невоља и ради се из нужде, а не од добре воље. Ко ће огрешити душу и заклети се да је Милошу милији Турчин од хришћанина, и да он више тежи Турској но хришћанској страни. А што он, у првом реду, гледа наше српске интересе, ја му то пре рачунам у заслугу но у грех. Лепо је то говорити о грчком, влашком и бугарском братству, али сви ти народи гледају прво своје *рођене* интересе. Сви они траже да их Србија помогне, али не у свом, но у њиховом интересу — рече Герман живо.

— Ти су интереси једнаки, ако се истински разуму. Сам за се ни један балкански народ не може створити ништа трајно ни поуздано, нити може бити истинске среће код једнога, ако је код другог зло и несрећа. И добро и зло њино доћи ће им подједнако свима, с тога и рад за будућност треба да буде споразуман, слојан и заједнички. То су одавно разумели сви истински родољуби балкански, и што год раде они раде, заједнички — рече Ђорђе живо.

— Па јес! Како чујемо грчки хетеристи изабрали су *ше* недавно за вођу, и већ сте и заклетву положили. Али по нашој памети, то је само грчко лукавство. Хоће мудре главе грчке да за њих ваде кестење из ватре српске „кондрокефале“. Видели како ти погибе за власт, па су ти то и понудили да ти замажу очи, као веле, нека крене он Србију и помогне да ослободимо Грчку, а већ после што ће видети вајде од свога вођства... то нека се порадује!

Док је Добрњац ово говорио, Карађорђе се мрштио и на махове нестрпљиво махао руком а два пута проговори љутито :

— Није вала! По души га, ко слага!

— Којекуде, баш поган свет! Само седи па измишља! Куд им сад то паде на ум, бојаги, мене Грци изабрали за вођу! Чули да звони, ал' не знају у којој цркви. Шушнуо миш, а они причају како су видели сто медведа. Пре неколико недеља кнез Ипсиланти давао вечеру, где се повела реч о деветогодишњој борби српској противу Турака. „Да је Грчка имала војсковођу као што је Ђорђе, јамачно би и они устали на оружје“. — рекао је Ипсиланти једном пријатељу, колико тек да поласка мени, пошто сам се и ја ту десио као гост, а гледај шта су они начинили од тога! — рече Ђорђе, старајући се да прикрије своје узбуђење.

У истини ствар није стајала онако како ју је Добрњац представљао, али није била ни онако незначајна, како је то износио Ђорђе. Избор, истина, још није био свршен, али је било већ све спремљено и мисао је потпуно сазрела, да се Карађорђе истакне! као војсковођа и заповедник свију балканских народа, као њин политички поглавица и неограничени вођ целе њине оружане снаге. Спреман је општи покрет, и

Ђорђе је био истакнут да стане на чело тога покрета, а сви балкански родољуби и мање војводе били су готови да признаду његову врховну војводску власт, да пођу за њим и да испуњавају његове заповести.

Ствар је била од голема значаја и кривена је као највећа тајна. Карађорђа је веома изненадило, откуда је за то могао дочути Добрњац, кад се од њега и његовога друштва баш нарочито крило, пошто се знало да су кивни на Карађорђа и једва би дочекали да га оптуже пред Русима.

Бојао се да се није изрекао ко од Грка, који није познавао Добрњца, а свакако ствар је ваљало забашурити, и Карађорђе је то и покушао. У томе згодно му је дошао говор Германов, који тврђаше да би он морао знати кад би било каквога покрета у том правцу, као што Добрњац мисли.

Пошто су се око тога мало прокошкали, вратише се опет на првашњи разговор, на односе између Ђорђа и Милоша.

— Да вас измиримо то ће бити најбоље! — рече Добрњац, као у шали, осмејкујући се при том левим брком.

— А што ћеш нас мирити! Кад ми у мојој невољи не можете помоћи, оставите ме бар на миру и мир је међу нама готов. Ја од Милоша ништа не тражим, али је срамота да он за мном шаље људе, који ће ме чак амо по Русији пањкати и срамотити. Ето ти, војводи Петре, за цело би могао имати друга поштенија посла, а да ме не оптужујеш овде код Руса, као да ми је мало ова гомила шпијуна што сад за мном каса кудгод макнем и не да ми ока отворити. Прођите ме се и оставите ме на миру — то је све што ја од вас тражим.

— Ни ми од тебе, господару, не тражимо ништа

више. Остави и ти на миру Милоша и Србију, па се тебе нико неће ни сећати, а камо ли да те код Руса пањка.

Карађорђе је срдито грицкао нокте.

— Којекуде, по души вас, па шта хоћете ви од мене? — викну он узбуђено. — У мишију рупу, ја се сад под старост завлачити не могу, нити могу батином тера-ти људе који к мени дођу да ме виде и за здравље упитају. То је све што ја радим. Али у страха су велике очи. Ви одмах видите завере и презате, сад ћу ја подићи буну у Србији. То је најбољи доказ како и сами мало верујете да је Милош створио штогод стално и трајно. Вичете на моје мешање и сметање. Па деде, по души вас, дајте ми макар и један једини доказ, зато да се ја што мешам. Ви само вичете, а доказати не можете ништа.

— Па ако не могнемо ништа доказати, онда на руском двору неће нам ни веровати. То је опет твоја добит — рече Добрњац подругливо.

Карађорђе се јетко насмеја.

Јес, оно је цар овде, као оно наш кнез у селу, па ћемо ја и ви стати пред њега да се парничимо; ви ћете ме оптуживати, а ја ћу се правдати и бранити. Види се, колико знате, куда сте и како сте пошли.

— Штогод ми луђе урадимо, све ћеш паметнији изгледати ти, па је опет све у твоју вајду — рече Петар заједљиво.

Карађорђе је дуго ћутао и грицкао нокте. Најзад проговори.

— Чујте ме људи! Гледајте ви свога посла, а оставите мене на миру. Кажите и поручите Милошу нека ми не потпраћа своје шпијуне да ми броје сваки залагај који поједем. Пут је широк, а ви можете рахат проћи да о мене не запињете. Нећете ли то, онда

немојте се ништа чудити, ако ме једнога дана нагнате да и ја учиним оно што неваља и што никад нисам мислио чинити. И мрав се брани кад га нагазе. А ви се причувајте, да газећи на гуштера не нагазите на гују присојкињу. Немојте ме гонити да под старост опет идем у хајдуке — рече Ђорђе болно и јетко.

— Па ово се онако као прети — рече Добрњац подругљиво.

— Ја рекох што рекох — додаде Карађорђе.

На томе је свршен овај разговор, којег се Добрњац доцније тако често сећао.

VII БАЛКАНСКИ ВОЈВОДА

Одавно поистија спремана велика грчка побуна залазила је у нову мену и примицала се својим првим покушајима и опитима, где се од речи прелази на дело. Пламен буне требао је да плане на тихом Дунаву, па да одјекне чак до атинске голе равни, до расејаних острва по грчком Архипелагу, и дуж целе беломорске обале малоазиске, где од памтивека живи сада заробљено али бујно и јуначко племе грчко, које са сузним очима већ тако дуго погледа на божански Олимп, кад ли ће на њему опет једном синуту освештана зрака давно угасле слободе.

Али спремајући се за нов устанак, Грчка није заборавила крваву лекцију из последње побуне своје. Далеко одвојена од православне Русије, на чији је позив била устала, сви ударци још моћне Турске били су на њу прикупљени, и она је под њима на скоро пала и подлегла, давећи се у својој рођеној крви. Стога је сад удешавала, да се таква погибија више не понови.

А да се таква несрећа избегне, смишљен је сад био други и друкчији план. Покрет је требао да пође од Влашке и Молдавије. Оне су православне земље као и Грчка и имају исте интересе с њом, јер су и оне исто тако турске робиње као што је и лепа Јелада.

Но њин је географски положај друкчији. Док је Грчка преко света од Русије, Влашка и Молдавија

управо су под руком, и у случају преке нужде увек се могу на њу наслонити и спасти.

Међутим, грчки утицај у ове две подунавске земље довољно је јак, да их може кренути на борбу. Престо букурешки био је кроз дуг историски период у рукама грчких родољуба из Фанаре (Цариградско предграђе), па су и све више државне службе Грци заузимали. Најзад, велики број спахилука био је у рукама грчких закупника. Па и ако је порта одавно уништила чак и саму сенку влашко-молдавске независности, и направила од њих просте турске покрајине, пређашњи утицај грчки опет се сачувао. Шта више, од почетка овога века, он је још и ојачао, јер су Грци покушали да се јаве као пријатељи румунскога народа, и од пређашњих господара, они су му сад постали савезници и другови. Велики број грчких хетериста радио је у Молдавској, Русији и Влашкој да припреме земљиште за устанак. Радиле су у друштву с румунским родољубима и то им је осигуравало успех. Још је ваљало у то коло увући и Србију, па би план био остварен. Међутим, док се заједнички радило на заједничком покрету у целој европској турској, грчки родољуби, у потаји за се, неговали су наду да прво плане буна на Дунаву, и тек онда, кад се главна турска сила сломије и нагрне на ове стране, кренула би се и Грчка.

И Грчка и све околне покрајине, остале би тада с мало турске војске. Грчки устаници тиме би се користили. Једним страшним налетом они би захватили читав јужни крај балканског тропоља. Ослањајући се доцније на ове знатне добитке у земљишту, они би онда могли закључити с Турском што повољнији мир. Ако би прилике захтевале, они би могли и засебно преговарати с Турском, и на тај

начин можда што више ишчупати за се, но кад би у сваком случају везивали судбу Грчке са судбом Србије и подунавских кнежевина. Тако би можда текле ствари доцније. Али сад за почетак, за Грчку је било од неоцењене користи да су с њом подунавске земље, и то да оне ступе за њу у борбу!

Тога ради чим се у Русији и Румунији појавила српска емиграција, после несретне 1813. године, грчке хетеристе почеле су хватати с њоме везе и познанства.

Кад је доцније Милош у Србији повео нову уставу, Грци су се обраћали њему. Али он је брзо дошао до неких успеха, па даље није хтео ништа чути за Грке.

Међутим, баш ти нови успеси Срба пробудили су код Грка и нову наду и нову жудњу да што пре и сами окушају своју ратну срећу. Но видећи да код Милоша не могу учинити ништа, они су се окренули сасвим Карађорђу. Тада су ступили с њим у ближе односе и познанста, и да би га што боље задобили, донекле су га упознали са својом спремом и плановима, износећи, наравно, само оно што се Карађорђу као Србину и јунаку могло допасти и занети га.

Тако се неговањем тих односа, мало по мало дошло до тога, те се јавила мисао о избору Карађорђа за општега вођу, за војводу балканског, под чију би команду дошла сва оружана снага и српска и грчка и румунска. У опште, он је требао да поведе све балканске народе у заједнички бој, за заједничку слободу.

* * *

Наскоро после овога састанка код Добрњца, Карађорђе је имао други ноћни састанак у Петрограду, састанак који је био одсудан по цео његов остали живот.

На томе састанку било је двајестак људи, махом непознати Карађорђу, но који су њега врло добро познавали.

То су били представници свију балканских народа а по највише је било Грка. Председник скупу био је чувени грчки хетериста Ипсиланти.

Између осталих, ту су имали своје представнике и оба румунска господара, влашки и молдавски. У скупу се говорило махом грчки. Карађорђе није разумео тај језик, но уз њега је седео неки Наум Охридац, који му је све тумачио. У осталом, овде и није било много говора, пошто су сви изасланици били сложни у главном питању, кад треба кренути устанак и кога ваља узети за вођу.

Овај скуп био је у подземној одаји огромне палате кнеза Пашкова. Опширне просторије једва су биле осветљене с две олајне лампе, намештене на два краја дугачкога стола, који је заузимао средину одаје. Изасланици су седели подаље у присенку, а у близини за столом седео је само председник Ипсиланти и неки млад, грчки родољуб, који му је служио као секретар.

Пред Ипсилантом стајао је свежањ хартија. Он извуче један табак и прозва по њему све присутне, да се увери да ли су сви на броју. Тај списак, као и све друге хартије, није био исписан обичним писменима, већ неком другом тајном азбуком, којом се хетерија нарочито служила, да скрије тајну својих писама баш и онда кад би у случају била ухваћена. Тако исто и имена прозвана по списку нису била права имена учесника овога збора, већ је сваки имао своје нарочито измишљено име. Ђорђе се одазва на прозив Матропулоки (црна тика).

Кад се сврши прозив, Ипсиланти објави да су сви на скупу.

После ових формалности ваљало је прећи на главну ствар. Ипсиланти објави да на данашњем скупу имају да сврше веома важан посао — да изберу вођу, који ће у своје руке узети целокупну војну управу у народном покрету, који је на прагу и који ће планути у најкраћем року.

Тим поводом родољуб Ђорђе Јоргаћ, желео је да каже коју реч, с тога се Ипсиланти уклони, да своје место уступи Јоргаћу.

То је био човек средња раста и средњих година, али веома отмена и јуначка изгледа. Особито му је око било сјајно и оштро. Нарочито кад се у говору одушеви и занесе, његова два сјајна ока сјајала су као два црна жива угљена.

Јоргаћ је говорио кратко, скоро набусито, али свака његова реч палила је као живи пламен, што се одмах познавало на скупу слушалаца.

Он је у мало речи тако живо нацртао жалосно стање балканских народа, да се многим показале сузе на очима. И ако им је све ово било и пре тога познато, нити су од Јоргаћа чули ишта ново, опет је његов говор био од силног утицаја.

Али он сврши говор онако у опште, па пређе на Јеладу, на робињу Јеладу; на ону исту Јеладу, која је некада била сунце целокупне цивилизације, целога рода људскога. А сад се претворила у дивљачку пустињу из које куља само мрак и варварство.

По врлетним планинама, које су некада биле свете горе, пуне опеваних и прослављених богова и божича јелинских, влада сад нема пустош, коју тек каткад прекида кликтање тица грабљивица, арлукање гладних вукова или пуцањ очајнога Клефте.

А лепе цветне долине некада благословене Јеладе, стоје сада спржене, голе и прашљиве. Ту се чује

само цвиљење ојађене матере јелинске, која кука за поробљеном или исеченом децом својом; одатле се диже смрад и варварство, јер ту влада лењи дремливи Турчин, а турски смрад удавио је јелинску цивилизацију.

У томе духу и правцу говорио је Јоргаћ, а свака његова реч, као оштар дворезни нож, забада се право у патриотско срце испуљених родољуба. И наскоро у полуосветљеној дворани чу се гласно јецање.

То је плакао један старац достојанствена господска изгледа, дуге седе браде и бледа измучена лица. Остали су га немо гледали. Нико се не усуђиваше да прекине овај свети бол једнога родољубивога срца.

Јоргаћ је завршио свој говор питањем: смеду ли синови Јеладе још оклевати, још очекивати и шта могу друго ишчекивати сем срамоте за се, а робство за своју домовину? Балканско је тропоље узаврело. Сад или никад, прилика је да се једним снажним ударцем смрви тиранска аждаја турска. Борбу треба водити на живот и смрт, а вођство треба предати у једну челичну руку, која ће све водити и свима заповедати. Такога војсковођу треба сад овде изабрати. Истина, гласање је тајно, али он ће казати своје мишљење јавно и отворено. Он не познаје бољега, он гласа за најдостојнијега — он даје свој глас за Црнога Ђорђа, јунака од кога је Стамбол дрхтао, и који је девет пуних година са шаком јунака шумадијских бранио своју лепу домовину. Он је удахнуо дух слободе у све балканске народе; он ће бити најдостојнији да то велико дело доведе до сретнога и успешнога свршетка.

Јоргаћев предлог примљен је с одобравањем. Од-

мах је предузето гласање и убрзо је свршено. Кад су гласови пребројани нашло се да је Карађорђе изабран једногласно.

Кад је овај резултат објављен, скуп је поздравио новог изабраног вођу бурним усклицима. Карађорђе је устао да се захвали на великој части и поверењу, и одмах ту спремљено је и све остало што треба да се положи заклетва. Они да се закнуу њему на верност и послушност, а он њима да ће живети и умрети за велико скупоцено дело народно које је с поверењем њему предато.

У своме говору Ђорђе је био кратак и сух, готово бих рекао набузит. Но зато је опет из сваке његове речи вирила величанствена јуначка збиља, која свакоме улива поуздање и свету веру у победу праведне ствари, коју ће он заступати. Ђорђе је обећао, да ће свом душом и свом снагом служити великоме делу ослобођења.

Но сви напори његови опет би морали остати без успеха, кад би он био упућен само на се и на своју снагу, и на просту масу народа која ће за њим поћи. Али он гледа пред собом најодабраније синове Је-ладе, спремне да за свето дело слободе исто онако принесу на жртвеник себе и све своје, као што је решен и он — Ђорђе. То га највише крепи у нади да ће њини напори бити благословени успехом.

Даље је напоменуо, како је он пореклом доиста Србин, али у овој светој борби, он неће знати за уске народносне међе и успех ма кога народа балканског — биће му исто тако драг као и успех његове рођене браће Срба.

Најзад, споменуо је и то, да он свој рад ставља под јавну контролу свију бораца и учасника и проглашује да и последњи ратник има право да га у-

бије. Али тако исто и он тражи апсолутну покорност и слушање без поговора; његова реч мора бити светиња и заповест, и он у напред каже, да ће својом рођеном руком убити свакога ко би се усудио да му одрече послушност.

У опасним ратним временима строга војна дисциплина једини је спас од многих штетних случајности и изненађења.

Ђорђеов говор дочекан је с одобравањем. Затим му је Ипсиланти у име својих другова и у име заробљенога народа грчког поднео на дар лепу, богато искићену дамаску сабљу, са жељом да Ђорђе њом једном за свагда пресече ланце проклета робовања које притискује народе балканске.

Ђорђе прими сабљу с големом благодарношћу (јасно се познавало да га је то јако обрадовало). Пошто ју је прво загледао споља, он је на једном извади, прекрсти се, пољуби је у сечивици и закле се њоме, да кад је једном извуче никад више је неће метути у ножницу док не види балканске народе слободне. А ако би издао браћу своју или ма у чему изневерио ове лепе наде које се на њега полажу — да бог да му ова његова рођена сабља главу одсекла — закле се Ђорђе узбуђено.

Сви присутни поздравили су га са бурним живеом.

Тако је Карађорђе изабран за вођу балканског, под чију је команду имала стати сва оружана снага свију балканских народа. Он би био као неки војни диктатор и располагао би неограничено у свима чисто војним стварима.

То је била голема моћ и големо поверење. Али само по ту цену могла се добити сложна помоћ ратоборне Србије.

И Грци су доиста веровали Ђорђу. Они су у њему

познали ону велику јуначку душу, која не познаје криве и прљаве стазе лукавства и обмане, и која корача само широким и светлим путовима части и славе.

Па ипак се помишљало и на најгоре, па су се побринули и за тај случај. И ако се веровало Карађорђу, поред њега је био намештен поуздан човек, који ће га свуда пратити. То је био Наум, који му је служио уједно и као тумач у разговору с Грцима, Турцима и Арнаутима. Наум је био кадар да погине за Карађорђа, али је исто тако био готов и да га убије у свако доба, кад то захту велики интереси хетерије. Таква му је наредба и издата, Он је ишао поред Ђорђа и као његов анђео хранитељ и као његов анђео смрти.

По ранијем договору, Карађорђе је имао после овога избора да пређе у Србију и ту да покрене нов устанак.

У исти мах планула би буна и у подунавским кнежевинама Влашкој и Молдавији. Ту би месни командант био сам Ипсианти, и заповедао би румунском војском независно, док се не би сјединиле са Србима. Али чим би се очистиле дунавске обале од Турака и обе војске дошле у додир, врховна команда прешла би на Ђорђа.

Тако је исто било удешено и за друге покрајине. Свака од њих имала би у први мах свога засебног вођу. Али чим би се ступило у додир са српском војском, Ђорђе би и над тим покрајинским војскама постајао врховни вожд.

Питање је било како ће на све то гледати Русија. Сва пажња велике северне царевине била је у то доба обрнута западној Европи, с тога у Петрограду нису радо гледали немирно кретање балканске еми-

грације, и с тога су јој препоручивали да мирује и да не мути по Балкану, пошто им Русија у тим приликама не би могла указати никакву помоћ.

Али емигранти су се уздали поглавито у се и у сопствену снагу самих балканских народа. Довољно је било да их Руси не ометају у њином подузећу и да им помогну чим могу, новцем и оружјем, ако не могу људима!

Али што је ствар постојала озбиљнија, Руси су бивали све строжији. Сад је већ било дошло дотле да су емигранти све своје покрете морали вршити у највећој тајности.

VIII ПРОМЕНА ПЛАНА

Пошто је изабран за заједничког вођу, Карађорђу бејаше засела у главу само једна једина мисао, која га је пратила и дан и ноћ, коју је дању на стотине начина превртао у памети и ноћу о њој сањао. То је била мисао како да пређе у Србију, и како у Србији да покрене ствар с успехом.

Томе су стајале на путу многе и големе сметње. На првом месту та се ствар морала крити од Русије, пошто му Руси никако не би дали да се враћа у Србију. Ђорђе је био под руском заштитом, примао је новчану помоћ од Русије и управо се сматрао као руски човек и најамник. Чим би се појавио у Србији, и Турска и Аустрија сматрале би га као рускога агента, а Русија није имала интереса да на њу падају сад такве сумње. С тога је Карађорђе стављен под присмотру, те се пазило на сваки његов корак. У таквим приликама врло је тешко било измаћи из Русије.

Друга голема сметња била је држање кнеза Милоша у Србији. Он је водио читаву борбу противу присталица Карађорђевих, и многе је побио. Самога Карађорђа, као што смо видели, оптуживао је пред Русијом и молио да га уклоне кудгод дубље у унутрашњост царевине. Герман и Петар Добрњац ишли су у Петроград с нарочитим задатком да код рускога двора израде то удаљавање Карађорђево.

Али наједаред у држању Милошевом наступила је изненадна промена. Карађорђе чисто није могао веровати, кад је слушао прво писмо Милошево, у коме се сад говорило сасвим друкчије но што је досад говорено. Досад је Милош напрезао све силе да удаљи Карађорђа што даље од Србије. А гле сад! Наједаред, он га је звао к себи!

У писму се говорило како су сви покушаји Милошеви, да с Турцима путем погодаба осигура народу нека права, остали без успеха, и како сад и он сам увиђа да нема другог начина, већ се ваља поново дизати на оружје и оружјем очистити Србију од Турака. Па како тај велики и свети посао нико не може повести тако успешно и срећно као он, Карађорђе, то га Милош и позива да дође у Србију, где ће га народ једва дочекати, па заједнички, као браћа, да раде и заповедају.

Садржина овога писма била је тако чудна, да Карађорђе у почетку никако није хтео веровати да је то збиља Милошево писмо.

У тој сумњи још га је више утврђивала та околност, што на писму није било Милошева печата.

Али с друге стране, како да се не верује кад то писмо доноси најпоузданији гласоноша Милошев. Он се клео живим богом да му је писмо предао својом руком сам кнез Милош главом, као што му је својом руком и новац избројао што му је на пут дат.

— Што нема печата, не треба се чудити. Турци су почели сумњати на господар Милоша и прате му сваки корак, па се јамачно бојао да мене гдегод не ухвате и да ми писмо не узму. Не дај боже такe несреће, овако би се још могао и одговорити. Могао би рећи да је писмо писано без његова зна-

ња. А да је на писму мур, такав изговор не би му помогао и то би му писмо могло главу појести. Милош је обазрив и мудар. С тога није ни ударио мура, али ти господару Ђорђе, не треба ништа да сумњаш — тако је говорио Милошев гласоноша.

Карађорђе се двоумио. Поверовао је донекле, али само у пола.

Но за првим дошло је убрзо друго писмо Милошево. Истина, и оно је било без мура, али уз њега је ишло писмо господара Вујице, кнеза смедеревског, који у писму моли Карађорђа да прими човека кога шаљу и да верује „писму пријатеља“, јер је оно од њега, и све је онако како се у писму говори.

А у том писму поново се тврдило, како народ Карађорђа једва чека, како би га сад од блата градио и како ће све листовом скочити, чим се Карађорђе појави.

Даље се у писму казивало, како се народ у Србији одавно спрема; како има много навучене џебане, оружја и свакојаке војне спреме, али је зебња да Турци што не нађуше. С тога треба похитати да се ствар што пре крене, док се Турци још не надају, те ће све лакше поћи.

* * *

Било је пред Ђурђев дан 1817. године. Већ од три недеље Милош се бавио у Крагујевцу, расправљајући многе важне народне послове, који су му стизали са свију страна.

Било је позно у ноћ. Милош се бејаше повукао у оцаклију да се ту насамом, поред огњишта мало поодмори, а у предњој соби чула се граја од двајестак гласова, који су сви говорили на један мах. То су били кнезова и други угледни људи из народа, што

их Милош бејаше сазвао да се договоре о многим народним пословима па, између осталог, и о томе што је везир тражио да се спахијама накнаде њини десетци, пропали и неисплаћени у време буне пре две године (1815).

Милош је с њима провео цело вече, али за све то време памет му је била на другој страни, јер је још одмах, у први сумрак, добио абер да му долази један од најпоузданијих гласоноша његових; човек који је од Милоша носио најповерљивија писма разним српским војводама у Румунији и Русији.

Тај човек имао је сад да изврши нарочиту мисију, да прими писма која ће однети самом Карађорђу, с којим до сад Милош није био ни у каквим односима.

Милош се јако двоумио, да ли у опште да улази у ову преписку. Рачунао је, да Ђорђе може и одбити његову понуду, па би онда изашло, да је Милош казао све што зна и намерава, а Ђорђе паметно купио од њега све планове, па га онда одбио и не хтео ући у његово друштво.

Али, ма како било, на нешто се сад требало решити, пошто је од свега најгоре било остајати и даље у неизвесности.

Пошто је прво сам дуго ходао по одаклији и редом један за другим мерио и оцењивао факт за фактом, шта ће бити ако учини овако, а шта може наступити ако поступи онако. Милош најпосле реши, да позове два најбоља своја пријатеља и да њих припита шта да учини и на што да се реши.

Ствар је била у овоме: — Пошто је узалуд покушавао да одбије Карађорђа од српских послова и да угуши и ућутка људе, који су се у Србији појављивали као његови агенти, њему се најзад јави

мисао: како би било, да сам домами Карађорђа у Србију и ту да сврши с њим једном за свагда. Тај савет чуо је од самога везира београдског и од тога доба, та га је мисао пратила и дању и ноћу као рођена сенка његова.

— Нема друга изласка ни друге помоћи; морам умочити руке у крв, па што да бог! Кумство је свето! Кум је као брат, као и рођени отац — али и рођени отац да је, ни њега не бих могао у оваквој прилици штедити... За обојицу нема места на овом свету; један мора да се уклони — један мора да мре!... Ја или он! Позваћу га дакле! Дође ли, знак је, да му је тако суђено; таква је била воља божија... Ако штедим ја њега, неће штедити он мене. Он мене за цело не би пожалио... Та он није жалио свога рођена оца.

Тако је Милош разговарао сам са собом, ходајући узбуђено по соби. Штитарац уђе, да донесе каву.

— Где је господар Вујица и Павлић (Павле Сретеновић - Лисовић) — упита Милош.

— Ту су напољу, господару — одговори Штитарац.

— Нека уђу амо.

— Шта мислите вас двојица? — упита Милош кад мало после Вујица и Павле уђоше.

— Ако бог да, добро, господару; ти заповеди шта треба, а ми ћемо вршити — рече Павле.

— Шта мислиш ти Вујо, шта ћемо с Црним?

— Да се курталисавамо белаја, господару — рече Вујица.

— Да се курталисавамо, Вујо, али како ћемо! Да неће бити што зазорно!?

— Како ћемо? — Секиром у чело. Мртва уста не говоре. А бог види, да је од нужде а не од обести.

— Јазук! Девет година био је он господар народа! Кад би се какогод могло друкчије, ја не бих умакао руке у крв. Али овако не видим друга изласка!... — рече Милош.

— То је ваљда његова судбина! Ни ја нисам то тражио намерно. Али видим, да другога пута нема! — примети Вујица.

На две ватре горим због њега, бог га живи посекао — рече Милош срдито после подужа ћутања. — С једне стране умирем од страха да што не прокопкају Турци, а они то једва чекају, како би опет нашли изговора да јурну у народ као вуци међу јагањце. С друге стране опет следи ме зебња да народ не следује, да се гдегод не понове побуне и нереди, те би опет имали изговор да глобе и кољу сиротињу. С тога ми ето није до чекања. Црно-бело, ствар би некако требало свршавати. А како да је свршим не знам ни сам. Молио сам га и поручивао му да се смири — он неће. Молио сам царски двор да га тргну кудгод дубље у Русију, па још немам одсечна одговора. Но и ту као да неће бити ништа, како ми Герман пише. А Црни, црн му образ био, као и што је, место да се склони и ћути, још он, он нешто виче и јада се. Да видите само какво ми је писмо писао.

— Ко? — упиташе Вујица и Павле у један глас.

— Он Црни!

— Ама зар писао? Каде?... Очију ти, господару, шта вели?

— Милош викну Љубицу. Мало после она донесе повећи кожни јанџик, из кога Милош извади лично изгужвано повеће писмо, на дебелој плавкастој хартији. Младо голобрадо калуђерче узе га читати, док су скупљени радознано слушали около

После првих поздрава и обичнога увода, у писму се говорило овако :

— „Не знам да ли си ти испратио ове људе амо у Петробург и научио их да овако ружно говоре о мени, и да ме овако душмански пањкају пред двором руским и пред царским људима.

„Али, ако је ово из твоје главе и отуд од вас кнезова, који се сада тамо налазите, онда је то и и грехота и срамота и јазук је за вас и за целу земљу.

„Шта сам ја теби скривио и учинио да ми не дате мира чак ни амо у туђој земљи, као да је мени мало мојих јада, но још ви отуд похитали да ми ране позлеђујете, и да ме за само срце уједате.

„Жали те се и тужите ме што се ја воде састајем понекад са људима који отуд долазе, и бедите ме да ја одовуд подбадам народ тамошњи да се буну и на оружје диже.

„За састанке ја не знам, шта би ви управо хтели? Хоћете ли зар то, да ја бежим од људи који ме се овда онда сете и то врло изредка, те по који дође жеље ради да ме види. Хтели би ваљада, да ја таке људе одбијам и да се од њих кријем, да вас не би мучио страх од тих састанака. А што не помислите и себи и од себе, и би ли ви оно радили што сад од мене тражите?

„Што се тиче пањкања, то је чисто на чисто пресна лаж, и измишљотина. То Ђорђево обичај никад није био да друге гура у рат, а сам се извлачи. Је сам ли ја такав, кума Милоше? — Ти то најбоље знаш. Па како можете онда говорити оно у шта ни сами не верујете?!...

„Кад ја будем мислио да Србија треба да устаје, нећу ја тада друге подбадати, већ ћу сам доћи и поћи ћу први напред, као што сам и досад увек

радио, и као што сам и научио. Немојте, дакле, ваврати тамо простодушне људе, па чак и амо царски двор.“

Пошто је писмо прочитано, присутни су подуже ћутали.

— Видите ли ви што из овог писма — рече Милош најзад.

Остали слегнуше раменима: — Види се да је био срдит кад је писао — принети Вујица.

— Море што је био срдит, то није ништа. Друго се нешто види одавде. Он смера да ненадно бахне у Србију. Јесте ли чули оно његово, како ће он сам доћи, да поведе народ кад буде сматрао да је време за устанак. То је као нека претња. И он ће тако и учинити.

— Па нека га, нек дође. Таман га Турци и чекају! Он мисли ово је сад као што је било пре за његова доба. Не зна да сад за њим не би ни бесан пас пошао — рече Павле.

Вујица је ћутао и вртео главом, Милош прихвати:

— Па опет би ми могао направити триста јада. Он ће доћи тајно; бануће изненада; може собом повести још и повећу чету бећара и скитница, којих увек тамо има по Влашкој и Молдавији. А имало би их и овде који би га једва дочекали. Док би Турци стигли могле би планути читаве нахије; могло би се учинити чудо! Него ја се нешто ломим. Кад ће већ прелазити амо, и кад ће доћи онда, кад је нама можда најгоре и кад му се нико и не нада, онда нека дође сад одмах.

Милош ућута, а она су се двојица згледали.

— Како то мислиш, господару? — упита Вујица.

Милош као да се двоумио. Најзад рече:

— Да га дозовем сам!

Павле и Вујица, згледаше се и за дуго остадоше неми и зачуђени.

Последње речи Милошеве учинили су на њих дубок утисак. Но они у почетку као да нису разумели сав значај њин. Тек су се постепено прибирали. Прво проговори Вујица.

— Сам те је бог умудрио, господару. Ја се тога јада не бих сетио да живим сто година...

— Сад, бог или ђаво — пресече га Милош — тек то ће бити најзгодније. Онај црни антикрст вези-ров, мој побратим, Хаџи-Али-ага (повереник београдског везира), у два маха говорио ми је о томе кад сам последњи пут био у Београду код везира. Не знам, да ли је то из његове главе или је имао какав разговор са својим господарем, тек он ми је први то поменуо и баш је наваљивао. А ја у два три маха, поумих да се разговорим о томе са самим везиром, да чујем шта би ми он рекао, те некако баш не могадох. Не хтеде реч да ми се превали преко језика, као да је од товара тежине. Ако се баш решимо на то, мораћу понова ићи везиру да га о томе известим, да ми се после што не накачи због тога — рече Милош забринуто.

Док су Вујица и Милош овако говорили, Павле је ћутао и гледао у земљу. Сад подиже очи.

— Је ли то прво пало на ум Хаџи-Али-аги, господару? — упита он.

Милош мало као ућутну.

— Јест, — додаде затим — тако у разговору једном, ја му се пожалим на Црнога и он ми рече: „Што ли не убијеш псето?“ Побратимилисмо се од невоље, као што знаш — те се ја нашалих. „Е мој побратиме, велим, лако би ја и то учинио, али дај ми пушку која бије одавде у Русију“. Он прво одговори:

„Ако нема таке пушке, има руке! Прати поуздана човека нека га тамо уцмек, па крај.“ Но после се као нешто предомисли, те додаде :

— Аја, вели, није добро ни тако. У Русији би се то уватило. Уловили би човека кога си послао, те би после пала његова крв на те. А не би имао ни згодна изговора, зашто си га убио, шта ти је сметао какво је зло хтео учинити, те би сви повикали да га уби из страха да ти не преотме господарство и власт над народом.“

„Већ њега треба намамити амо. Треба га дозвати да погине кад хтедне побунити народ, па ће се после лако и протурити и поверовати, да су га убили сами људи из народа, који су се бојали да ће их опет посвадити с царем у Стамболу, па он као што је и научио, утећи, а оставити сиротињу да цвили и пропада... Тако, тако, то је најбоље. Домами ти њега амо“... Ето тако ми је говорио Хаџи-Али-ага, мој побратим. И од тога доба то ми не излази из главе — рече Милош и обриса зној с чела.

— Права турска замисао!... Али нека га, котило му његово! Што није остао овде у земљи да с браћом јуначки погине, те би му се име до века славило. Али Руси, Руси — они га одмамише. А боље да су га убили — рече Павле испрекидано, и као да је сам за се говорио.

Милош га погледа мрко. Вујицу и Павла он је сматрао као своје најверније и најоданије људе. Особито је до сад Павле без поговора слушао све заповести његове, а сад баш он као да се нешто предомишља и вајка!...

— Шта, а ти га жалиш? — рече Милош јетко, а доња му усна заигра.

— Шта ћу га жалити? Пас му главу појео! Како

је радио онако ће и проћи. Но тек онако се нешто предомишљајам.

Милош не рече ништа више, али се по њему видело да га је ово вајкање Павлово дирнуло, и да је још врло једак. Борба у њему самом још није била потпуно свршена. Час се одлучивао на ту ствар с највећом одсудношћу, тврдо убеђен да другачије не може бити, и да је то управо од бога суђено. У таким тренутцима, он се чисто чудио како је могао и за тренутак двоумити о томе и устезати се.

Али после оваке одсудности, враћали су се понова тренутци двоумице. Милош је тада осећао како га ненадно спапада самртни страх, при самој помисли на шта се одлучио.

„Дознаће се, разгласиће се, чуће се и разумеће цео свет, да је он намерно домамио човека и спремио му заседу да га убије; и то њега — кума свога! Црнога Ђорђа! Шта ће се тада рећи о њему? Па онда, Карађорђе још има пријатеља који га као свеца обожавају. Они ће проклињати убилца; они ће јавно показивати прстом на њега — Милоша — а ко зна, да се когод од њих не одважи и на освету, да убиство убиством покају... Тада би и он сам могао пасти од подмукле убилачке руке.

Тако се ето мењало расположење Милошево. Тако је он бивао према приликама, час дрзак и необуздан час опет страшљив, да је и од своје сенке зазирао.

Страх га је обично спападао у јутру, кад се трезвен и с одмореним мозгом дигне из постеље, па се сети шта је све синоћ доцне у ноћ планирао, наређивао и говорио.

У вече на против, бивао је махом одлучан и на све решен. Ко много хоће, мора много и да сме. Смелост често осваја земље и градове, а страш-

љиво двоумљење губи и оно што је већ готово било у рукама. Смелост и успех често су две разне речи за једну исту ствар.

Но како код Милоша ова унутрашња борба још није била свршена, но је и даље трајало колебање, то је он био веома осетљив на све што се тицало тога питања. Ту га је најмања ситница могла дирнути, једна једина незначајна реч Павлова.

Ходајући натмурен по одаји, Милош се сад чисто кајао што је ову ствар говорио другима, па ма то били и најприснији пријатељи. Но после се сети, да то није учинио од обести, ни с тога колико тек да се говори, већ што је требало тај посао пословати даље. Ствар је била одлучена и сад је ваљало приступити њеном извршењу — ваљало је позвати Ђорђа.

Да га зове преко људи, знао је да Ђорђе то неће поверовати. Да му пише, писмо се може ухватити, па још црње и горе. Најзад се Милош решио, да ту ствар повери још коме и да у тај посао увуче још кога верног човека који ће му помоћи. Тако су позвани Павле и Вујица.

Дакле ту сад није вајде оћуткивати. Кад се с људима мора радити, онда с њима ваља довршити започети разговор, пошло то глатко или рапаво. Тако је мислио Милош у себи и опет се окрете Павлу.

— Жалиш га! Као да га ја не жалим, и као да је мени ласно бактати се око тог несрећника. Али како ће се друкчије. Дед, кажите ако знате што боље, па ћу вам ја први рећи: ејвала! Ја вас нисам ни звао амо да вам ја заповедам, а ви да слушате, но да вам се пожалим, па ако ви знате бољи лек, ко је од добра још бежао!

Павле и опет рече, да он Карађорђа не жали и чисто се чудио што га Милош толико напада.

Пошто се Милош мало смирио настала су саветовања, која су трајала читав сахат, а завршила се споразумом да прво писмо Карађорђу напише сам Милош са своје стране, а наскоро затим да му пише и Вујица, и да га позову да се врати у Србију. Рећи ће му како га народ једва чека, и како га је толико жељан да би га од блата градио. Казаће му и то, како се с Турцима више не може мировати и ту, најдаље овога лета, тиква мора пући, него да се за тај случај нађе у земљи приправан, а сви ће с њим и уз њега.

О овоме кораку неће се ником ништа говорити, и чуваће се као највећа тајна. Да би био још поузданији да се нигде неће реч изрећи, Милош позва духовника који их сву тројицу закле на чување тајне. По том договору Милош је требао да испитка како о тој ствари мисли везир, па ако би он био вољан да смакне Карађорђа, онда њему и да се преда, а они да не прљају руке његовом крвљу.

IX СРБИН И ТУРЧИН

План Милошев био је добро срачуњен и већ је почео сазревати. Ваљало се дакле спремати да се на време и плод убере.

И ако је на прво писмо Милошево ођутао, неверујући му, Карађорђе се није могао дуго држати за том бусијом.

Душа, срце, осећаји, мисли, цело биће његово, све га је вукло у Србију. И он је дању будан о томе мислио, а ноћу у сну о томе сањао. Уз тако расположење, позиви Милошеви и његова уверавања, како га народ чека раширених руку, нашли су приправно земљиште код Карађорђа и он им је поверовао после кратке борбе и колебања. Ствар је крио за се, али на основу тих позива, већ се почео спремати за полазак у Србију. Милош је за то сазнао, па се и он почео спремати да Карађорђа дочека. У првом реду, ваљало је да извиди како стоји ствар код Марашли - Али - паше, везира београдског, и Милош се тога ради кастиле крене у Београд.

То је било у почетку маја 1817. године.

Да би прикрио прави повод овоме своје путу, Милош је свуда говорио да у Београд одлази по позиву тамошњих српских трговаца, који су се жалили да им Турци отимају читав један ред дућана на Стамбол капији.

Сад су Турци понова тражили, да им се ти дућани поврате и претили су да ће их силом узети,

ако их Срби не хтедну добровољно дати. Међутим, Срби су се окружили оружаним момцима и показивали готовост, да оружјем бране своју имовину. Тако је дошло било до запетих односа, који су се сваки час могли изродити у крвави сукоб. Милош је дакле уверавао, да одлази у Београд да тражи начина како би изравнао ове опасне заваде. У ствари видели смо шта му је био главни смер.

Дошав у Београд, одмах другог дана Милош је био већ код везира. Марашлија га је дочекао љубазно и расположено. Понудио га је да седне наспрам њега и за дуго су срдечно разговарали.

Везир је распитивао како је у народу, па уз реч упита и то, какве гласе има Милош с доњег Дунава, одакле су већ почеле допирати неразговетне слутње о влашком покрету и о ровењу које тамо врши грчка хетерија.

Милош уграби ову прилику да наведе говор о бившим српским старешинама и да искаже своју зебњу, како се боји да се и они не умешају у тај општи покрет, те би га могли пренети и амо преко Дунава на српску рају.

Везир махну главом и рече, како он не зебе много отуда, јер раја ваљда не би била толико безумна да се за њима поводи и да се буну, чиме би покварила сав свој садашњи рахатлук.

Милош се слагао у томе с везиром, али опет напомену како је свет, свет. Прости људи лако се дају завести вештим обећањима, а кад се једном заглибе онда газе даље из страха од одговорности.

Говорећи о томе, Милош вешто, онако као узгред, пусти и то, како је нешто начуо да је Црни Ђорђе намеран да се врати понова у Србију.

Милош је испод ока пажљиво проматрао, какав ће утисак учинити на везира ова вест о Ђорђу.

— Ако долази са знањем царева, сретно му било и добро нам дошао! Нека јави само када ће, па да му ја своје рођене хатове пошљем насусрет. Али ако долази кришом и без питања, онда је он подмукли хајдук и глава му је уцењена као и сваком другом хајдуку — рече Марашлија,

Док је везир овако говорио, Милош је сумњиво вртео главом.

— Ја сам мислио да ће то честити везир боље знати од мене.

— Ја ништа не знам, нити сам што о томе чуо — прихвати везир.

— Онда ће бити да и цареви о томе ништа не знају. Јер да је ма што решено, коме би се то пре јавило но честитом везиру.

Марашлија се саглашавао да би по реду он први требао да зна штогод о томе, али је допуштао да може бити и каква задоцњења. А можда и Карађорђе неће тако брзо долазити; свакако ако је што међу царевима углављено и за то, јавиће се и њему — везиру.

— Али шта ја да чиним, ако Црни једног дана ненадно бане у Србију, а честити везир ништа ми не јави, како да се владам за тај случај — питао је Милош.

— Прати абер одмах мени амо, па ћу ти ја одговорити, шта ваља чинити.

— Али ако за то време, док ми један другоме шаљемо аброве и поруке, Ђорђе упадне у народ, узбуну светину и окружи се многобројним оружаним гомилама, ко ће онда бити крив. Ја за тај случај не могу одговорати, а ја мислим да би ту најбоље било, да у таквој прилици сам честити везир води и бригу и одговорност зато.

На ове речи Милошеве Марашлија устаде, на што и Милош одмах ућута.

— Говорио сам ти више пута, синовче, и опет ти велим: за ред у народу одговараш ми ти, и како је пре било, тако и сад остаје; ти одговараш мени а народ теби. Ђорђе је један и самац, а ти имаш толики народ на расположењу, па би било јазук и грехота, да се ти још њега прибојаваш.

Милош се поклони на ове речи везирове.

— Не бојим се ја Ђорђеове јачине, већ се бојим његовога гласа. Да је то обичан човек, доста би било да пошљем пред њега два моја пандура. Али овде је невоља — опасно је пустити га, а још опасније убити га. А мирно да се ухвати и гдегод склони док се ствар не би развидела, он то никад не би дао, нити би на то пристао. Ето, то је оно што мене буни! Да узмем на се одговорност, да се после рекне како је Ђорђе од моје руке погинуо то не могу и не смем, док ми не би изреком заповедио светли везир.

• Марашлија је прилично познавао Милоша и доста је добро прозирао његову „политику“, или, како је он то обично звао „ширетлук.“ Он је и сад разумевао шта управо хоће Милош. Он би радо изун од везира, да по потреби може убити Карађорђа. Јави ли се доцније потреба за то убиство, Милош ће се пред народом одговарати, да је Карађорђе погинуо по наредби везировој и показаће изун, како је Марашлија и њему заповедао да то учини, ал' он, бојаги, није могао и није хтео грешити душе. Пред Турцима опет, хвалисаће се како је његова заслуга што је Карађорђе убијен, и тражиће у Стамболу чак и признање и накнаду зато, доказујући како је спасао царевину од једнога опасног и го-

лемог непријатеља... Догоди ли се пак, да Карађорђе дође у Србију са знањем царева, те му не смедне нико ништа, Милош ће се онда и ту умети да нађе. Пустите глас да је Карађорђе давно већ био осуђен и уцењен, да је издата чак и писмена бурунтија о томе, да се као хајдук убије гдегод се ухвати, али је све то предупредио и на добро окренуо он, Милош. И тада би он показивао везиорову наредбу о убиству и хвалисао би се, како га је стало и много труда и много пара да ту опасност отклони, и да очува Карађорђа у пркос везиорове писмене наредбе за убиство.

Све то прелетило је сад, у један мах, Марашлији кроз главу, а схватио је добро и то, како Милошеви животни интереси захтевају да Карађорђа једном нестане са света, и лукави је Турчин планирао, како би из свега тога он опет извукао што веће користи за се.

Карађорђе је у неколико био и згодно средство за Милоша, јер је њиме згодно могао плашити и уцењивати Турке. Карађорђе му је давао згодну прилику да пред Турцима прави упоређење између себе и њега да доказује, како је Карађорђе био неумитљив, непомирљив душманин турски, који никада није хтео пристати ни на какво равнање и погађање с Турцима, док он, Милош, баш на против, брижљиво је избегавао сваки сукоб и чини све што може, да се с Турцима на леп и споразуман начин насуде.

Страх од Карађорђа могао је дакле нагнати Турке да Милошу доста што-шта учине, и ту му је Карађорђе био добро дошао.

Али с друге стране, Карађорђе је био за Милоша стална и голема опасност, особито у случају каквих буна, нереди и ратова.

Да се сутра зарате Руси с Турцима, они би у првом реду апеловали на Карађорђа и њега би истакли као вођу, који би требао да крене Србе и друге балканске народе.

Да сутра упадне у Србију, према расположењу какво је у народу, Карађорђе би нашао пуно присталица који би за њим потегли, да поново окушају ратну срећу.

Чим су нешто мало незадовољни с Милошем, народне старешине одмах окрећу погледе северу и траже Карађорђа, што се до сад показало у више прилика, где је покушаван чак и отворен бунт против Милоша.

Из свију ових разлога, Милош је морао желети да Карађорђа једном нестане, јер се само тако могао ослободити сталнога страховања од њега.

Одмерив све ово у памети, Марашлија је дошао на згодну нову замисао, која би бар за неко време могла окрпити његову вечно подерану кесу.

Свикнут на источњачки сјај и богатство Марашлија је био голем раскошник. Сви огромни приходи београдског пашалука нису стизали да подмире његове неизмерне издатке и ако је он те приходе и прибирао и трошио без икакве стварне контроле. Дубока кеса Милошева и до сада је чешће морала попуњавати те недостатке и празнине, па је то требало да буде и сад.

Ходајући по застртој одаји, с рукама на леђима, а оборене главе, Марашлија је учио нешто крупно у памети. Овда онда, погледао би испод очију на Милоша, који је стајао ту пред њим скроман, миран, ћутљив, а ови погледи као да су говорили:

„Да ли овај погађа о чему ли ја сад лупам главу?“

Бар Милош је тако разумевао те погледе, па је од времена на време и он погледао Марашлију, а ти његови погледи опет као да су говорили:

„Знам чиме сад разбијаш главу: кројиш планове како ћеш ме што боље огулити.“ ...

Бар тако је Маршалија разумевао те погледе Милошеве. Њих су се двоје дакле разумевали.

А Марашлија је збиља о томе мислио, како ће од Милошева страховања од Карађорђа начинити нов извор за своје приходе.

Карађорђе је био мрзак и опасан Турцима, а нарочито је од њега морао зазирати београдски везир. Али знајући, да ће Милош у свом рођеном интересу отворити четворе очи да се Карађорђе не увуче у Србију, Марашлија је налазио да се може показати равнодушан према Карађорђевом повратку. То ће нагнати Милоша да најпосле изађе отворено са својим жељама. А да би му везир оставио потпуно слободне и одрешене руке према Карађорђу, Милош ће то морати да купи, да плати.

Такав је био план Марашлијин.

— Воља је и заповест је светлога падишаха — да је вазда победоносан — да у његовој големој царевини сви буду срећни и задовољни и да уживају сваки рахатлук, који им је милостиви цар поклонио. Његова је пресветла воља да ни последњем просијаку, који се назвао царски поданик, не може повалити ни једна длака с главе, док не би што скривио пред царем и пред ћитапом. Дабогме, да ту није лако угодити шта ће се с Карађорђем. — Толико се само зна да бих пред царем ја морао одговарати, да се Ђорђију што догоди што не треба. Цар би тражио хесапа за његову главу од мене, а ја, синко Милоше, од тебе. С тога отварај очи и пази шта радиш. За ово две године, шуђур богу, добро си поступио, доста си се учврстио те и народ отуда и султан одовуда признају те као прва човека.

Само сад пази да што не уквариш, да штогод не погресиш, за шта би изгубио милост падишину. Јер велим ти и опет, воља је великога падише да свак ужива овај царски рахатлук у његовој огромној царевини у којој никад сунце не залази.

Слушајући ове речи Марашлијине, Милош је у себи мислио :

„И ово мени говори онај исти Марашлија, који је ономад обесио једно српско момче само зато, што је из једног јеврејског дућана украдо једну пулију; онај исти Марашлија, пред чијим су конаком пре недељу дана тојагама на мртво име испребијали три српска кириције кулучара само с тога, што је један кирицијски коњ у пролазу обрстио једну липову гранчицу! И то ми је тај рахатлук који раја ужива! Али нека, везир је па му се тако може!... Али пара ја не дам више! И ма како ти удешавао лепе речи, мој Марашу, пребијена парића више добити нећеш!“...

Везир ућута да чује шта ли ће Милош рећи. Међутим Милош се трже из горњих мисли. Он је јасно увиђао ову разлику између Марашлина прва говора и овога што говори сад, па је решио да и он удари у дубар, и прислонив обе шаке на прса Милош се поклони пред везиром и рече:

— Царска је воља, а везирова заповест! Како ви наредите за ту ствар, ја ћу онако слушати. Мало час је светли везир рекао да с Ђорђем треба поступати као с хајдуком, ако се без знања царева амо врати. Али сада светли везир другачије мисли, воља је његова, може је мењати како хоће.

Марашлија погледа Милоша и посматрао га је дуго и пажљиво.

„Да ли ме овај озбиља не разуме, или се само

гради да ме не разуме, или ме можда и сувише добро разуме, више но што би и требало — мислио је Марашлија, не скидајући погледа с Милоша, који је изгледао нешто мало блед и болешљив због великих напора и брига, које је поднео у последње доба.

— Ти знаш синко, да сам ти ја вазда био што и отац рођени; ни он ти не би могао више добра желети. Раја мора имати каквог старешину над главом од својих људи, и мени је милије да то будеш ти, но ико други. То ваљда и сам знаш. Што се прибојаваш Црнога то право имаш. Турској је девета брига за њега. Он је овуд могао жарити док је царевена била запетљана у друге важније послове. Ко ти се може сећати буве у обући, кад му стоји мачка на глави. Али чим смо скинули Русију, ти си видео шта је било с Ђорђем. Није се могао одржати ни месец дана. Али за тебе је друго; теби он може истински бити опасан. И ја не бих марио да ти дам изун да га слободно можеш убити, чим наиђе у наш пашалук. Али овде има друга мучка. Карађорђе је оштетио многе Турке и многи се жале и спремају се да траже накнаде за своја отета имања. У њином је интересу да Карађорђе не погине. Он има овуд по Шумадији доста закопаних пара и кад би га притегли, он би имао откуд да плати. Ето, с тога морам пазити да се Ђорђе лепо ухвати, ако амо дође.

Милош је већ јасно видео куда Марашлија нишани. Сад је требало Милош само да рекне:

„Па ако је до новаца стало, светли везире, народ ће то платити“.

Али Милош се бејаше узјогунио и баш ове речи, које је Марашлија тако жудно очекивао, сад не

хтедоше прећи Милошу преко језика. На против, место очекиване понуде Милош одговори :

— Да се има, богдице, откуд, народ би радо дао, светли везире, само да се откупи од овога хајдука. Али се нема више откуд ; оголео је до голе душе !

Но Марашлија се учини као да добро није чуо ове Милошеве речи, шта више, учини се као да их је пречуо, те одговори журно :

— Па и боље је да плати, свакојако то ће га мање стати, но и најмањи неред, који би се могао изродити због Ђорђевог доласка.

Тада Милош понови гласније : — Али ја рекох, светли везире, да народ нема откуд ; платио би, али нема !

— Има, има синко ! Народ увек има. Код добра старешине народ увек нађе шта му треба за његово добро. А и ја бих настао код ових Турака, навалио бих да не зацењују много и да одсеку сви укупно, па да се то једанпут за свагда сврши.

Милош је одречно вртео главом.

— Осиротео је народ и нема откуд — рече он одсудно — но после подужа ћутања опет додаде : — А и Турци ће јамачно много зацењивати — ко зна шта би они тражили. Зато најбоље, ено им Црнога Ђорђа, па нека се с њим кусурају.

Овако кошкање између Милоша и везира још је подуже трајало. Везир је говорио благо, а Милош је све више омекшавао и попуштао. Али је још дуго тврдио пазар презајући да му Марашлија не запне с огромном уценом.

Најзад су ствари довели дотле да њих двоје прекину међу собом, да Милош буде дужан предати Марашлији колико се погоде, а Марашлија после нека равна Турке какогод зна. Наравно, Милош је

унапред знао да од тих новаца Турци неће видети ни парића, и да Марашлија све то угађа само за своју душу. Но њему је најзад било све једно.

Попуштања је било с обадве стране, па ипак на том првом састанку опет се нису могли погодити. Шта више, растадоше се готово срдито. Марашлија је тражио хиљаду и двеста кеса, и пристајао је да се то покупи у народу у року од године дана.

Милош је чисто подскочио кад је чуо тако огромну суму и у првој ватри рече, да се то не може од голога народа истерати ни за хиљаду и двеста година.

Марашлија се љутну на то и пребаци Милошу тврдичлук: да он предаје порез по старим харачким списковима, а сад је више народа, а узима и три пута већи приход са скела и ђумрука.

Милош на то одговори доста опорно, како су у светла везира велике очи, па му се само тако чини, а нека дође да сам купи дације по народу, па ће видети како је сељачки грош скуп и колико се муке види док се добије. Везир је простране руке, он оберучке расипа, па мисли да се тако то лако и зарађује.

Везиров ђурчибаша, који је служио као тумач, није смео све ово овако ни преводити везиру. Рече му само нешто од овога и то ублажено, па ипак се везир намршти и рече зловољно, да он ту не тражи ништа за себе, већ мора да заштићује правоверне, које су Срби оштетили.

Тако су се они растали с узајамним прекорима. Два дана доцније Милош је био по други пут код везира и сад је ствар ишла већ лакше. Преко људи, који су били и Милошу и Марашлији добри пријатељи (јер су од обојице добијали лепе бакшише),

пут је био изравнат унапред и све је ишло глатко. После кратког објашњења пазар је прекинут. Милош ће на рачун оштете Турака положити везиру у року од године и по 600 кеса, а везир ће дати Милошу писмену наредбу да чува међе од Карађорђа, и ако овај гдегод упадне тајно у земљу, Милош или да донесе његову главу или ће својом одговарати.

X ЦРНЕ СЛУТЉЕ

Било је у очи белих поклада 1817. године. У руском градићу Хотину, у скромној кућици, иза које се пружала велика башта, седеле су у једном собичку две женске и нешто се живо разговарале.

Обадве женске биле су у српској народној ношњи, с весовима на глави. Старија од њих била је жена крупна стаса, маркираних црта на лицу и оштра строга погледа. У целом њеном држању било је нешто поносно и достојанствено.

Друга жена била је много млађа и мања; она старија у разговору обично би јој рекла „ћеро.“ Тек су биле оставиле посао, који су дотле заједнички радиле — навијале су неко платно — те бејаху селе да се одморе, па тако мало помало ушле у разговор. Седеле су у мраку, јер се напољу тек бејаше почео хватати сутон, а оне још не бејаху ужегле жижак.

— Сређујем га овде, а ко зна где ћу га откати — рече старија жена о платну, које је мало час навијала.

— А што, најо! Да се нећете кудгод селити? Мој Анта рече ми ту пре негде, да је ага Ђока говорио да се и ви преселите у Кишињев.

— У какав црни Кишињев, бог с тобом био, ћеро! Зар смо се мало сељакали за ово две три године — рече старија жена, чисто прекорно, а затим пошто је мало поћутала, она спусти глас и додаде:

— Ја, у име бога, мислим да се ми опет вратимо у Србију, да опет заложимо ватру на нашим опустелим огњиштима, слатка ћеро моја! О боже, испуни ми само ову једну жељу, па не марим макар одмах онде очи склопила, само да још једном видим моју Тополу, да сиђем у мој Крћевац, да још једном прођем оним стазама и богазама куда сам, јадна, некад пролазила! О слатка земљо српска — рече Карађорђевица (јер је она то била), а дубок тежак уздах оте јој се из снажних груди.

— За бога, најо, зар истина мислиш да би се сад могли вратити? Па куда би у Турке! Мој Анта (Чолак Анта), бога ми, друкчије казује. Он вели, да нама нема тамо повратка докле год цареви штогод за нас не нареду, да се нашим људима као опрости што су војевали против султана, па тек онда ако се могнемо вратити — рече Јела, домаћица Чолак Анте.

— Море прођи се ти ћеро, султана и врага! Тешко нама ако би ми морали чекати док султану и царевима падне на ум да се и на нас сете. Јадан мој Ђорђе спаде с ногу, обијајући целе зиме прагове великашке по Петробургу, па опет нигде и ништа. Но ја се, у име бога, у друго уздам.

Ту Карађорђевица још више спусти глас.

— Ако бог да, ћеро, ми ћемо у нашу Србију и без питања султанова, па опет пушку за крај, ка што смо и научили. Кума Милош и кума Вујица већ нам досадише позивима Но немој се ти гдегод изрећи што зато, а теби могу казати.

— Ја се, бога ми, најо, прибојавам за Бата - Ђоку! — рече Чолак Антиница, намештајући копчу на својој дугачкој антерији, коју је одозго носила као вистан.

Карађорђевица разрогачи своје крупне ватрене очи.

— А што, ћеро, ако бога знаш?

— Бога ми, најо, све нешто презам да Бата-Ђоки не досаде штогод кнез Милош и Вујица. Ја ти сама не би то ништа ни знала, но долазе тако људи код мога Антонија, па сам тако чула да се међу се разговарају. Тако казују, да је Милош погинуо да заповеда и да се он сам направи господар у земљи, као што је пре био Бата-Ђока. Кажу, когод што зуцне против тога, он одмах убија. Побрио је, веле, толике људе, и то не тек онако неке ситне људе, већ најбоље војводе. Тако кажу, да је он дао Турцима те су удавили војводу Молера, а на душу га макао, веле, баш он главом — сам Милош! После је, веле, пратио свога момка Марка Штитарца, те је ноћу на легалу убио шабачког владикау Мелентија. Кажу, боже сачувај, да је несретни Марко том приликом убио и нека два шипарчића, што су се ту десила у владике.

— Ђути, по богу ћер да си — рече Карађорђевица чисто стресајући се. — Начула сам и ја нешто зато, па ја све велим, биће да то светина нагађа, а у истини да је било сасвим другачије.

— Дај боже, најо, то бих и ја волела. Али мучно да ће бити тако. Ја још не умем то све ни да кажем, како то Анти причају људи што дођу из Србије. Не знам ти ја ни десете, како то они казују. Кад сам тако пре двајестак дана слушала шта говоре неки људи што тек бејаху стигли из Србије, а мени се чисто кожа најежи. Тада сам и то први пут чула како Милош не би презао да и с Бата-Ђоком учини онако, како је учинио с другима!

Карађорђевица махну руком преко чела, као да је хтела одагнати неке суморне и црне мисли.

— Прођи се зла, ћеро! Ако је за вајду, несрећа смо доста претурили преко главе, па је време да и

ми мало прогледамо очима. Богме ће мој Ђорђе ово дана да крене у Србију, па како бог да. А бог ће дати те ће добро бити.

— Дај боже, најо, само се ја бојим, да му ти ваши кума Милош и кума Вујица не поједу главу!...

— Језик пресекла! — рече јој Карађорђевица зловољно.

Наста кратко ћутање. Обадве жене осећале су као да им је нешто засело у грлу, док Карађорђевица, као старија, опет прва не проговори.

— Наслушала сам се свакојаким лагарија па те чисто ухвати нека страва, и штогод рекнеш слути на зло. Не мислим ни ја да тамо наше чека неко смиље и ковиље, али неће бити баш ни то, да је тако страшно, како они говоре. Најзад баш нека би било и онако, Ђорђу и првим војводама, ваља да газе и да тој опасности из близа у очи загледају. А и ко ће други, ако они неће. И камо лепе среће наше, да се није оволико оклевало! Куд би био наш крај сад, да Ђорђе није никако ни долазио амо, но да се склонио, гдегод у околини Србије! Сад би ми већ одавно били у Тополи, и све би данас другчије било. Али шта да чинимо! Дођоше онда људи, навалише на Ђорђа и преломише га. Брани се јадан, брани, па најпосле попусти. Сећам се оне црне ноћи у манастиру Фенеку. Јадни, јадни мој Ђорђе. Бојала сам се да човек из памети не изађе. Два дана и две ноћи тада нити је легао, ни ока склопио, ни што у уста узео сем воде, нити је речи једне проговорио. Треће ноћи уђем у његову одају. И сад ме језа прође кад се сетим, како је страшно онда изгледао. Бејаше се толико променио и тако порђао, да сам га ја једва познала. До мога доласка Ђорђе није никога пуштао к себи, а на

вратима непрестано су му држали некакву стражу. Бојаги, то су му поставили из неке почасте, а у истини та га је стража чувала као заточеника.

Кад ја уђох, а била је управо поноћ, загекох га где седи погнут, лактовима одупро о колена, а главу заронио у шаке. Кад ме опази, диже главу и дуго ме гледао непомично и ћутећи. Очи су му сијале из сумрака као два жива раздувана угљена жеравице, а грозничава унутрашња ватра беше му јако раширила обе зенице. Цело лице било је тако омршавило и променило се, да ја у мало што у чуду и јаду моме не узвикнух: ово није Ђорђе, ово је само сенка његова!

— „Седи“ — рече ми он, пошто ме је прво дуго и дуго гледао. После ме упита које је доба и који је управо дан данас.

Кад му казах да је недеља, он се веома зачуди и после кратка ћутања додаде:

— Дакле, трећи дан! А ја бих се заклео да нема ни 2—3 сахата како сам овде!

После ме узе запиткивати: Ко је ту напољу пред вратима, је ли долазио ко да га тражи, и имали ту кога од војвода? Кад сам му на све одговорила, он је запиткивао даље — јасно се видело да му то ништа не треба и да све то распиткује језик само, а памет је отишла бог свети му знаде куда.

Тако смо остали скоро до зоре. Тада изговори ово, чега ћу се до гроба сећати:

„Вила гњездо тица ластавица. Вила га је девет годин дана. А десете поче да развија!..“

„Је си ли чула за ову песму, жено?! Ето, тако ти је сад с нама, или боље да рекнем са мном. Девет година дизао, градио, прибирао камен по камен, а једнога дана дођоше људи из бела света,

привикаше пусти, пусти, остави... и ја дигох руке, и све се сручи, и од читаве једне земље начини се страшна развалина по којој ће од сад само гује и акрепи трчати!.. Еј мени до бога, шта се учини! Еј Ђорђе, Ђорђе, еј Ђорђе, Ђорђе! — И мој се јадни Ђока пљесну по челу и скочи као опарен, па удари корачати доле горе по одаји. Наједаред стаде и окрете се мени; опет ме је дуго гледао, па ме онда запита пола зачуђено а пола чисто прекорно:

— За бога, Јело, како бар тебе бог не умудри, да ми не даднеш да учиним ову несрећу и лудорију.

— Ама, коју Ђорђе, брате? — рекнем му ја, жалећи га, јер чисто видим како се човек просто искида и никако не може сам себи да опрости, што је нешто учинио, а није учинио ништа до оно што и сви други.

— Коју! — рече он чисто као зачуђен, па онда додаде живо и брзо: — Коју другу до ову, ову исту! Шта ћу ја овде? Куда ћу ја? Куд сам кренуо и за чим сам кренуо? Зар је ово мој пут, зар је ово моје место? Зар овако да завршим ја који сам својом рођеном руком убијао војника, кад за корак одступи са своје позиције?

— Па шта да чиниш, брате? — почнем ја да га тешим. — Ниси се ти од беса уклонио, нити си отишао из земље ти један. Бранио си докле се могло, али одолела сила, па шта ћеш ти сад? Не можеш ти један твојим грудима зауставити читаву војску турску. Беже и толики други виђени људи и јунаци, па не може бити никакве срамоте ни за тебе што си се уклонио. Што рекао покојни Ђурђија, није човек врбовина па да се на пролеће подмлади и да на одсеченом врату избију нови младари, већ кад се једном скотрља глава, онда је све свршено. Па

зар није боље уклонити се испред силе и приште-
дити се за боља времена, но погинути у лудо, без
славе за себе и без користи за земљу?

Тако сам му говорила и некако ми се бејаше
одрешио језик, те сам бројала као из књиге да чи-
там. А он је опет за чудо био мек. Никад он са мном
није говорио овако благо и дружевно и жалосно
као онда. Увек дотле он би обично само издао на-
редбе шта да се ради, а никад се није упуштао да
се са мном саветује, особито о народним пословима.
Шта више, кад би се по кадгод ја сама силом у-
мешала, он би ми обично рекао: „Гледај своје на-
ђе и не мешај се у што ти није ред!“ У најтежим
и у најопаснијим приликама он је остајао хладан
и био је увек један исти.

И што већа опасност, он је обично бивао све на-
буситији и краћи у разговору. Сад је било све друг-
чије; видело се да му је ово најтежи тренутак у
животу и баш сад он је био некако добар, благ и
разговоран.

— Јело, о жено! Што ме правдаш и браниш, кад
ме одбранити не можеш, и кад за ме оправдања
нема. Што ми причаш шта су учинили други; други
су друго, а ја сам друго; оно су војводе, а ја сам
био „вожд“ народни; они су они, а ја сам Ђорђе,
а један једини Црни Ђорђе био је у целом Српству!
И шта учиних сад!.. рече он, пун тешка очајања.

— Па шта си могао чинити друго, за бога, Ђорђе?
— рекнем му ја.

— Шта сам могао? Могао сам и требао сам по-
штено да погинем. Онда би у Србији био један нов
Св. Ђорђе. И моје мртво име учинило би више за
народни васкрс и његову слободу, но што ћу
икад учинити ја жив. Био сам прост чобанин. Био

сам слушче Фазлибашино у Паланци; био сам пусти горски хајдук, и од мене, тако малена и незнатна, срећа и јунаштво начинили су господара целе једне земље. Народ ме је дигао на висину на којој су седели стари цареви и краљеви српски. Зашто нисам погинуо на тој висини, но сам побегао амо да опет будем нико и ништа. Зар није било по стотину пута боље, племенитије и мудрије да умрем као владалац српски, но да живим као пандур аустријски или руски! Ах, Јело, Јело, ах жено моја! Како тебе бог не умудри кад сам ја од болести био пропао и изгубио се...

— Јамачно знаш, ћеро — окрете се Карађорђевица Чолакантиници — јамачно знаш, ћеро, да је мој јадни Ђорђе баш некако пред ту несрећу, кад ће настати пропаст, био пао у тешку бољку, спопала га терлема, и једва је кукавац жив остао. Бејаше му опала сва коса, био је мало и наглув, а и језиком је запињао. Та га је несретна болештина сасвим убила. Тек кад смо прешли у Аустрију, он се почео брзо опорављати. У Србији, за све оно време, кад је највише требало трчати и радити, он је био чисто као узет. Ни онај човек ни дај боже! Кад се после почео мало по мало поправљати, а њему је било као год оно човеку који се буди из дубока сна. На махове заборављао је где је и шта је с њим! Али кад се наједаред сећао страшне промене, да је све прошло, да је све пропало — он је онда добијао дрхтавицу и с ужасом је питао: Је ли истина да је све прошло? Је ли истина да је све пропало?

Тако је било и тада.

— Прекораво је мене, што се бар ја не нађох паметна да га зауставим од бегства, кад је већ он био пометен од болести, па наједаред плану и срдито се продера:

Нема! Је ли могуће, је ли истина да Србије нема више! Зар једна страшна, вампирска ноћ насиља и злочина срушила велику творевину борбе и слободе, на којој су пуних девет година радили најбољи, најхрабрији и најплеменитији синови целога једног племенитог и јуначког народа!

О боже! О велики створитељу светова и поколења! Каква мора бити тајанствена и недокуљива промисао твоја, кад си допустио да цело једно тако велико и тако свето дело падне као жртва једне мрачне гомиле ненаситих варварских грабљивица!

Србије нема више! Слободна Шумадија опет је робиња турска! Читава поколења, која су рођена у слободи и провела детињство у славним данима јуначке борбе, ваља сада понова да повију врат и да се укошкају у страховити ропски јарам турски!..

Зар опет да умукну песме слободних кћери српских; опет да оглуве поља и дубраве, које су се до јуче разлегале од веселих песама наших; зар опет да замукну богомоље српске и да изумру звуци црквених звона, која су складним брујањем својим са свију страна призивали на молитву побожне хришћане српске. Зар опет да потамни сјајност крста хришћанског и зар опет крст да се поклони и падне пред остророгим, шиљатим, страшним полумесецом, знамењем силе и господства турског! О страшни дане! О ужасни часе, о несретна година српска!... И ко то мене прокле страховитом клетвом, да ја све то доживим, да ја све то рођеним очима видим, да ја жив дочекам сву ову неизмерну несрећу несретне земље српске!

Србије нема више! А где је Мишар, где је Лозница, где су Иванковци, где је Варварин, где је Суводол, где је Нишор, где су толика поља крваве

борбе и мегдана; где су толике победе; где су толике жртве; где је толика проливена крв српска; где су толики дивни јунаци наши?... Зар све то нестало, пропало, изгубило се, изгнуло и опет од свега тога да нема ништа; и опет да јадна Србија буде само робиња турска; и опет да српско јунаштво ништа не помаже; и опет да српске патње никога не дирају, а српска суза да никога не може ражалити!...

И зашто сам ја морао доживети сву ову неизмерну несрећу српску, ја који сам видео лепше и светлије дане; ја који сам некада тврдо веровао у васкрс пропале царевине српске!... Не, не! Ја сам требао да погинем те да својим очима не видим ово страшно ново Косово српско!...

О, што се не нађе српска рука да ме убије, кад сам први пут поумио да учиним овај несретни корак.

Карађорђевица за један тренутак замуче. Глас јој бејаше ослабио и уздрхтао. Спомен на ова тешка времена бејаше и њу саму дубоко потресао. Причајући како је у то доба Карађорђе био дубоко поражен и очајан, она је и сама у својој души осећала болни одјек тога очаја. Речи јој саме почеше запињати у грлу и она је морала одахнути.

— Страшни су то били дани, ћеро моја, и не дао бог, ни у сну да се више поврате — рече она мало после. Кад је онда остао жив и при чистој памети, мој ће Ђорђе сто година живети. Најгоре сам се бојала да у оном очајању не учини штогод сам себи. Да му је било слободно и да су га аустриске власти хтеле пустити, би ти се он онда вратио натраг у Србију, и ако је тамо већ све било пропало, и ако би га Турци жива на колац набили да су га ухватили. Но Аустријанци су га држали као

заточеника. Нису му дали никуд маћи, све док не дођоше из Русије људи, трошак и заповест да се тамо кренемо. То је све било по наредби рускога цара. Од тога доба Ђорђе се нешто мало смирио; али опет памет му је једнако у Србији. И пре, кад су му отуда претили, он се опет отимао да иде. А сад, кад га отуда сви позивају, па чак и кума Милош, не може га нико ни везана зауставити.

— Ви то боље знате, најо, али бога ми, мени је све нешто хладно око срца; све ми се слуги да то неће бити на добро и све се бојим да то нису навлаш тако удесили.

Карађорђевица уздахну: — Оно и мени је свашта падало на ум! Али опет се уздам у бога. А после и Ђорђе ће отварати очи; није ни он дете. Кад се умео чувати и сачувати досад, кад је био и млађи и невештији, да ако умедне и сада, кад је већ глава обелила — рече Карађорђевица одлучно.

Чолакантовица прихвати:

— Оно ни ја се не бих толико бојала да је он једнако био тамо у Србији. Знао би тамошње прилике, а знао би и људе, па би се умео чувати. Али овако! Већ од три четири године није тамо; а од тога доба све се променило, па и људи постали друкчији. А што је најризичније, браца Ђорђе је тако жудан Србије, да му све сад изгледа лако, само да се још једанпут дочепа њених планина...

Чолакантиница још не бејаше довршила последњу реч, кад се са сокака зачу нека звука звонцади.

Карађорђевица ослушну. Чек'дер — рече она, и опет ослушну. — Бога ми ће ово бити он! Чини ми се кола стадоше пред баштенску капију. Чек' да видим!...

И она журно истрча пред кућу. Изађе за њома. Чолакантиница. Напољу је већ био мрак.

Пред баштенском вратницом стајала је руска тројка, запрегнута са три ватрена мркова и покривена платненим арњевима. Карађорђевица брзо отвори вратницу и кола уђоше у башту. Из њих изађоше два човека, један средња раста, а други необичне, огромне висине. Обојица су били огрнути у црне огртаче. Обадве жене приђоше им руци.

То је био Карађорђе још с једним другом.

Он упита има ли кога у кући и кад му жена рече да нема никога сем деце, он се упути тамо, уђе са својим другом у крајњу собу и одмах нареди жени да закључа сва спољна врата. Затим је Карађорђе рекао жени да никога не пушта у кућу, а нико јој ваљда неће ни долазити.

После је тражио, да им на брзу руку штогод спреми за вечеру.

— Мртви смо гладни, цео дан нисмо залогаја једног окусили. При поласку незгодно нам је било да што спремимо, а после уз пут још незгодније да свраћамо у крчме, те тако цео дан гладни!

С Чолокантицом Карађорђе је дуго разговарао; запиткивао је о војводи, како му иде посао и како га служи здравље. Наједаред бахну ненадно с питањем:

— Бога ти, снајо, сећа ли се Србије и помиње ли што о повратку?

Чолокантиница се чисто као нешто застиде.

— Како се не би сећао, брато, бог с' нами! Нема скоро дана, кад се о томе не говори. Али о повратку он и не мисли, док не би одовуд цар штогод наредио.

— Ја, тако је, тако — рече Карађорђе и окрете разговор на друго.

Вечера је била брзо готова. Ђорђе и његов друг Наум јели су халапљиво. После вечере Наум је од-

мах легао, а Ђорђе је отишао у другу собу са женом, где су остали скоро до сванућа.

Неколико пута жена га је подсећала да легне, да се и сам мало одмори, али он никако не хтеде.

Тек је било три сахата по поноћи, а исток се већ беше почео беласати. Ђорђе је дотле почешће провиривао кроз прозор напоље у мрак, а сад изађе пред кућу и кад се отуд врати, он рече жени:

— Време је, треба да се крећемо. Пробуди ти Наума, а ја одох да видим коње.

После по часа Карађорђе и Наум отпутовали су. На растанку жена га пољуби у руку, а он јој рече само:

— Пази децу, ја ћу се јавити.

* * *

Још је био сумрак, кад се Карађорђе крете са својим другом. Његова верна жена стајала је на вратници и гледала у мрак за колима. Лака тројка летела је равницом као оно ластавица кад рашири своја вита крила. Јелена је стојала тешко замишљена, а обадве шаке бејаше задела за појас. Тројка се полако губила у јутрењем сумраку и њена звррка чула се све слабије и слабије.

Јелена је стајала непомично као какав кип, а њене мисли бејашу се некуд изгубиле у далеку, незнану даљину. . . .

Али и у тој заносној даљини она је налазила само оно што је тако блиско и тако драго души њеној, она је и тамо видела свога Ђорђа, а у ушима и сад су јој звонили они разговори, што их је имала с њим ове последње ноћи, где су пуна четири часа разговарали непрестано, а на свршетку опет су осећали како им остаје још много и много, што би имали једно другом да кажу. Два набрекла

срца изливала су се једно пред другим четири пуна часа и опет су обадва остала пуна.

И сви ти разговори, сва она страховања; оне тешке бриге, оне нежне речи, све то сад поново бејаше оживело у души ове верне жене, која је цео век свој провела у најтежој борби с најтежим неприликама у животу.

Тројка и њена лупа већ се бејашу изгубили у сумрачној даљини, односећи собом Ђорђа, да га ни жена ни деца никад више не виде, а Јелени се чињаше као да још седи с њим у одаји и још топло разговарају.

Ђорђе засео у врху на миндерлук и распалио чибук тако, да се скоро не види из дима.

Она, Јела, седи на малој столици недалеко од њега и хвата пажљиво сваку реч.

Први му је разговор био то, да је упита шта она мисли о позиву кума Милошевом из Србије?

На ово питање она се прилично узмучи. Шта да му каже? Па најзад рећи ће му оно што мисли! А и шта би друго?

— Ако је до зебње — рече она — зебом и ја. Али опет ко велим неће кума Милош теби баш то спремати. Он је и сам бивао на муци, а после има и он деце!

Наста кратко ћутање.

— Властољубив је преко сваке мере; погибе да му је да заповеда и господари. Ако покуша какво зло, с тога ће га покушати — рече Карађорђе замисљено.

— Па ето му власти, немој му дирати; остави му највише чинове, нека бира . . . најпосле споразумите се и заповедајте заједнички — рече Карађорђевица наивно.

Карађорђе је пуштао густе димове и позадуго не проговори ништа. Најзад рече:

— Ако буде паметан да за власт ништа и не помиње у почетку, но да помогне да заједнички ослободимо земљу!

— Србија сама не може сад ништа. Њена судбина везана је са судбом осталих балканских народа и земаља. Да је Милош паметан, па да помогне да се све ово ослободи, ту би онда било места за све. На огромној просторији од Црнога до Белога Мора било би доста мегдана, где би се могло задовољити и његово необузвано властољубље. Овако, ако удари у зло, неће бити добро ни за ме ни за њега; ми ћемо обојица изгубити да добије и ужива неко трећи.

— Неће, неће он газити у така безакоња. А неће му то дати ни људи који буду око њега. Ту ће бити и кума Вујица, а и други. Па има још у Србији јунака и честитих људи, који неће хтети да прљају свој образ мучки проливеном крвљу — рече Карађорђевица . . . а мало после додаде:

— А најзад, нећеш ни ти ићи онако тек насумце, но ћеш отворити четворе очи, а твоји стари ратнички другови само док чују за твој долазак, мислим да ће сви листом за тобом кренути.

Ове последње речи Карађорђевица је изговорила чвршће, одсудније и с више поуздања.

— Море, мени само да је да се здраво и на миру дочепам Рудника, и да видим само 50 одабраних другова око себе, па се после не бојим никога до бога — рече Карађорђе тако исто одлучно и поуздано. На томе се овај разговор и свршио. И они убрзо пређоше на други.

— Шта ли ће, боже, чинити Турци, кад чују за

твој долазак. Тек они ће се помамити како ваља. Ја мислим, они ће кренути за тобом потере одмах на све стране — рече Карађорђевица.

— Тешто, нека крену! Таман ће тако најбрже кренути и народ на устанак, и нагнати га да се одмеће у хајдуке и да трчи к мени. Турака се ја ни најмање не бојим! — рече Ђорђе немарно.

— Боже, истина, чим се ти појавиш у Шумадији ратовање ће опет планути, а нико не зна где му је крај, кад ће се и како ће се свршити. Дај боже, да крај буде добар, а већ дотле поднеће се големе муке и многа ће капа остати пуста — примети Карађорђевица.

— Шта да чиним, кад другога пута нема! Сила те опкорачила, па сад или пови грбачу па ћути, трпи и сноси, или, ако си јунак, а ти главу у торбу и пушку у шаке, па гони душмане. Гинути се мора. Без мяса не може да прође ни једна свадба, а камо ли да се ослободи цела једна поробљена земља — рече Карађорђе.

После овога разговора опет наста подуже ћутање. Јела само упита мужа да ли би хтео лећи, јамачно је уморан. Но Ђорђе одмахну главом и процеди ј кроз зубе : какво легање ноћас!

Тајац је подуже трајао. Из Ђорђа је куљао дим, као из каквог вулкана. Наједаред он скочи с миндера и узе живо ходати по соби. Неколико је пута испод очију погледао на Јелу, која је скукуљена седела ту пред њим на столочици. Изгледало је као да се Ђорђе нешто двоуми, као да се бори и ломи. Најзад се реши и проговори.

— Можда није ред да о овим стварима говорим с тобом, са женом. Оваке ствари људи обично деле међу собом и пријатељи их казују један другоме.

Где тога нема — ту их човек односи са собом у гроб. Тако бих чинио и ја, да је ово каква обична, каква моја лична ствар. Али ово се тиче целе земље; тиче се рада и напора целога једног колена, па би била и штета и грехота да ове ствари остану непознате и да после народ проклиње оне који нису ни за шта криви, и који су јадни учинили све што им је било у снази — да спасу земљу...

— Да су друге прилике, ја бих имао коме испричати све ово. Али данас су времена тешка и опасна, човек мора презати и од сенке своје, с тога се ни ја не смем поверавати никоме другом до једино теби и богу. Памти сваку реч коју ћеш вечерас чути, и ако ја не будем жив, постарај се ти бар да нађеш кога писменог, који ће побележити све ово. Бар толико да нас свет и у гробу невине не проклиње.

После ових речи Карађорђе се чисто загрцну и ућута; мало после прокашља се и опет продужи. Глас му је био јасан, једар, али пун неке туге.

— Највећа клетва пала је на ме и моје друштво због одласка из Србије несретне 1813. године. Турци су притисли земљу, цео народ није могао избећи и одселити се, и они што су остали да подносе најстрашније муке проклели су нас прваке што смо се склонили и утекли. Њима се чинило да би им било лакше да смо и ми остали, па да заједнички трпимо и гинемо.

— И ако знам да од мртве главе ником није вајде, опет мени не би ни на ум падало да остављам Србију, да се ту не нађе Руса, који су ме одмах узели саветовати да се уклоним из земље. Чак су ми и то износили да ће тиме бити учињена велика олакшица народу.

„Кад знадну да си ти преко у Аустрији, оставиће

обезглављен народ на миру. На против, ако би био у земљи они би од народа презали; зазирали би да свакога часа може планути нова буна и не би дали народу зенути. — Турске потернице крстариле би по селима и дању и ноћу, и народ би пропиштао млеко мајчино.“

— Тако су ми говорили. Ово је у истини било овако; али опет зато, то нису били никакви разлози, јер ја не бих остао у земљи да се од Турака кријем, већ или да погинем или да штогод с њима погодим и углавим. Али то баш оно и јесте што се Русима није допадало. Они никад нису дали ни да се помене о томе, да ми можемо што сами за се удешавати с Турцима. Они су увек хтели да то све иде преко њих. Док се бијемо, бијемо; ту нас онајчешће остављају саме, нити су се икад особито журили да нам повише и појаче помогну, а кад дође да се преговара с Турцима и да се углављује мир, онда ми у запећак, а целу ствар предузимају Руси, и како они погоде, онако нам и остане; како нам они скроје капу, онако је после и носимо.

Ту се Карађорђе плесну руком по челу и рече чисто очајно: — Камо моје лепе среће, да сам ја још раније увидео ово што сад знам, па да сам се с Турцима погађао одмах, кад ми се први пут указала згода зато. Та ја бих још одмах у почетку, још 1807. год. ја бих добио од Турака повластицу да се Србија уреди као вазална кнежевина, која би Турској плаћала данак, а иначе у земљи управљало би се по својој вољи, како народ хоће...

— Па није то било само једанпут! За ових девет крвавих година Турци су неколико пута давали прилике и чисто нас нукали да се сами наравнамо. Али ми онда дигли главе па од Руса нигде да се одвојимо.

Карађорђе дубоко уздахну. — У осталом, ја сам и хтео, ја сам нешто и покушавао, али ту се испречише остале војводе па не дадоше ока отворити.

— Да су Руси истинска браћа, да је њима стало до *нашега добра*, они би нас помогли чиме могу, али нас не би везивали да се морамо увек држати с њима, већ би нас пустили да се према приликама помажемо, како нам је где боље и лакше. Али Руси гледају прво своју корист и волели су да ми и пропаднемо само да не одемо Шваби или Французу у друштво. Или да смо с њима или боље да нас и нема. То је њин план и према томе удешавали су и све остало. С тога су и мене измамили из Србије да не бих могао ништа предузимати без њих. Користили су се мојом забуном, у којој сам био после тешке болести, и невољом у којој се налазила земља. Кад су ме мамили, мед им је текао из уста, како ће ме у најкраћем року вратити; како ће ми дати читаву једну војску ако затреба; како ће казнити Турке што нису одржали погодбу, утврђену у букурешком миру; како ће Србија опет пропевати само док они једанпут сврше с оним актихристом Наполеоном, па после, од свега тога не би ништа. Доцније они одоше, одоше чак у Париз, ослободише цео свет, само се јадних Срба нико не сети. Узалуд прота Ненадовић и друге српске војводе трче за царем по целој Европи; узалуд доњају по читаве месеце пред вратима царевим, њих нико не види, њих нико не чује, њиним јадима нико не зна лека, и да Милош није био паметан да сам с Турцима направи каку таку погодбу, турска сабља би још и данас севала по Шумадији, браћа Руси за цело не би потекли да их заклоне. Мене опет држе овде као каква роба, прате ми сваки корак и не дају ми никуд маћи.

Дали нам ово мало пензије да глођемо, па сад мисле учинили су бог зна шта за Србију. Са мнош је дакле учињена једна неправда и једна обмана. С тога предај деци нашој у аманет да знају и упамте: проклет био ко Русима веровао. Од њих можеш рачунати само на оно, што имаш у рукама, а њина обећања празна су заваркивања, у која нико не треба да верује.

— Нека ме не куне српски народ. Није мене страх од смрти амо довео, већ су ме Руси домамили, уверавајући ме да ћу тиме учинити добро за саму земљу.

После овог разговора, Карађорђе чисто одахну, као да му се с груди скинуо тежак камен. Али то није било све што је притискивало душу његову. Мало после он опет узе реч. Сад је говорио о своме повратку у Србију. Из његова говора јасно се видело шта га тишти. Док се с једне стране бојао да га историја не осуди као кукавицу и страшљивца, који је у најопаснијем тренутку утекао из земље, с друге стране његову је душу мучила зебња да се његов повратак у Србију не протумачи као жудња за влашћу и насилнички покушај да преотме Милошу господство, које је овај својим јунаштвом и својом пачећу стекао. Око тога се сад и врзао цео говор Карађорђев.

— Враћам се у Србију и није ми друкчије, но као оно мртвацу кога окупају да га мету у мртвачки сандук. Ја не мислим више о животу, а имао би само једну жељу, да поштено и као човек умрем. Ово ти казујем с тога, што многи мисле да ја одлазим власти ради. Желео бих живота, желео бих успеха, али само толико да покајем ранију погрешку и да осигурам успех послу кога се лаћам. То-

лико људи полагају на ме сву наду своју и верују да сав успех од мене зависи. Да ми је да то њихово надање не остане напразно! Ах, само да ми је то постићи!

Ђорђе устаде и узе ходати по соби.

— Најгоре се бојим — говорио је он даље — погинућу убрзо, а нећу имати кад да учиним ништа, по чему би се видело зашто сам се повратио у Србију, па ће ми после товарити на врат и оно што ми никад није ни на ум падало. Ја се не враћам у Србију, да што тражим, да поново што течем за се, не идем ја тамо да што узем већ да дам још једино добро што ми је остало, а то је овај голи живот!

— Тек ако постигнем успех, моћи ћу да докажем да се нисам грабио за власт, јер ће свет видети како добровољно уступам другоме оно што ми је у руци. Не буде ли успеха, нико ми неће веровати и рећи ће: „хтео је али није могао“. Ето, зато чинићу све што могу, да дођем до успеха!

— Било је доба, кад се и мени отимало срце за славом, за именом, за влашћу. Сад сам свега сит; све ми је дотужало; једино што би желео: — било би ми мило да видим ону јадну земљу да се једном смири, да преболе дубоке ране, које су јој и пријатељи и непријатељи хотимице и нехотице наносили. Мило би ми било и, чини ми се, душа би ми се и с онога света радовала, да видим овај измучени народ да једном дахне душом, да дигне главу, да прибере разгнану поробљену чељад своју; да огради порушена огњишта своја, да засеје и обради напуштена и запарложена поља своја; да опет пропоју порушене богомоље српске; да се из шума и гудура поврате одбегли калуђери и учитељи српски;

да друмови и поља српска опет буду безбедни и сигурни, да не мора стрепити за главу и част своју ко се год мало макне од дома свога; једном речи, да народ једном слободно погледа очима, да одахне и да благодарно сме рећи: „Ово смо с Ђорђем стекли и извојевали — бог да га прости!“ — Ето, то је једино, то је све што ја желим. И једина милост, за коју још молим бога то је, да ми подари толико живота да ово својим очима видим, да ову победу дочекам, па бих онога тренутка задовољно склопио очи и рекао бих да умирем као најсрећнији човек на свету.

Карађорђе је на махове застајао у говору, као да је хтео да одахне или да даде жени времена да што и она рекне, ако би што хтела рећи. Но она је ћутала и нетремице гледала у њега, а он је онда продужавао:

— Од кад сам отишао, нашло их се који су ме узели оптуживати да сам био преко мере строг и суров; да сам убијао људе, палио и раскопавао домове, истребљивао читаве породице. Прстом су показивали и говорили: „ево, ову је кућу Карађорђе ископао!“ Да би показали како сам ја био крвожедна звер и убијао људе не из велике нужде и невоље, већ од беса и ината. Причали су од уста до уста како сам ја одашиљао моје момке чак у друге далеке нахије да тамо побију рођаке каква човека, који је ту код мене штогод скривио. Ето видиш, како сад свет говори. А ти бар знаш, како ми је увек бивало после таквих несрећа! Сваку такву казну ја после тешко одболујем и по читаве месеце идем мрачан, натуштен и отрован. — Нико не зна шта ми је; нико не слути са чега сам ја тако зловољан и жалостан; ја идем, послујем, изгледам

здрав, а у истини мени је болна и преболна сама душа, на срцу моме стоји огромна, разјапљена крвава рана — и то је све због тих страшних и несретних кажњавања. Казнећи друге, ја увек казим и сама себе. Али оне крваве ране на срцу моме људске очи не виде и људи веле: „Ђорђе је здрав; њему је добро, он не мари!“ А што ја по читаве дане реч не проговорим; што ми се по читаве недеље дана чело не разведри, што по читаве месеце идем мрачан као мркла ноћ, зато они веле: „така му је нарав!“ Да, да: „така му је нарав!“ Јес ја нисам човек; мене срце не вуче за весељем, за радошћу, за срећом!...

Карађорђе застаде, преко његова распаљена погледа као да прелете лак, влажни облачић, потом настави живо:

— Јес, кажњавао сам, убијао, палио и раскопавао куће, истребио сам читаве породице, али сам дотерао дотле, да је шака Срба, шака јучерашњих робова разбијала са сигурношћу три четири пута јаче војске султанове, најбоље војске што их има под сунцем... У страшној битци на Суводолу, према мени је стајала скоро цела Арбанија, све бирани јунаци, све лавови а не људи, и ми смо с двапут мањом силом смрвили и развејали војску као оно кад неодољива холуја дохвати и разнесе стог сламе.

— Десет година ратовања јако је уздигло војнички дух народни — продужавао је Карађорђе све живе и живље — и то је била за народ читаваратничка школа. Па опет какву је муку имао Милош, кад је покушао поново да подигне народ. Ишли на Љубић, па се у најнесретнијем тренутку разбежали. И да није било срећна случаја да Ђаја паша погине, цео би покрет био угушен одмах у клици.

— А шта сам тек ја имао да савлађујем! Дуговечно робовање убило у народу и понос, и јунаштво, и наду, и начинило од људи најгаднију животињу, која само дрхти за свој злехуди живот. Кудгод се окренеш, пуно страшљиваца и издајница, готових да од страха служе Турцима против своје рођене браће. На сваком кораку неверство, издаја, шпијунисање, кукавичлук. Казним једнога, а сутра је место њега једног њих десет пошло истим путем и трагом. Даназ казним једног брата — сутра други брат понавља ту исту погрешку. Шта ми је онда остајало друго но да ударим у строгост, која јесте свирепа, али бар и лечи зло у корену. Јес, за издају непријатељу ја сам наређивао да се истреби цела издајникова породица, али то је после и нагнало целу фамилију да пазе један на другог, и да један другоме не даду да погреше. Кад знају да ће цела фамилија да страда због издаје једнога члана, онда они сами воде један над другим најстрожију контролу и не даду један другоме макнути. Јес, моје су казне биле страшне, али оне су једине биле кадре да од распуштених народних гомила направе уредну, послушну, дисциплиновану војску, чијој би дисциплини могле позавидити многе царске војске!... Али што ја теби ово говорим. Ти си женска глава, али ти ово знаш тако исто добро, као и ја. Да ми је да се с онима разговорим што ме сад беде! Али знаду и они све то, али они неће сад да знаду то. Згодније им је да се граде невешти. Али ако, ако!...

Карађорђе дубоко уздахну, седе и зарони главу међу шаке. Дуго је тако ћутао. Изгледало је као да га за тренутак бејаше украо сан. Карађорђевица устаде полако и на прстима изађе напоље, па се мало доцније врати с лончетом добре црне каве. Ђорђе диже главу и погледа је.

— Много си говорио, па ти се и грло осушило. Узми попиј каву, разгалиће те — рече она нежно и мило. Он ћутећи пружи руку, узне шољу и опет задими. Ћутао је и сркао каву, полако пуштајући густе димове. Кад доврши каву и лулу он скочи:

— Јело, жено моја! Ја одлазим и бог свети зна, да ли ћемо се икад више видети. Сва је прилика да нећемо — тако ми се нешто слуги! Али како било да било, памти и кажи коме устреба то: „Ђорђе одлази у Србију да учини своју последњу дужност као Србин. Он не тражи ништа за се; он одлази да посвети роду још једино добро које има — живот свој... Данас је петак. Рачунам да ћу у Србији бити у идућу среду најдаље. До прве, до друге недеље, већ ћеш чути гласе из Србије. Док ти ја не пратим човека, немој се никуд кретати.

То су биле његове последње речи у дугом поверљивом пријатељском разговору... И Јела се сад сећала свега тога, живо, јасно, неодољиво. На трепавицама јој застадоше сузе. Она их обриси и врати се у кућу, где су се деца већ почела мешкољити и будити се.

ХІ БЕГСТВО И ПОТЕРА

Друг, с којим је Карађорђе путовао, био је родом Грк, по имену Наум Крнара, али је знао добро српски, јер се много бавио по јужним крајевима Русије, где је тада било доста Срба. Од кад се приближио Карађорђу, Наум му је служио као повереник, као писар и посредник, нарочито у односима с хетеријом. Наум је и сам био члан хетерије и нарочито је код српских емиграната заступао њене интересе, живо и успешно, што му је јако дизало углед у овој великој и моћној дружини.

Крнара је био човек врло умешан у опхођењу с људима, јако обазрив у сваком послу, а уз то необично храбар и одважан, што се Карађорђу највише допало, јер је одмах уочио ту одличну црту код Крнаре. Све ове особине учиниле су те је хетерија Науму била поверила велеважни задатак — да буде као нека њена (хетерина) контрола над српским вођом, и да је тачно извештава о свима радњама његовим. Поверење што га је Крнара уживао код самога Карађорђа, нарочито му је олакшавало да што боље испуни задатак који су му грчки родољуби поверили.

Али сем тога задатка, Наума је само срце вукло да се нађе крај Карађорђа и да буде у његовој близини. Као јунак човек, он је био жудан боја и мегдана, а рачунао је да ће их понајбрже наћи, ако се држи уз Карађорђа. Дружећи се са српским еми-

грантима, све људима који су играли велике и значајне улоге у славној десетогодишњој борби за ослобођење, Наум се био упознао са свима великим ратним успесима српским, знао је места где се што догодило, знао је од прилике како је шта текло, и тако је мало по мало, по причању и казивању других, научио да воли и поштује Србију; да жуди за њом и да је сматра као другу домовину своју.

Међутим, још од самога почетка, како су се познали, између Карађорђа и Наума било се утврдило неко особито зближење. Изгледало је, као да су се среле и познале две јуначке душе и одмах се загрлиле, да тако после остану до у саму смрт. А да је било каква видовита ока, оно би јамачно могло прозрети и то, како је тајанствена рука смрти већ била ударила свој кобни жиг уништења на обадва ова поносна и јуначка чела.

*

Путујући из Хотина за Кишињев на колима, Карађорђе и Наум махом су ћутали. Карађорђе се чешће губио у далеке мисли и у прошлости и у будућности, а Наум га није хтео трзати и ометати. А кад се овда онда и проговорила по која реч, она се опет тицала оне главне замисли, која је сад обузимала сву душу наших путника.

Тако ће једном упитати Наум, шта мисли Ђорђе, где је за сад највећа опасност за ствар, којој су се одали.

Карађорђе брижно махну главом и рече: — Све што је — за сад је овде у Русији. Овдашње власти могу омести све и покварити целу ствар. Ако одавде срећно одемо, ствар је већ у пола добијена — тврдио је Карађорђе.

— Онда ћемо ми морати да путујемо кришом, па чак и под туђим именом — примети Наум.

Карађорђе климну главом одобравајући.

— Но како ћемо доћи до пасоша? На то се сад врло строго пази, особито у пограничним местима.

— Побринuto је за све. Наши пријатељи из Петробурга све су нам спремили — рече Карађорђе мирно. — Само припази сад кад будемо улазили у Кишињев да познамо човека који нас чека.

На томе је разговор опет прекинут. Тројка је јурила преко непрегледних бесарабских равница, а два путника опет се удубише у читаве облаке свакојаким мисли. Тако се путовало све даље и даље.

Жарки летњи дан био је на измаку; сунце се већ бејаше давно смирило, а на далеком равном обзору још је трептало силно руменило, налик на одсјај каква огромна пожара, који се губио тамо негде, чак тамо иза саме ивице пространа видика.

Баш у тај мах на кишињевском друму указа се обична руска тројка, покривена арњевима, које беше попао дебео слој прашине. Уморни коњи касали су малим касом, који је почешће прелазео у обичан ход.

Испод арњева, овда онда, промаљала се глава средовечна, црномањаста човека, па пошто би разгледала околину, тек би је нестало под заклоном.

Међутим друм, који је у почетку био пуст, све је више оживљавао. Сретали су се путници, радници, возари, посленици пешке и на коњу; деца са стоком, гомиле жена, које су се враћале с рада и читави чопори ситне и крупне стоке. Што је тројка више измицала напред, ова сретања су бивала све чешћа, а међутим, при сваком сусрету из кола се појављивала средовечна глава и брижљиво је загледала све с којима се њена тројка сретне. Ова честа сретања, показивала су, да се наши путници при-

мичу каквом повећем месту, у које се и стицао сав овај свет што врви широким равним друмом.

Но близина каква повећа града опажала се и иначе, већ се чуло оно неразговорно брујање, онај шумни дах великога града, који се често опажа на читав сахат хода. Овда онда кад би на друму за тренутак замукло клопарање кола и јаукање стоке, кроз вечерњи сутон чуло се велико брујање црквених звона.

Карађорђе скиде шубару и усрдно се трипут прекрсти — да л' ти чујеш јеку звона? — упита он свога сапутника. Ово сигурно звони на вечерње, сутра је света недеља. Крнара скиде капу, па се и сам прекрсти. — Јес, звоне звона — рече он. Још мало па ћемо у град, а онога човека још нема.

Карађорђе не одговори ништа, већ опет промоли главу испод арњева и дуго је разгледао целу околину.

— Нема ништа — рече он кад се опет врати под арњеве. Бојим се да тога човека није што омело.

Међутим, тројка већ стиже у град; крајње раштркане куће по румунској махали већ су настајале; и лево и десно у сумраку се лепо видело како кроз отворена врата овде онде сија из кућа разбуктана ватра.

Тројка се кретала полако, држећи се главне широке улице. Али тек што бејаше минула крајње куће, из побочна сокачића с десна испаде висок космат, просед човек и упути се право пред коње и заустави их. И Карађорђе и Наум промолише главе да виде шта је. Видећи непозната човека пред коњима, они га обојица скоро у један мах упиташе шта хоће.

— Ја чекам моје људе, и ако се не варам ви сте то — рече старац чисто српски, и приђе ближе

Ђорђу и Науму. С којим еспапом радите ове године?
— упита га Карађорђе.

— Тргујемо лисичијим кожама — рече старац јасно, и наже се да боље загледа двојицу незнатних путника.

— Он је. Окрените кола за њим — прошапута Ђорђе Науму, и тројка поврте десно у прву тесну улицу.

Вијугајући из једне криве улице у другу, тројка с нашим путницима зађе прилично дубоко у тако звану румунску махалу. Пред њом је ишао као вођ онај исти старац што је пресрете, док се најзад не заустави пред опалом вратницом, иза које се видео густ воћњак. Утерају кола унутра, где их пресрете дечко, који прихвати коње, а старац поведе госте у скромну, ониску кућицу, која се с улице није ни видела из густа шљивика.

— Овде сте безбедни и склоњени; будите као у својој кући, па и ако је дом сиротан, богато је срце и може се наћи све што затреба добрим људима — рече старац усрдно, уводећи госте у кућу.

Мало затим он додаде: — колико знам, на конаку ће остати овде само један од вас. Он нека заповеда, цела му је кућица на расположењу, а ту је и дечко да га послужи. Другоме од вас, који ће поћи у град, стојим ја на расположењу, кадгод заповедите.

Карађорђе није говорио ништа; спусти се на малу столочицу и као да бејаше замишљен.

Наум захвали старцу, и рече да ће он ту остати; после му показа очима на Карађорђа и прошапута — за остало како нареди господар!

* * *

Кад се већ добро ухватио сумрак, Карађорђе устаде да пође. Старцу рече само толико да га од-

веде до Чолак-Антине куће, а после се може вратити. Науму додаде :

— Ти се одмори ту. До пред зору слободно можеш спавати безбрижно — а дотле доћи ћу и ја.

Изашав на улицу, Карађорђе рече старцу: — Удри најкраћим путем, стриче.

Старац пође напред; пређоше неколико улица ћутећи. Изађоше на чаршију. На лепом летњем вечеру многи свет седео је пред ониским дућанима; деца су се у гомилицама играла по улици. Старац и Ђорђе ишли су левом страном чаршије, корачајући крупним корацима. Наједаред старац се осврте и проговори полако: — Ево овде! — затим пресече улицу и на другој страни заустави се пред дућанићем, пред којим су расла два огромна јаблана.

— Овде је дућан, а кућа је унутра у авлији. Ми ћемо обићи овуда — рече старац и гурну мали капицик, па проведе Ђорђа тесним пролазом између две куће.

— Овде је велиш — рече Ђорђе, кад уђоше унутра. Старац потврди. Ђорђе му рече да се он сад може вратити. На старчево питање да ли да дође доцније, Ђорђе одговори да није потребно.

— Ја ћу и сам наћи пут, ти се врати. Само спремте све што треба да не буде пометње и чекања кад ја дођем.

На томе се растадоше.

Старац се врати, а Карађорђе се упути кући, у којој је већ горела свећа и закуца на затворена врата. Из куће испаде омалено црнпурасто девојче од својих 13—14 година, које се трже кад угледа непозната човека. Карађорђе назва: добро вече! и упита: — је ли ти, душо, бабо код куће?

Тек сад познаде га девојче, брже припаде руци

и рече да отац није ту, мало час је изашао у чаршију, али ту су чика Крага и чика Стојан (Симић).

Дете уведе Карађорђа у собу и даде му столицу да седне.

— Шта раде Стојан и Крага? — упита он седајући.

— Баш сад сеју бурмут, деда. И ја сам им до сад помагала. Да их викнем? Како ће се обрадовати, кад чују да си ти дошао! Баш јутрос су говорили, па чика Стојан вели, да ти овога лета нећеш ни долазити из Петробурга.

— Е, ето дођох!... Хајд баш, јави им! А они су, ваљда, овде у кући? Јамачно сте се од скоро овде доселили? — рече Карађорђе разгледајући по соби.

— О Ђурђеву-дне, деда. А пре знаш где смо били. Овде је прво узео био кућу чика Стојан због дућанића, да му је згодније продавати бурмут. Но кућа је била за њега самог велика, те понуди и бабу. А њих ево овде — чује се сито како лупа!

Све ово девојче изговори у лету, у трку, док удариш длан о длан, и док су јој последње речи лебделе на уснама, ње нестале иза ониских, старих почађалих врата.

Запасани дугачким бошчама и обојица црни као угљари, Крага и Стојан Симић баш су довршивали повећу партију бурмута, кад у собу ускочи лаконого девојче и зајапурено од радости повика:

— Чика Стојане, чика Краго, реците драгичка! Знате ко је овде! Деда... Деда Ђока!... Ево га у соби!... Сад је дошао! Казала сам му да сте овде, па он вели, хајд баш, викни их! Што се згледате? Мислите, ја се шалим? Није, очију ми! Ево га овде у соби. Ево изађите да га видите — брљало

је девојче подигравајући од радости. Али видећи да људи још стоје забезекнути, она прискочи Стојану, трже му бурмутско сито из руку и додаде живо :

— Ама, што си се смрзао, чика Стојане, ако бога знаш? Остави то сито, дај га овамо мени, па одите да вас отресем од прашине и да се мало умијете, не смете овако изаћи пред деду. Као Арапи сте црни од тога бумута! И не знам како се то увек упрљате по образу? Ето, и ја сам радила, па ја опет нисам тако црна. Ви не умете да се чувате, хватате се гаравим рукама по образу, а и знојите се. Него дед овамо!...

Док је овако брбљало као чегртаљка, весело девојче већ бејаше прискочило и одрешило Симићу бошчу, коју бацну у страну и њега повуче за рукав и посу му одмах да се умије ту у соби, у углу.

— Дед и ти чика Краго! Ходи и тебе да полијем; ево вам и ове чисте бошче, па се убришите... Хајд ви сад, а ја отрчах деди да не седи сам.

Симић и Крага хитали су да се очисте да што пре изађу пред Карађорђа, али се на обојници опажало да су узбуђени и сметени. Окретали су се тамо амо и по 2—3 пута узимали једну исту ствар и опет је остављали. Најзад се опремише и изађоше — Симић напред а Крага за њим.

Кад се јавише, Карађорђе устаде да се с њима поздрави. Пружи им руку да се рукују, но они обојца уграбише и пољубише га у руку.

— Јесте ли живи, јадни! — упита их Ђорђе гласом пуним саучешћа.

— Па ето живи смо, господару; али јадан је ово живот. Сад смо постали бурмуџије; градимо и продајемо бурмут, да заслужимо парче хлеба! — рече Симић жалосно, а очи су му биле пуне суза.

— Пропали смо ти, господару, као нико наш. Гдегод је била која цркавица све се појело. Што је било мало бољих хаљина и то се испродавало. Већ смо догнали да са жена скидамо и за хлеб продајемо њине женске наките! Ако нас је ко клео, баш нас је уклео — рече Крага тужно, и убриса очи... Али и не маримо што се сиротује; на неки дозлет нисмо ни научили. Ама ме сама душа боли што овде овако чамуњамо и пропадамо као робље незаробљено, а могли би тамо у Србији бити од вајде и себи и другима, само да је некога начина да се оде.

Крага замуцну, као да га нешто стеже за гушу, али се брзо отресе и продужи. — Али како да одеш? У џепу ни гроша, а овде не даду о томе ни поменути. Пре неки дан наговорим нешто нашем полициском приставу (члан полиције) а он се на-костреси, не даде ми ни реч изустити.

— Ђут! — вели — о томе не помињи; да чује префект обесио би и мене и тебе.“

— Тако он! А отуд из Србије гуде још црње и горе. Као да нисмо и ми јуче отуд. Гледају на нас као на душмане, и веруј да би нас плотунима дочекали да тамо одемо. То је, што ме најгоре коље. Јер да су они тамо у Србији друкчији, све би нама одовуд било лако. Ишчупали би се како било из ових ноката и пребегли у Србију. Али тамо би дигли на нас хајку као на бесне вукове — рече Крага и уздахну дубоко.

И Карађорђе уздахну дубоко. — И код вас исти јади. Ја сам мислио само мене море те црне мисли!... Он махну руком преко очију, скиде шубару, мету је на колена, смакну косу с чела и настави:

— Али и томе ће доћи крај. Овако не може дуго

остати. Не треба очајавати. А и у Србији мора ус-
коро духнути други ветар. Имате ли каквих ско-
рашњих вести отуда? Кад сте добили абер из Ср-
бије последњи пут? У Хотину се чуло да је Милош
писао нека писма и позивао старе војводе да се
врате. Знате ли ви овде што о томе?

— Ми смо чули, господару, да је Милош тебе
позивао и кажу да је теби писао. Ми овде то то-
лико што смо чули, а нама није нико ништа доно-
сио, нити нас је ко што питао. Но ми смо се ра-
довали за те. Као велимо, да хоће дати бог само
да се ти једном вратиш у Србију, па би после све
друго било лако, рече Симић.

Карађорђе климну главом у знак потврде, али не
рече ништа. Тек што је прилично поћутао он до-
даде: — без царскога допуштења не би ми далн
никуд маћи одавде.

На понуду Карађорђеву поседаше и њих двојица.
Разговор је још с почетка био срдачан, али опет
некако службен и затегнут. Но сад се мало по мало
кравио и постајао све топлији. А предмет разговора
био је увек исти, све то, те то: жудња за Србијом
и жеља да се што пре опет тамо врате.

Карађорђе је распитивао за остале војводе што
су живели у Кишињеву или у околини по мушијама.
Нарочито је разбирао за војводу Луку Лазаревића,
Ненадовића, Илију Чарапића и друге главније људе
из Србије. Распитивао је шта ли они мисле, чему
се надају, да ли помишљају на повратак у Србију
и на какав начин.

Симић му је казивао што је знао. Све су војводе
махом ту у Кишињеву. Раде ко се чега прихватио.
За Србијом жуде сви, али немају начина да се врате,
и тако чекају.

Разговарајући о свему томе, Симић и Крага плакали су и вајкали се за жалосно стање у које су сад сви од реда запали. Сви ти разговори свршавали су се надом: ваљда ће и свемоћни руски цар на њих једном погледати својим благим оком и наћи пута и начина да се опет поврате у Србију.

Домаћин Чолак-Анта био је изашао у чаршију неким послом, кад је стигао Карађорђе. Па како се прилично задржао, Карађорђе наговести да би добро било да когод викне Анту, а да јаве и другим војводама о доласку његовом, ако се који ту триви. Крага одмах скочи да сам потражи Анту, а Симић оде да види хоће ли наћи кога од осталих војвода.

Чим су чули за Карађорђев долазак, сви су похитали Чолак Антиној кући, и осниска собица Антина брзо се напуни.

Чак дође и момак од српског митрополита, који такође бејаше чуо за долазак Карађорђев, па га је молио, да му укаже ту част и да дође вечерас на вечеру па ако жели и на конак.

Карађорђе се захвали митрополиту и обећа да ће свакако доћи на вечеру, само може бити мало доцније; али ако се сувише забави, г. митрополит нека га не чека.

Два пуна сахата трајао је разговор између Карађорђа и људи што се ове вечери бејашу искупили око њега. А ту су били готово сви угледнији представници српске емиграције у Русији, сем Добрњца који се тада бавио у Петрограду, и који се у осталом већ истакао као јаван противник и непријатељ Карађорђев. Предмет тих разговора били су српски послови и ново стање у Србији.

Како се Карађорђе недавно био вратио из Пе-

трограда, сви су жудно распитивали шта се тамо мисли, и да ли има каквихгод изгледа да ће се учинити на неки начин да се старе војводе могу слободно вратити у Србију на своја огништа.

Ђорђе је отворено говорио, да се он за сад од Руса, ничему не нада. Цар је и сувише заузет својим великим плановима у Европи, и његове су бриге поглавито на то упућене да доврши дело које је започето победама над Наполеоном и коме је циљ да се за у будуће Европа обезведи од револуционарних испада из Француске. Све то Карађорђе је бележио овим карактерним речима: „Цар козачи Французе“.

— Са пуним шакама посла у Европи, Русији није сад до тога да се заплеће и амо на истоку. Напротив, она се брижљиво чува да амо на овим странама не поремети мир, а нарочито да чимгод не изазове Турску. С тога је вероватно да би Русија остала на миру и не би се ни у што мешала баш нешто и да плане сад каква буна и неред у Турској.

Наглашавајући нарочито, како се за овај мах од Русије не могу ничему надати, али се немају чега ни бојати од ње, Карађорђе је хтео да види како ће то утицати на војводе; имају ли они каква поуздања сами у се, и да ли се бар код когагод од њих јавља мисао да би ово сад био згодан тренутак да балкански народи сами, на свој ризик, расчисте своје рачуне с Турском, без мешања и утицања страних држава.

И доиста, одмах се могло опазити, да српским војводама та мисао није била нова, њу су сад шириле грчке хетеристе и о њој су премишљале и српске војводе. Само што скоро ни један од њих није веровао у успех, те су ту замисао сматрали као лепу али празну жељу!

Од свију присутних једино је Крага био одушевљен да се борба опет отвори и да се срећа поново окуша, па шта бог да.

— Ја сам не могу ништа, па с тога и седим овде; а сутра да се крене когод од вас ја бих му био први друг — говорио је он.

Чолак Анта је говорио да је у Србији све узаврело. Народ је незадовољан овим стањем и гунђа на Милоша. Сам Милош, који се до скоро надао да ће моћи лепим да сузбије београдског везира, да се не меша у народске послове, већ увиђа да од мира не може бити ништа. Марашлија подбада једнога по једнога кнеза, пунећи им уши, да ни Милош ништа није бољи од њих, па би они могли сваки у своје крају заповедати независно. Само да слушају њега, везира, а он би им у Цариграду израдио царске берате, да буду независни кнезови. Ова подмукла радња Марашлијина огорчила је Милоша, а прилично га је и уплашила. С тога он сад друкчије гледа на старе српске војводе, што су избегле из земље и радовао би се да се они опет поврате. Бар таке је гласове он, Анта, слушао ово последње доба од људи што су долазили из Србије.

Други су гледали на ствар сасвим друкчије. Све то што се сад јавља о некој промени код Милоша, све су то његове смицалице и ујдурме. Он је прво окушао да код руске владе оцрни војводе; да их окриви за ровења по Србији и изради да их прогнају кудгод у дубину Русије. Кад му то није пошло за руком, он се сад претвара како је бојаги променио мишљење и како су му сад војводе добродошле. То је само замка да их намами у Србију, где би их после убрзо појела помрчина, као што је било и с толиким другим угледним људима. С

тога на те поруке и обећања Милошева не треба ништа полагати.

Ово гледиште нарочито је заступао Јаков Ненадовић, који се такође ту нашао на вечери.

— У туђини није никад као код своје куће — то знају бог и људи. Али волим и овде у туђини остати свој, но отићи у Србију, па служити и слушати горег од себе! Не желим ни ја оставити кости у туђој земљи и уздам се у бога да се једном опет повратим у Србију. Али то ће бити само онда кад могнем отићи тамо онако како ми приличи, као господар, а не као невољник, који од Милоша проси милост — говорио је Јаков.

Карађорђе је махом ћутао. Изустрио би по коју реч само онда, кад је требало да кога изазове да каже шта жели. Видело се да је хтео да саслуша све, али сам своје мисли није казивао никоме.

И кад су сви већ по неколико пута говорили и сваки своје погледе изнео, Карађорђе је могао направити овакав закључак:

„Сви ови људи вајкају се на своје стање, али нико од њих није намеран да кида с њим и да напушта своје ново боравиште, где се настанио с породицом. Сваки од њих латио се каква посла те мало зарада, а мало ова пензија што је добијају из Русије, даје свакоме какав такав начин живота. Оставити сад све то, напустити породице, па тумарнути у Србију, где се не зна шта их чека — то неће ни један.

„Док су били у Србији; док је трајала борба, у коју су једном прегли и загазили; док је било наде да се нешто може извојевати, они су војевали, били се и збиља били јунаци. Али кад је несрећне 1813. све то пало и пропало, они из Србије отишли, и

овде у Русији нашли миран кутак, где су бар безбрижни за главу и за породицу своју — ни један није више имао воље да поново гази у опасну борбу и ризике и понова да ставља на коцку и себе и сву породицу своју.

„Негдашњи крвави ратници претворили су се сад у мирне грађане, који се свијају око своје породице. Морало би се десити нешто особито, па да их из тога стања ишчупа и опет рине у борбу.

„Ове унутрашње ватре, која сажиге и душу и тело, која неда ни мирна сна, ни слатка залагаја, ни слободна даха; која и дан и ноћ поджиже само једну мисао, једну тежњу, једну неодољиву крепку вољу, да се понова отпочне борба и покају старе погрешке — тога унутрашњег нагона, који је Карађорђа моћно заносио — код њих није било“...

И Карађорђе је то одмах познао. Служајући ове људе како гомилом празних речи и бацањем кривице на другог — заклањају своју рођену слабост, Карађорђе је наједаред осетио како је огромна разлика између њих и њега... То нису више његови другови, његови ратни помоћници, људи који деле са њим зло и добро, које одушевљавају једнаке мисли, једнаке наде и уздања. Не, то су сад два света, и то два света који се више чак и не разуму.

Да, Карађорђе је то сазнао и то га је сазнање љуто тиштало. Али јадању није сад било места, и он је стегао срце и трпео; трпео и ћутао. И као оно у почетку устанка, он је сад понова осећао да је опет дошао на њега ред, да он први поведе коло, да он први коракне, и да од његова одсудна и успешна прва корака зависи све... апсолутно све!...

Услед тога суморна и натуштена душа Карађор-

Ђева још се више наоблачила, најежила и чисто се повукла у себе саму, те усред својих негдашњих ратних другова и личних пријатеља, он се некако осећао сам и напуштен.

„Да идем и да окушам срећу сам с људима које нађем у Србији. Ако бог да те пође добро, за месец дана сви ће ови дојурити тамо и биће ми поуздани помоћници као што су и пре били. Али сад да их зовем и сад да се уздам у неку потпору њину, то би било безумље, које би се у најбољем случају могло свршити тиме, да и мени самом буде ометен одлазак, ако не би још под стражом био враћен натраг у Петроград.“

То је био закључак до кога је дошао Карађорђе, и његов разговор с војводама био је завршен.

Од Чолак Анте, Карађорђе је отишао српском митрополиту на вечеру, и ту се бејаху искупили и остали угледнији чланови српске кишињевске колоније. Близу до после поноћи остали су ту сви заједно, па се после један по један почеше разилазити.

Око поноћи Карађорђа и митрополита нестале из друштва, и више од пола часа остали су заједно у побочној соби, где су се поверљиво разговарали. Кад се опет вратише у друштво, на митрополиту се могло опазити да је ћутљив и замишљен. Ђорђе је седео мрачан и задубљен, грицкајући нокте и погледајући почешће испод ока.

После пола ноћи, гости се већ јако проредише и наскоро остадоше само домаћин, Ђорђе, Чолак Анта и Симић. Чолак Анта је нукао Ђорђа да ноћи код њега, али митрополит рече да ће га задржати код себе. Ђорђе се жалио да има јаку главобољу и мучно да ће тренути целе ноћи.

На расстанку с гостима Карађорђе је говорио да

ће, као сутра дан, изаћи ту у једно село у околини Кишињева, где има да сврши неке рачуне с једним пријатељем, па ће после опет натраг у Хотин. На напомене војвода, да ће се сутра опет видети, он је одговарао одобравајући.

Кад се и последњи гости разиђоше, Карађорђе је неко време остао наслоњен на миндерлук, са шакама на лицу тако, да је изгледао као да спава. Митрополит је у два маха долазио до њега, с намером да га викне и да му понуди кревет. Али видећи га, не хтеде га дирати и обадва пута полако се повуче.

Наједаред Карађорђе се трже и чисто скочи. Трже сахат; било је један и по час по поноћи. Он нешто прогунђа.

Слуга, који је чекао куњајући на уласку у одају, кад чу шум, уђе унутра и понуди Ђорђу да га одведе у собу где ће конаковати. Карађорђе упита шта је с господином митрополитом. Слуга га извести да је г. митрополит у соби и да је наредио да му се јави кад се он — Ђорђе — пробуди.

— Немој му јавити ништа — рече Карађорђе. Мене боли глава и изаћи ћу мало да се проходам по свежој ноћи. Ако залутам кудгод подаље, могу свратити и код Чолак-Анте на преноћиште. С тога ако ја и не дођем, нека се г. митрополит ништа не брине.

Говорећи то, Карађорђе спусти момку у шаку велику рубљу Катарине II, рече лаку ноћ и нестале га у ноћном сумраку.

Корачајући крупним корацима, Ђорђе се преким улицама упути право оном скровитом кућерку, где бејаше синоћ оставио свога друга.

Неопажено, он брзо стиже тамо, а још с вра-

тница пресрете га оно исто момче, које га је и синоћ дочекало.

— Све је спремно — рече момче још док су ишли кроз шљивар.

И одиста, пред кућом је чекала спремна тројка, с другим одморним коњима који су, привезани за руду, у сласт јели неку миришљаву отаву, што је брижљиви кочијаш за њих бејаше накосио.

У кући Ђорђе нађе будна и спремна Наума. Он је рано легао и до пола ноћи већ се био наспавао. Сем њега и старца Србина, домаћина куће, Ђорђе ту нађе још два човека — један је био сувоњав, сед старац, отмена изгледа и мудрих живих очију. То је био један од главнијих повереника хетерије на овоме крају, мудри Ђорђе Маврогени, који бејаше нарочито одређен да спроведе и испрати Карађорђа преко молдавске границе.

Друго је била огромна људа, Сулиот Красис, дугогодишњи хајдук епирски, но који се од 2—3 године бавио у Влашкој и Молдавији, где је за тада била усредсређена главна радња хетерије.

Красис је био наоружан, што но реч од главе до пете, али је све то покривала огромна, бела сукнена кабаница какву обично носе румунски сељаци на томе крају. И иначе Красис је био обучен као сељак, а и румунски је знао тако, да га нико не би могао распознати да није рођени Влах.

По распореду Маврогени и Наум имали су да иду напред тако, како ће за једно пола сахата свуда раније стизати од Ђорђа и Красиса, који су имали да крену за њима. Тако је и учињено. После кратка разговора између Маврогена и Карађорђа, први се крене с Наумом. Њих су чекала друга спремна кола позади куће. На пола сахата

за тим, крене се и Карађорђе с Красисом. Било је равно три часа по поноћи, и зора се већ бејаше почела беласати на далеком истоку.

* * *

Карађорђа је нестало и нико није знао куда се део. Изашао је од митрополита у глухо доба, сисшао у тамно двориште, мрак се склопио за њим и више се није знало ништа, где је и шта је с њим, као оно кад море прогута утонула бродара, саранига у своје неизмерне дубине, а горе опет остане глатка мирна површина, као да није ништа ни било. Тек после неколико дана, кад је из Србије допро први ненадан глас о погибији једнога великога човека и великога Србина, мрак се полако поче разбијати.

Али сутрадан, по нестанку Карађорђа, у Кишињеву је било трке.

Тек се бејаше расвануло, а пред Чолак-Антину кућу стадоше господска кола, запрегнута с два красна зеленка, које је цео Кишињев познавао. Из кола изађе сед човек у генералској униформи, окићен многим орденима, а без једне ноге. Чим се старац помоли, сакупљени свет поздрави га с пуно дирљиве поште. Сви су га познавали. То је био кишињевски генерал губернатор Стољетов. Али што ли ће он код скромнога српскога емигранта Чолак-Анте!?

Старац уђе у кућу шалећи се с Чолак-Антом, с којим се лично познавао, кога је волео са његове простодушне искрености, а који га сад, прилично збуњен и изненађен, пресрете на кућњем прагу.

— Ноћас мора да је Турке јако сврбео врат, јер кад се састао војвода с вождом својим, онда јамачно целе ноћи није ни о чему другом говорено

до о турским вратовима — рече Ђенерал шалећи се и потапка Анту по плећима, додајући : — здраво војводи!

Чолак-Анта одговори:

— Здравље желајем ваше високоблагородије!

— Како је „вожд“? Је ли се одморио од пута? Јамачно је већ устао?... Истина ја сам мало сувише подранио! — рече Стољетов.

Чолак-Анта бејаше се прилично збунио.

— Вожд!... Хвала Богу... здрав је, ваше благородије. Но он није ноћио код мене... Синоћ је било подуже...

Ђенерал га пресече:

— Шта? „Вожд“ није спавао овде? Па где је преноћио?! Где је он сад? — Зар није овде? — питао је Стољетов журно, а његово весело обасјано лице, у мах се натупшти.

Анта је објашњавао:

— Синоћ смо сви били овде. Седели смо подуже. После смо отишли до господина митрополита. Господар Ђорђе је тамо остао и на конаку. Јамачно је и сада тамо. Ја сам баш мало час хтео поћи да га потражим. Он је дошао послом; али не верујем да је куда излазио. Јамачно је још код његовог преосвештенства.

— Мислите, да је тамо! Онда идем и ја право к њему — рече старац и окрете се жустро на једној ноzi. После опет застаде:

— А да не буде отишао коме другом од војвода? А? Добро би било да ја пошљем кога од мојих људи да га потраже и код других... А, шта велите? Где мислите да може бити, ако није код оца митрополита?

— Ја мислим да је тамо. Не верујем да је излазио кудгод овако рано — рече Чолак-Анта.

— Онда ја идем тамо. А доћи ћете, велите и ви. Хоћете ли да вас повезем?

Анта се захвали, рекав да има још нешто мало да нареди чељади код куће, па ће одмах и сам митрополиту.

У брзом трку сјајна кола ђенералова одјурише митрополиту и зауставише се пред његовим станом. Ђенерал Стољетов искочи живо из кола, лаким покретом руке отпоздрави ћирицу митрополитова, који га с дубоким клањањем предусрете на вратима и с питањем: — Је ли дома његова светлост? — наже уза степенице, прескачући лако као дивокоза са ступња на ступаљ.

Момак одговори да је г. митрополит тек устао, и протисну се крај ђенерала напред да га поведе митрополиту и да отвори врата пред високим гостом.

Састанак војника и духовника није дуго трајао. Прва реч ђенералова била је: где је Карађорђе?

Митрополит одговори: да је „вожд“ био остао да ноћи ту код њега, но да је око два часа по поноћи изашао да се мало прошета по чистом зраку, јер се жалио да га боли глава, па се од тога доба није више ни враћао. Јамачно је отишао да конакује код Чолак-Анте или код кога другога од угледнијих емиграната српских.

Стољетов чисто пребледе на овај глас. — Збиља велите „вожд“ није код вас ноћио? Онда је он јамачно избегао. Ах, како да се ја тога раније не сетим! Њега није требало тражити овде и код Чолак-Анте, већ га је ваљало чекати на друму, који из Кишињева води преко румунске границе. „Вожд“ је утекао, и сад ће у питању бити само то, ко е бржи, или он да утекне, или ја да га стигнем.

Говорећи то, ђенерал хитно поздрави митро-

полита и журним корацима чисто искочи из његове одаје. И док је митрополит забезекнут стајао и премишљао о значају ђенералових речи. По заповести губернаторовој, већ су одјуриле хитре козачке извиднице да гоне Карађорђа, и где га год стигну, под стражом да га врате. Свака извидница имала је нарочитог командира, који је лично одговарао за резултат потере. Али и ако је потера била веома оштра и трајала пуна три дана, резултат је био никакав. Карађорђа је нестало, као да је у земљу пропао.

* * *

Док је потера губернатора Стољетова тумарала по блиској и далекој околини, обигравајући све друмове и раскрснице и заустављајући свака путничка кола „да у њих завири,“ Карађорђе с Наумом боравио је скривен у једној румунској сељачкој кућици, где је за њих било спремно нарочито подземно склониште. Међутим, Красис и Маврогени, прерушени у сточарске трговце, налазили су се у оближњој околини, спремајући за Ђорђа угодан прелазак преко румунске границе.

Трећега дана потера је ухватила два подозрива човека, који су, по њиховом рођеном причању, у незнању претурили Ђорђа преко границе. Њин опис човека кога су превели и показивању златица које су од незнана путника добили, све је то утврђивало Стољетова у мисли, да је „вожд“ умакао, и да је сад већ свака даља потера бесплодна.

Стољетов је у очајању чупао своје седе косе и проклињао тренутак кад му је поверено, да гони „старога лукавог шумадиског хајдука.“ А у том вајкању — старцу није ни на ум падало да су она два човека нарочито била подметнута да пронесу

глас о одласку Карађорђевом преко румунских међа и да заварају ђенерала да више не шаље своје извиднице, кад је тица већ умакла из кавеза.

Међутим, петогa дана после одласка из Кишињева, Карађорђе и Наум у глухо доба ноћи изађу из свога скровита склоништа и у највећој журби похитају румунској граници. Маврогени и Красис нису их пратили узастопце, али су се једнако налазили у њиној близини, час их претичући, а час остајући иза њих, како је кад захтевала сигурност отмених путника.

Међутим, за време свога бављења у скровитој сељачкој кућици, Карађорђе се бејаше прерушио тако, да га је тешко било познати.

Своју прогрушену косу Карађорђе је био овранио, а тако исто и своје проседе мустаће. Промењено је било и одело, а пасош му је гласио на име бугарског трговца Јордана, који путује са својим момком.

Тако је Карађорђе неопажен и неузнемирен издро преко румунске границе, дочепав се Ћесарије, пројурио и кроз њу и дошао до Дунава према Раму, где је имао да се превезе у Србију.

Узалуд је срдити кишињевски ђенерал губернатор, једно за другим изаслао три курира, да јаве аустријским властима о бегству Карађорђевом и да их замоле, да га бар оне зауставе — све је то било доцкан. Карађорђе се већ био дочепав српске обале.

XII У ДОМОВИНИ

Сунце је већ давно било зашло, а после жарка летња дана бејаше се спустило тихо свеже вече. Сви предмети изгледали су као да се одмарају и одишу у вечерњој тишини, после дуготрајне загушљиве јаре. Голема река, широко тихо Дунаво, ћутећи је ваљало на ниже огромне водене масе своје, а његова пространа, као стакло глатка површина, искривила се овде онде, као да каква невидовна рука на махове просипа читав рој сјајних златали краљушака.

Читави ројеви ситних рибица, у густим масама пливале су полако површином млаке воде, праћкајући се весело. На најмањи шушањ оне штукну у водене дубине, нестане их наједаред као каквом чаролијом, да мало после опет избију на површину чило и весело, те се од њих вода зацрни.

Јата птица, што су преко дан дремале по густим зеленим дубравама, скривене од дневне препеке, сад се искупљају на свежем вечерњем зраку и од њина весела цвркута ври цела околина.

Баш у ово тихо, свечано вечерње доба, на банатској страни указа се црна гомилица од неколико људи и упути се ономе месту, где се заустављала скела што превози између Рама са српске и Молдаве с угарске стране.

— Ово су неки људи који хоће да се превезу, Јоване. Изађидер те види — рече момку кнез Максим

из Старога Влаха, који је у то доба био скелесијату на Раму, пошто је онда Рам био веома важан прелаз за сав тај крај и туда се водила велика трговина.

Момак Јован изађе на скелу и даде знак непознатим људима на супротној обали, питајући их хоће ли да се превезу. Они махањем одговорише да хоће.

— Свега их је двојица, мислим биће доста да узмем средњи чамац? — рече Јован.

— Ја бих рекао да их је троје — примети кнез Максим, који такође бејаше изашао на скелу.

— Јесу тројица, али дадоше ми знак да ће их само двоје прећи амо.

— Онда седите па веслајте, идите ти и Стеван — нареди кнез Максим.

Требао је читав сахат док се два незнана путника превезоше на српску страну. Превоз је свршен брзо, али су се на банатској страни дуго задржали, јер један од ове двојице, што пређоше, нешто се дуго разговарао насамо с оним што остаде у Банату.

Кад су прешли на српску страну, мрак се већ бејаше у велико ухватио. Кнез Максим радознано је загледао непознате госте, али их у сумраку није могао добро распознати у лицу. Само му је један од њих јако падао у очи својим огромним растом и својим чудним понашањем. Чим је ступио на српску земљу овај човек клече; простре се по земљи ничице, трипут се прекрсти и трипут пољуби земљу, шапућући полугласно:

— „Слатка моја мајко, света земљо моја је сила ми опростила?“...

Ово чудно понашање овога непознатог човека јако је зачудило кнеза Максима, и он се бејаше живо заинтересовао да дозна који ли је ово човек.

Чим га бејаше загледао, кнезу паде на ум Карађорђе. Овако је он био висок. За чудо, овако је некако и ходио. Прави „вожд“ — мислио је Максим у себи.

Он понуди путнике да уђу у кућу, ако би ради да се мало одморе крај лепе ватре, која је буктала на огњишту. А ваљало је да им се и пасоши прегледају.

Но путници одбише понуду. Нису уморни, а ваља им још вечерас стићи пријатељу који их очекује у оближњем селу. Али формалност око пасоша опет се морала извршити. Предајући им пасоше натраг, кнез Максим загледа добро у очи онога дугајлију.

— Бога ми, господар Ђорђе! Он и нико други!
— мислио је кнез у себи.

Пасош је био у реду и путници се незадржано кренуше даље. Пошто они одоше, кнез Максим ће рећи латову Панти:

— Бога ти, Панто, кога ми ово превезесмо?

Панта је оклевао с одговором; после додаде врдајући:

— Не знам, бога ми кнеже, не познајем ни једнога. А нисам их ни загледао!.. Ти си их боље видео.

— Превезесмо ти ми, мој Панто, господара Ђорђа. Прерушио се, али ја га опет познадох. У два маха хтедох да му се јавим, па се опет тргох. Бејаше ми некако зазорно, као велим, кад се он крије и неће да се каже, није ред ни ја да га изазивам силом.

Све се ово десило 28. јуна 1817. године у очи Петровдана.

* * / *

Прешав код Рама у Србију, Карађорђе је још те исте вечери кренуо даље са својим пратиоцем Наумом и сутрадан, лицем на Петровдан, био је већ у Пожаревцу.

Карађорђе је, као ретко који, познавао готово сва места у Србији и знао у главу све угледније људе у сваком крају. Премда се за четири последње године, од како је он избегао из земље, много што шта било променило, ипак Ђорђе је знао куда му ваља проћи и где може свратити.

Дошав у Пожаревац изјутра, он се упути табачкој чаршији и сврати у механу некога Живка Лужичанина, где се одморе и доручкују. Одатле крену Морави да се превезу на скели код Орашја.

Ту Карађорђе наиђе на кмета Стојадина, који га, и ако је био прерушен, одмах познаде. У осталом пред њим се Карађорђе није ни крио.

— Можеш ли ти мене, брате, гдегод прикрити за који дан, док не посвршавам неке послове и разашљем абер људима, да знају да сам стигао.

Кмет се колебао: — Могу господару рече он најзад — имао бих, богу хвала, где и да те примим и царски угостим, али куда ћу после ја, кад се за то дозна и рашчује?

— А под киме бејасте ви; ко вас држи? — упита Карађорђе даље.

— Држи нас господар Вујица.

Карађорђе се чисто разведри.

— Е хвала јаком богу, кад сте под господар Вујицом, онда се ништа не брини. Господар Вујица је мој човек и он ће ме склонити као рођени брат што би. Него, би ли ти мени могао наћи господара Вујицу и довести га амо, а за даље да се не бринеш? — питао је Ђорђе.

— Јутрос смо Господар Вујица и ја заједно ручали у Паланци, па после, ја се кренуо амо, а он оста још мало у Паланци и обећа да ће вечерас у Велику Плану на конак.

— Е, е!... Онда је таман како ваља. Него, да ти нас сад гдегод склониш док не дође господар Вујица, да се с њим разговорим. А после ћемо све ласно. А неће ни теби бити криво.

И ако се прибојавао да не страда од кнеза Милоша и његових људи, што је примио „вожда,“ кмет Стојадин ипак се преломи и одведе Ђорђа и Наума, те их склони у свој подрум, у сеоским пивницама.

— Ево, господару, овде има вина, овде је опет ракија, а ено и натеге онамо за таванском гредицом — све је ово божије па ваше, расположите као у својој рођеној кући — рече кмет Стојадин, кад уведе путнике у подрум.

Тада Карађорђе извади златан дукат руски и даде га Стојадину да набави што треба за јело. Још му препоручи, да ништа не говори о његовом доласку, сем ако би се намерио на каква особито добра и поуздана пријатеља. На томе се те вечери растану.

Сутрадан, лицем на св. Павла, код пивнице где је био склоњен Карађорђе, спреман је повелик ручак. На ражњу вртела су се два јагњета, а крај огњишта, на прпору, стојала је велика тепсија гибанице, што је бејаше умесила домаћица Стојадинова. Јер и ако се крило, за долазак Карађорђев већ се бејаше рашчуло међу поверљивијим људима, и неколико пријатеља већ бејаху потегли да га виде. Међу осталима био је ту и Риста Парезан и још неки.

Ту се ручало, пило и разговарало. Карађорђе је био особито расположен. Причао је неке догађаје из ране младости своје, још кад је као слушче Фаразлибашино служио у Паланци, и у два три маха грохотом се насмеја, што је код њега и у редовним приликама била реткост.

Но ово је уједно био и последњи Ђорђевић ве-сео и ведар ручак у друштву неколико истинских пријатеља, који су се искрено радовали што га опет виде у својој средини.

Тога дана под ноћ, Карађорђе се састао са Вујицом Вулићевићем, кнезом смедеревским, а кумом својим. Нашли су се у Вел. Плани код гробља, куда Вујица бејаше изашао по поруци Карађорђевој. Састанак је био прилично хладан. Пошто се поздравише, Вујица ће рећи :

— По богу господару, што дође сад баш у ову ватру?

Карађорђе одмах плану :

— Ене сад!... Зар ме и ти тако пресреташ. По души вас, гори сте од пудљивих баба. Бојите се и сенке своје. И ти мене питаш што сам дошао! А ти не знаш зашто сам ја дошао, но тек треба да ти казујем! Пре не могу да се одбраним од ваших писама и зивкања, а сад се причуђате што сам дошао!

Видећи Карађорђа љута, Вујица се узе правдати. Он није мислио ништа зло. Нико се толико не би радовао Карађорђевој доласку као он, кад би било по срцу. Али он се боји за самога њега, за Карађорђа. Турци су се ујазбили, презају од свачега и готови су на крвопролиће; народ се комеша; кнез Милош гори на две ватре и нико не зна шта ће донети сутрашњи дан.

Мало по мало утиша се и Карађорђе; још једном је прекорео Вујицу а затим пређоше на присан пријатељски разговор.

— Шта ће рећи Милош кад чује за мој долазак?
— рече Карађорђе.

Вујица слеже раменима.

— Бог га свети знао! Али, шта мислити? Па ја

велим добро. Не сме ни он против воље царева. А ја рачунам, ниси ни ти господару дошао о својој глави.

После ових речи Вујица се загледа у Карађорђа, очекујући шта ће рећи на ово последње питање.

Ђорђе је ћутао, грицкао нокте и гледао у земљу. После наједаред као да се трже, рече.

— Спомињете вољу царева, а где је ваша рођена воља? Разбирате шта ли би хтели цареви из света, а не знате шта хоћете ви сами. Хоћете да будете слободан народ, да имате своју државу, своје управљаче, а једнако се обзирете лево и десно да ли ће вам когод све то донети на пешкеш! — рече Карађорђе прекорно, а затим додаде:

— Нема пешкеша, мој кнеже, већ ваља сам запети и подупрети својом рођеном грбачом! Ово што је данас не долази сваке године. Много ће воде протећи Савом и Дунавом док се опет стеку оваке прилике какве су сад, да се сви балкански народи сложе на једно опште заједничко дело, како су се сад сложили. И ако се ова прилика упусти, онда је свему крај; онда бог да прости сва надања наша. Усамљени ми нећемо моћи ништа велико да учинимо, а баш да се што и почне свршиће се с неуспехом.

Вујица је одобравао говор Ђорђевог и мало по мало онај први лед међу њима сад се све више криво. Како се већ хватало сутон, Вујица позва Карађорђа да сврате ту на једно трло некога познаника његова, где су провели близу до пола ноћи и овде је Карађорђе и преноћио с Наумом.

Ту у разговору Карађорђе је открио Вујици цео план и намеру свога доласка, само је прећутао да се то не ради са знањем и вољи рускога двора;

напротив, кад је Вујица баш о томе запиткивао, Карађорђе му је одговорио тако, да је Вујица утврдо мислио како се све ово ради и спрема са знањем царева.

То је била политика Карађорђева. Таким представљањем он је хтео ослободити духове, да с већим поуздањем уђу у покрет, а већ доцније ствар би се обелоданила сама по себи.

То је била она иста политика, као оно што су у почетку устанка 1804. год. говорили да они не војују против султана, већ против бунтовних јаничара.

У даљем разговору Вујица је наваљивао да одмах јаве Милошу за његов — Ђорђевић — долазак, али Ђорђе је то одбио. Истина, Милош га је сам звао да дође и он му је исто тако кум као и Вујица, али опет... опет!... — Око њега (Милоша) има свакојаких људи. А после, ко зна шта и њему може наједаред лупити у главу. С тога ће боље бити да с тим јављањем причека, док он (Карађорђе) развиди мало како стоји ствар; док се с људима састане и поразговори шта би и како би ваљало предузети, па после може и Милошу јавити.

Тако је мислио Карађорђе. Вујица опет био је сасвим другог мишљења. Он је налазио да би баш то било опасно, кад би се од Милоша крило да је Карађорђе дошао. Он то може дочути с друге које стране, те би одмах помислио да је Карађорђе дошао да њега обори и да против њега ради, кад се ето крије и није хтео одмах сам да јави за свој долазак. Тада, у љутини и страху за свој положај, Милош би био кадар да учини све. Овако, кад му се Ђорђе сам јави и позове га, да се споразуму и договоре шта може, а шта не може бити, ту онда

Милош нема куд и мора пристати да се састану и разговоре. Док се све то удеси и Карађорђе ће имати времена да се састане и са другим људима, па ће после видети. Ако могне с Милошем да се споразуме, добро; не могне ли, он ће онда гледати шта би се друго могло.

Карађорђе се мучио. Познавао је Милоша, сећао се шта је овај починио за 2—3 последње године и бојао се да му се повери. С друге стране опет, Вујица је с разлогом излазио, како ће опасност тек онда бити највећа, кад Милош разбере да се Ђорђе крије од њега.

„Да није дошао да о моме злу ради, што би се од мене крио! Да је дошао по вољи царева, да заједнички удесимо рад против Турака, он би се мени прво обратио и са мном би споразум градио!“ — Тако ће мислити Милош и друге није, но да му се одмах јави, да не би дочуо с друге које стране — наваљивао је Вујица.

Поноћ је већ била превалила, а њих двојица још се не бејаху сложили шта управо да раде. Најзад ће рећи Карађорђе.

— Куме Вујица! Једна је глава, и ја сам моју теби поверио. Да сам хтео веровати Милошу, ја бих њему отишао, а не бих тебе тражио. Ја сам сад ето, на твоме аманету, а ти чини шта знаш. Да јављаш Милошу — ја ти то не бих саветовао. Ти добро знаш шта је Милош учинио с Молером, с владиком, с Цукићем и с толико другим. Он је дубоко загазио с Турцима и не верујем да може више назад. Њега Марашлија зове својим посинком, и кад му Турци потраже моју главу, бога ми ће је он дати. Ја ти ето толико велим куме, а ти сад, којекуде, како знаш!

И Вујица је био замишљен, али после кратка ћутања он се преломи на једно :

— Господару! Уздам се у бога, да ће све бити добро, а ти се ништа не брини. Ти ћеш се сутра склонити на Драгићевом трлу а ја ћу наредити што је нужно и све ће бити добро и срећно. Буди безбрижан, одмори се ноћас и лака ти ноћ!

На тим речима Вујица и Ђорђе растали су се после прва њина састанка. Карађорђе је остао да ту преноћи с Наумом, а Вујица је још те ноћи отпутовао за Паланку.

Брижан и замишљен јахао је те ноћи Вујица за Паланку, пошто се растао с Карађорђем. Целог пута мориле су га свакојакe слутње и двоумице. У Паланку је стигао кад је почело свитати. Сврати у Хасан-пашин хан до камене ћуприје, и одмах посла арџију да му викне Станимира Батавељића.

Тај Станимир био је већ стар човек, претурио педесет, али је још био крепак и држећ, нарочито је био познат као изврстан хоџац. За младости Станимир је био хајдук. Пре устанка, неко време хајдуковао је заједно с Главашем, но после се преда, смири, ожени и изроди децу. Најстарији син Станимиров служио је сад као момак код кнеза Вујице. Али и њега, Станимира, кнез је почешће употребљавао, особито кад је требало однети кудгод брзо и поуздано какав абер. Станимир је знао целу Србију унакрст и преким путем увек је пре стижао пешке кад се куда пошље, но што би могао стићи најбољи коњаник. С тога је Вујица сад њега тражио и посла га да иде у Смедерово и да *однесе* поруку секретару Анти Протићу да одмах незадржано похита у Паланку.

Тога дана у подне Анта је већ био у Паланци.

Вујица га одмах узме на страну, изађу испред коњушнице до Јасенице, и ту му Вујица каже да је дошао Карађорђе.

Анта је лично волео Карађорђа и веома се обрадује његовом доласку, али кад му Вујица каза како стоји ствар, да Карађорђе много преза од Милоша, и Анта се забрину и био је готов све да чини, само да се Карађорђе заклони од опасности.

Ту се мало посаветују и реше да Анта одмах оде у Београд Милошу.

— Иди господару Милошу у Београд, закуни га да ником живом не казује што ћеш му рећи, па му онда од моје стране кажи, да је вожд амо дошао по заповести рускога двора и да му је план да поново дигне народ на Турке, а за њим ће одмах устати и друге хришћанске поглавице на Балкану. Него вожд је рад да се разговори и споразуме с њим — Милошем, па, ако не може бити, онда да протуримо господара Ђорђа, нека се склони у Црну Гору до бољих прилика. Зато нека господар Милош узме изун од везира да може доћи до Паланке или до Пожаревца. Но, ако га везир не би пуштао од себе, онда нека дође бар до Раковице да се туна састану, а господар. Ђорђе доћи ће му ту на разговор.

С таком поруком Анта полети у Београд и изађе пред Милоша. Погодио је био баш у тренутку, кад су код Милоша биле и многе друге старешине, које он беше сазвао ради некога саветовања.

Анта је с нестрпљењем очекивао да се људи разиђу, па чим остаде сам с кнезом Милошем, он устаде, закључа врата и мету кључ у џеп.

Престрављен, Милош упита : — Шта је то, море ?
Шта то учини ?

— Не бојте се ништа, господару, није никаква зла намера, но имам да ти кажем важну једну ствар, а бојим се, јер знаш како се вели, да и дувар има уши.

— Па шта је то, јадан!... Шта то може бити?
— рече Милош радознало.

— Казаћу ти, господару, али те прво заклињем живим богом и св. Јованом да тајну чуваш само за себе, и да је ником не издајеш, бар за неко време.

Милош се бејаше узневерио.

— Ама шта је, море! Говори једном шта је!...

— Закун ми се, господару, да ћеш ћутати!

— Е, ето, заклињем се, ћутаћу, како не бих ћутао ако је ствар таква већ! Но казуј један пут шта је!

— Овде је вожд господару! — рече Анта.

Милош пребледе као крпа и ухвати се за огњиште од оцаклије да не падне.

Анта је зорно гледао Милоша и не би му мило што се он толико узбуну. Али опет се тешио да је то можда само големо изненађење. У томе се Милош поврати.

— Црни ту! Чух ли ја добро, Анто?

— Јес, господару, „вожд“ је ту, и мене је амо пратио господар Вујица да ти све то јавим.

— Па шта вели господар Вујица? — пресече га Милош.

— Он, ако бог да, господару, добро вели!...

И ту сад Анта каза кнезу целу поруку Вујичину.

Милош га је слушао пажљиво; хватао је сваку реч његову. Кад Анта сврши Милош прихвати живо.

— Па тако, тако! Добро вели господар Вујица. Тако и да чиним како је он наредио. Него да пошљем ја одмах мога Димитрија (писара) везиру да

узме изун за излазак, па да се ствар одмах свршава и да се не дангуби — рече кнез Милош журно.

Анти се разведри, видећи ову предусретљивост кнежеву.

— Хвали ти, господару! До неба ти хвала за то! — рече Анта са сузним очима и пољуби кнеза у руку. — А ја сам се прибојавао. Какви ми јадису долазили на ум. Свачега сам се бојао. Али ко ће као бог и господар!... — додаде Анта.

— Ама ја, болан ја! Он је свима нама био господар; он је близу десет година заповедао целом овом земљом, па је наша дужност да га сад по могућству прихватимо и склонимо. Њему не сме бити ружно међу нама.

Тако је намештао Милош, и Анта је пливао у радости, надајући се да је сад сва брига збринута и све како ваља уређено, кад је само кнез Милош примио ту ствар у своје руке и узео да се о њој брине.

А оно је тако и било — само у другом правцу.

Милош је још два три пута запиткивао Анту и о Карађорђу и о Вујици и кад је сазнао све што му је Анта умео казати, он нагло изађе из оџаклије. Анти рече само то толико:

— Сад ћу ја наредити све што треба; очекујти — па оде.

Анта је чекао и у мислима радовао се како ће овеселити и Вујицу и Карађорђа, кад им донесе овако веселе гласе од Милоша.

Али тек он бејаше у тој мисли, кад у оџаклију бану Никола Новаковић, момак Милошев. Он се испречи на Анту, гурну нека побочна вратаоца, што су кроз подугачак узан холник водила у некакав мрачан, тесан собичак и показујући руком на тај ћумез, викну Анти:

— Вуци се унутра!

Анта се пренерази и хтеде нешто рећи.

— Унутра се вуци! — викну Никола хватајући се за пиштољ — да ти сад не сручим ово у те пасје груди!

Анта виде шта је. Он слеже раменима и уђе у мрачни преградак, у коме се једва назирало. Новаковић прилупи врата, намаче резу и удари катапац, па оде.

Овај Никола Новаковић био је пре момак Вујичин, али га од неко време бејаше узео кнез Милош у своју службу, јер га је познавао као верна и послушна. На Карађорђа је Никола имао пизму, што му је осудио брата на смрт, који се био одметнуо и чинио разна недела. Милош је знао да му је он поуздан, с тога прво њега и посла, да склони Анту, а њему је одмах и наменио главну улогу у овој ствари. Анта није требао да чује шта се спрема и да зна шта се ради. С тога је Милошево прво и било да њега склони.

* * *

Растав се с Антом, Милош је одмах био позвао Николу, наредио му да Анту затвори, па је с места скупио око себе пријатеље, који су се ту десили, да их упита шта да се ради и како да се почне.

И ако је сам био начисто шта му ваља чинити, кнез Милош позва своје доглавнике да чује шта они мисле о тој ствари.

Сви су били потресени, кад чуше да је Карађорђе дошао и сваки се утркивао да каже своју осуду.

Међу доглавницима Милошевим било је људи који су мрзили Карађорђа, али је било и таквих који су га високо ценили и поштовали.

Али ни један од њих није сад говорио оно што

мисли, већ је сваки удешавао како ће се кнезу Милошу допасти. Сећали су се шта је недавно Милош починио с другим својим противницима, те се сваки бојао да рекне добру реч за Карађорђа. Кад су Н. Ичка упитали шта да чине с Карађорђем, кажу да је он рекао :

„Чините с њим то, што се ^{када} чини с прасетом [о Божићу.“

А Павле Сретеновић (Лисовић) узвикнуо је љутито — Каменом у главу треба стучати ту змију, јер је то зверка, побуниће народ, па ће нам свима доћи хака. А и овога Анту и Вујицу треба уплешкати, јер ево и они нешто с њим шурују.

Милош је стајао у средини сакупљених доглавника својих и стрељајући очима час једног, час другог, слушао је шта ко говори. Његова глатко избријана брада на махове је поигравала, и когод је познавао Милоша, лако је могао опазити како је сад врло узбуђен.

Али видећи, да сви скупљени говоре онако, како је њему најмилије, Милош мало по мало осети неко олакшање.

— Говорите, браћо, сад што ко има; немојте се после вајкати: „е, да бејасмо ово, да бејасмо оно.“ Тако исто нећу после да се изговарате да сам ја наваливао, већ ето вас па како наредите онако нека и буде.

Тако је сад говорио Милош. Али људи су га погледали испод очију и нико није озбиљно узимао ове речи његове. А и шта су могле ту речи вредити, кад је сваки прозирао шта је у души Милошевој.

Више од сахата водио се разговор шта и како да се чини. Реч „да се убије“ почешће се чула, но Милош се на то чинио невешт, пуштајући људе да се сви изговоре.

Видећи да сви нагињу за оштре мере, Милош се чисто вајкао :

— Море људи, тешко је ту бити паметан. До јуче је то био господар! Па, чиниш волико, како сад да га *уклониш!*

Али услужни доглавници одмах су дизали грају, просипајући против „вожда“ свакојакe повике па и саме псовке.

Тада се најзад као и Милош склони. Шта ће кад нема друга изласка, а ствар је требало вршити брзо, да што Турци не осете.

Но сад је настајало питање: ко и како да *уклони* Карађорђа?

Милош је за све време мало говорио. Понајвише је пуштао да други кажу шта мисле, а он је само одобравао тај говор, или се мрштио и дизао у вис леву обрву, кад му се каква реч не би допадала. У целом разговору Милош ни један пут није споменуо реч „убије“ или „убиство“, он је говорио само о томе, како да се Карађорђе *уклони*. Али сви су они знали прави смисао те речи.

Но ко ће да пође и како и где да изврши смишљено дело? Шта да се каже Вујици; хоће ли се ствар крити од њега или да му се све повери? Како ли ће он то примити? Да се не одметне и он с Карађорђем? Ко да води надзор да се цео тај посао брзо и паметно изврши, без ларме и узбуне, која би могла узрујати свет?...

Дуго су се мучили и стало их је крвава зноја, док су све те појединости утврдили и уговорили.

Најтеже је било то, што се на Карађорђа није смело напасти јавно. Милош никако није хтео да јавно, пред народом, на њега падне крв Карађорђева и да се он обележи као убица овога великога

човека. Пред Портом и Турцима он ће већ смрт Карађорђеву изнети као своју заслугу, али пред народом српским с тим се није смело излазити. Ваљало је дакле целу ствар извести потајно, а то је ишло тешко.

Па и ту прва мисао опет је дошла од Милоша.

— Вујица га је примио, Вујица нека за њега и одговара — рече Милош онако као узгред.

То одмах прихватише и сви остали.

— Тако и јесте. Од Вујице треба тражити или да пошље главу онога црнога пса, или да идем ја да донесем његову рођену — рекао је срдито Лисовић.

— Тако и да се чини — прихватише сви — Вујица је с Црним и онако шуровао. Они су један другом слали поруке и аманете; Вујица је Црнога зивкао, па је право да сад он с њим и сврши.

Или Ђорђева или његова глава!

То је била општа лозинка.

Сви су били сложни у томе и сад је остајало само да Милош нареди што је потребно за извршење.

Милош је једнако хукао, као човек кад га снађе нека голема беда. А није му ни било лако. И ако је имао око себе све саме покорне слуге и послушнике своје, ипак он, чак ни пред њима, није хтео сад истицати своју вољу и своју заповест.

Напротив, све је угађао тако да изгледа како су целу ову ствар други прекинули, а он је само пристао на готово, кад већ није било другог излаза.

Хућући и уздишући, Милош се растаде са својим доглавницима и рече да се нађу на мети, ако би му ускоро опет што затребали, а сам оде да нареди даље што треба.

Тек кад се нађе насамо, Милош осети како га Карађорђево долазак у Србију притискује као каква страшна мора. Он сад више није хукао и уздисао, али зато су његове суре очи сијале као жива жеравица.

Пролазећи кроз намештену одају, он застаде пред огледалом на зиду. Погледа се и чисто да себе не позна. У образу је изгледао црн као земља, а црте на лицу бејаху му се некако развукле и искривиле тако, да је цело лице изгледало поремећено и онакажено. Милош шкрипну зубима, окрете главу од огледала и оде даље.

Викну Лисовића и нареди му да пробере најпозданије момке а повешће и Николу Новаковића. И сам да се спреми за полазак, а о целој ствари да ћути као заливен.

После Лисовића, Милош позове свога писара да му у перо каже какво писмо да напише Вујици.

Писар Димитрије седео је прекрштених ногу и на колену писао, а Милош је киван ходао по соби и срдито одсецао:

— Пиши, море, и пази добро што говорим. Овде свака реч главе вреди... Пиши Вујици! Овако му пиши:

„Куме Вујица! Са согласијем свих дванајест кнезова закључили смо ови час да Карађорђа уклониш и с њиме свршиш брзо и неодложно и његову главу амо да пратиш нама, ако си рад да останеш у господству и поверенију које од мене и од народа имаш. У противном најстрожија заповест издата је тебе истога усјекованијем главе каштиговати за неврство и издају рода. И тако, куме Вујица, добро разуми и знај: Карађорђева глава или твоја; и на то ти се кунем живим Богом и светим Јованом и

кумством нашим, те да знаш да никаквога опроштенија ни милости не може ти бити. А за грех каков ако се сумњаш и бојиш, ја слободно на се примам сваки грех зато, и одговорност пред Богом примам на се и на потомке своје, зашто се овде ради о миру и срећи целога народа овога, па је боље да погине један Карађорђе но да гину невина деца и одојчад и сва ова сиротиња, коју је Бог на аманет нама старешинама предао. Него, куме Вујица, да совршиш све исправно каконо ти се овде строго и најстрожије препоручује и заповеда, те да главом и малом својим останеш као што си и био, а ја и народ још ћемо ти и признателност нашу указати. Твоје је да дјело свршиш, а за све друго наша је брига и одговорност и пред Богом и пред народом.“

Тако је гласило писмо Милошево. Чим је било готово, он позва к себи Павла Сретеновића — Лисовића — и заповеди писару да му писмо прочита.

— Ово ћеш, колико ноћас, однети Вујици — рече Милош. — Spreмај момке као што сам ти рекао, а и све друго што ти треба за пут, па ћеш се одмах кренути. Писмо ово прочитаћеш Вујици и показаћеш му га, али га давати нећеш. Само ће се овде на крају потписати, да га је прочитао и да знаде шта му се у писму наређује.

Тога истога дана у сумрак, из Београда је отишло смедеревским друмом 12 коњаника, на добрим хатовима, оружани од главе до пете. То су били најпоузданији момци Милошеви, а водио их је Лисовић, човек решен на свашто и кнезу Милошу безгранично одан.

Пред полазак Милош је Лисовића поново звао к себи. Остали су заједно скоро пуна пола сахата. Ту је Милош разложио Лисовићу све потанко шта му и

како му ваља чинити и најстрожије му заповедио да се без главе Црнога Ђорђа нипошто не враћа.

Поред савета и строгих наредаба Лисовић је добио и новаца, да се и тим послужи, у колико му устреба.

На растанку Милош му пружи некакво мало црно-стакленце, повезано белом кожицом и чврсто запушено. Јако је мирисало и Лисовић га, и нехотице, пренесе носу.

— Не, несрећниче, не мириши то... То је најљући отров. Пет капљица од њега доста је да убију најјача човека. Ово ти дајем нека ти се и то нађе; за сваки случај није згорега и то имати.

Пошто је тако све било спремљено и отправљено, Милош похита да одмах о целој ствари извести београдског везира. И ако је већ падала ноћ, он зајска своје недељно рухо и узе се спремати, а свога писара посла да унапред извести везира о свом доласку. Марашлија је одмах знао да мора бити штогод важно кад Милош долази тако у недоба, и заповеди одмах да га свечано приме, са свима *парадама* обичним за тај случај.

ХИИ

ПОСЛЕДЊЕ СПРЕМЕ

Кад је Милош стигао у тврђаву већ се била у велико ухватила ноћ. Упаљене машале осветљавале су ходник кроз који Милош прође, а унутра у одаји читава гронтулица жижака расипала је благу светлост по раскошној, источњачки сјајно украшеној дворани. Марашлија, са још два стара Турчина, пушио је седећки наргиле кад Милош уђе. При појави Милошевој везир не устаде, али стари Турци поћипаше и остадоше на ногама докле везир и Милошу не даде знак да седне.

После обичних поздрава и питања о здрављу наста подуже ћутање.

Марашлија је чекао да Милош сам помене ради чега је дошао, а Милошу је опет било незгодно да о ствари овако важној и тугаљивој говори пред другима. То је наскоро и Марашлија увидео, те даде знак Турцима да изађу, а осташе само Милош и његов тумач.

Чим се нађоше насамо, разговор се отпоче.

— Важне вести, светли везире. Карађорђе је овде.
— рече Милош.

Марашлија скочи:

— Овде? Карађорђе овде?! Где овде, у Београду?

— Не, светли везире, већ у смедревској нахији. Отуда је он и родом; тамо има највише пријатеља, па се тамо и склонио.

Почев тако, Милош је редом испричао везиру све најглавније о Карађорђу, нарочито је ударио

гласом на то, да је Карађорђе дошао да дигне буну, и да му то неће бити ни тешко, ако му се одмах не стане на пут.

Чувши такe гласе, Марашлија се јако сневесели. Дуго је ходао тамо амо по соби и ћутао. Овда онда завртео би главом и дубоко уздахнуо. Најзад стаде пред Милоша, загледа му се добро у очи и рече јасно, али потресено.

— Ако је Карађорђе дошао амо са знањем и одобрењем рускога двора, онда му поручи нека слободно дође право к мени, и тврда је турска вера, док је на мени главе ни длака му једна с његове не сме валити. Ако ли је пак Карађорђе дошао хајдучки, онда с њим као с хајдуком ваља и поступити. За случај тај, Милошу, ја те опомињем да останеш веран нашем светлом падишаху и да одржиш мир у народу. Ако немаш поуздања у своје људе, ја ти стављам на расположење целу моју војску, а ако буде потребе, ја ћу ти за најкраће време скупити још 50 тисућа људи. А сад је прилика да посведочиш каква си слуга царска, је си ли прави син његов и може ли се султан у тебе поуздати.

На ове речи Марашлине Милош се дубоко поклони и прозбори :

— Голема хвала светлом везиру на великој чисти и големом поверењу, које ми се указује, кад ми се ставља на расположење толика војска царска. То је највећа милост, за коју сам ја вазда готов главу своју положити. И ако је велики падишах икада имао верна роба и поуздана и предана слугу свога, то га има сад у мени, светли везире, и ја се могу само радовати, што имам нову једну прилику да посведочим колико сам веран великом

султану нашем. Но што се тиче турске војске, она ми неће требати, и ја се утврдо уздам да ћу целу ствар свршити брзо и поуздано с оно мојих људи што их имам.

А има ли који од угледних војвода с Карађорђем? — питао је Марашлија.

Милош одговори, да нема за сад никога. Карађорђе је дошао сам; допратио га је један Грк. Али чим се дозна за њега, само док се рашчује по народу да је Црни ту, све ће њему поврвети, и то се после без јада не може зауставити. С тога треба хитати и без одлагања свршавати што је потребно.

У осталом, сад су биле настале оне прилике, о којима је Милош још раније имао реч и погодбу с везиром, и Милош се сад на то позивао, да се тај споразум испуни, и да му руке остану слободне према Карађорђу. Он јамчи за ред и мир у народу, а с Карађорђем што учини да је учињено.

То је тражио Милош, а у овој прилици ни везир није могао желети ништа друго, с тога је њин споразум брзо био готов.

Још су се подуже разговарали, па се онда растадоше, обојица задовољни с постигнутим резултатом, у коме је сваки гледао своју личну корист.

Али на овом састанку покренуто је први пут питање, које је доцније било од голема значаја за целу новију повесницу српску. Ту је први пут учињен као неки споразум између Марашлије и Милоша, да Марашлија помогне у Цариграду Милошев захтев да добије право наследнога кнеза српског, а Милош да то богато награди и позлати.

За Марашлију, сем богатих дарова од Милоша, то је била још и нова згода да пред диваном у Стамболу потврди како је његова управа мудра и

праведна, јер је ево умео да умири и одржи у реду једну непокорну, бунтовну покрајину, која се до сад тако често и тако упорно бунила, а сад ево сама хвата бунтовне војводе своје и предаје их Турцима. За Милоша, опет то је била врло подесна прилика да посведочи своју оданост према султану и своју тврду одлуку да одржава ред у земљи, а то му је давало нову снагу да што живље настане око извршења своје заветне жеље, која се већ била дубоко улегла и у душу и у срце његово. Та се жеља састојала у добро скројеном плану, по коме је он имао једног дана да постане наследни кнез српски, и тако да оснује нову династију српских владара.

Огромна мисао, којој је зачетак био тако скроман и у таму завијен!

* * *

Милош је изашао од везира задовољан. У колико се могао ослонити на реч Турчина; он му је обећао и зајемчио све што је хтео. Наравно, да би везир одржао своја обећања, ваљало је да што дуже остане као везир београдски, а ту је опет лежала на Милошу обвеза да по могућству помаже те намере везирове.

У мислима о свему томе, Милош се врати у свој конак већ доцно у ноћ, али његова главна мисао ипак је била једнако тамо доле на оним странама, где је у то доба боравио Карађорђе, и где је ускоро имало да се изврши једно грешно и крваво дело.

И ако је Вујици било написано писмо, које тражи Карађорђеву главу или његову; и ако су Лисовићу, који носи то писмо, издате биле усмене наредбе још страшније и грозније, но што се у писму писало; и ако је Милош познавао Вујицу, као по-

корна и бојажљива човека, опет он у души није могао бити миран и целу ту ноћ провео је у несаници, ходајући тамо амо по пространој оцаклији.

Неколико пута покушавао је да прилегне, онако обучен, на миндерлук, али тек што би свео очи, из сна су га трзала страшна привиђења и магловите кржаве слике, што су из небуха излазиле пред његову узбуркану душу и узнемирену савест.

Највише се бојао, неће се извршити ствар онако како треба и Карађорђе ће умаћи, на делу обавештен о злочиним намерама које су против њега кројене. Помишљао је на стотину случајности које се могу десити, па да ствар омету, и на махове чисто се кајао, што некако није потекао сам, да се нађе у близини, и да он лично контролише тачно извршење издатих заповести.

Мучен тако грозничавим мислима, Милош једва дочека да се укаже зора, те одмах избуди послугу и нареди да спреме коње, да изјашу бар до Раковице.

*

Међутим, док се Милош овако душевно борио, изаслана чета кабадахија вршила је строго издате јој наредбе. Павле Лисовић, с три момка, међу којима је био и Никола Новаковић, упутио се право Смедереву да однесе писмо Вујици и да му преда усмене Милошеве поруке, па да онда заједно крену Плани. Остали, на броју њих 18, водећи са собом као заробљеника Анту Протића, упуте се Паланци, где су имали да сачекају даљи развој догађаја, па ако Вујица не убије Карађорђа, онда да ударе они и да убију и Вујицу и Ђорђа.

Дошав у Паланку они сви одјашу у мезулани с леве стране Јасенице, па ту, у један собичак, притворе Анту, а они се одмах разделе и сваки предузе улогу која му је још раније била намењена.

Четворица су била изаслана да се нађу на путу између Плане и Паланке, како би један другоме што брже могли дотурати потребне вести, а њих шесторо налазили су се склоњени у једној кући на крају Паланке, куда су им били и коњи доведени, како би одмах могли потећи у потеру, ако се јави потреба зато. Тако размештене, кабадахије су очекивале даље вести и новости из Плане.

Међутим, Лисовић стиже у Смедерево и одмах нађе Вујицу, који се баш тада спремао да крене за Паланку. Лисовић га зовне насамо у собу, па држећи у руци Милошево писмо, рече му овако:

— Господару Вујица, код тебе је негде склоњен онај црни Антикрист. Него имаш поруку и строгу заповест од господара Милоша, да Црнога убијеш и да ми његову главу предаш, ако ниси рад да твоју однесем у Београд. С тога одмах овде да ми кажеш шта си наумио чинити, а ево ти те прво прочитај и ово писмо господарево, које је написано у споразуму с кнезовима.

На ове речи Вујица бејаше занемιο и узев писмо у руке, он је још дуго бленуо незнајући шта управо да почне. Најзад хукну и једва простења.

— Ух за бога, људи, немојте то од мене искати, кум ми је, ако бога знате!

Лисовић се испречи на њега: — Па добро, кнеже; кад ти је његова глава скупља од твоје рођене, онда ћемо твоју понети у Београд.

Вујица подиже очи и погледа Лисовића у лице.

— Слободно ме гледај, кнеже, али и то знај, не био ја Србин, већ клањао и турску веру веровао, ако те мојом рођеном руком као пиле не закољем, само ако се усудиш да што чиниш против ове наредбе господареве.

Вујица је ћутао, замишљено бејаше оборио главу и дуго је гледао у патос.

— Их мени несрећнику, шта учиних и од себе из од њега! — рече најзад болно.

После је покушавао не би ли на којигод начин могао отклонити крваво недело, па било да Карађорђа врати натраг у Аустрију или да га кришом протури до у Црну Гору, где би се за времена склонио. Вујица би чак пристао да и он сам с Ђорђем оде, па нека се Милош код Турака изговори да су утекли, ако се с те стране што боји да ће га Турци што кривити како да упусти Карађорђа да умакне.

Али од свега тога сад није могло бити ни једно, и Вујица је имао да бира само између Карађорђеове пропасти и своје рођене.

*

Међутим, док се овако око њега плела опасна мрежа, Карађорђе је мирно боравио дане, склоњен у сеновите лугове јасеничке, који су му били тако познати и тако мили. Он је ишчекивао какве ће гласе Вујица донети, јер он бејаше узео на се да провиди може ли што бити од устанка и како је народ расположен за нову борбу.

У први мах Карађорђе се био склонио у атару села Радовања. У то доба сва та околина била је обрасла горостасном старом шумом, а тек овде онде били су омањи пропланци, где су насељена села и раскрчене утрине за њиве и ливаде.

Неки Драгић Војкић имао је ту у шуми радовањској своје трло. Ту су му били свињци, а имао је ту и свој кованлук!... Ето, то је место Вујица био изабрао за склониште Карађорђу и после њина прва састанка, Вујица га је ту упутио, поручив Драгићу да му у свему буде на руци.

Сутра дан Драгић је косио у својој ливади, кад Карађорђе дође с Наумом. Драгић му се надао по поруци Вујичиној и лепо га дочека. Гледећи како Драгић коси Карађорђе рече:

— Боже мој, од кад нисам узео косу у руке! Не знам да л' би сада и један откос могао истерати, а некад је требало тражити ко може самном барабар косити... Дајдер, Драгићу, да видим могу ли.

И после је скоро цео дан тај ту косио, а Драгић је за њим превртао пластове. Увече су отишли на Драгићево трло. Ту је остао дан два. После му падне на ум да промени боравиште. Вујица се нешто много забави и Карађорђу је то почело бивати сумњиво, с тога увече, кад се мрак већ био добро ухватио, он пређе на боравиште неком Јовану Буковичком, који је имао своје трло код воде Доћана, а одвео га је тамо Стојан Пауновић—Ацибеговац. Изгледа да се Карађорђе прибојавао да га когод не нападне ноћу, па је желео да Вујица бар до свога повратка не зна његово право преноћиште. Овај прелазак на Јованово трло свршен је баш онога истог дана кад се Лисовић из Београда кренуо за Смедерево, с крвавим писмом за Вујицу (7. Јула).

Ту је Карађорђе провео три четири дана. Излазио је по околини, састајао се и с неким људима, али је понајвише времена провео у разговору с Наумом и у премишљању о великом делу које је стајало пред њима, и ради кога су и дошли у Србију.

Но последњих дана почео је бивати јако нестрпељив. Тешко га је мучило што се Вујица толико забави, и како до сад нема никаква гласа од њега, а отишао је још пре 5-6 дана и рекао да ће се вратити најдаље за 3-4 дана. Међутим, освану већ и петак, 11. јули, а од Вујице ни трага ни јава.

Тога дана у петак, 11. јула, Карађорђе је био срдит и зловољан и одмах с јутра посла поуздана човека да оде до Паланке, те да разабере чује ли се што за Вујицу, где је тај човек и шта ради?...

Поузданик оде и преко ноћ се врати с гласом, да су у Паланку стигле неке кабадахије Милошеве и да се утврдо очекује да ће сутра и господар Вујица доћи.

То Карађорђа још више забрину. Он је опажао да се нешто плете око њега. Али још те исте вечери стиже човек од Вујице. Он донесе поруку Карађорђу, да је све добро! Да се ништа не брине и да ће сутра стићи и сам господар Вујица и све ће бити добро.

То Ђорђа тако овесели да је те вечери чак нешто мало и уз гусле свирао, што није чинио већ од толико година.

Међутим, дан греха примицао се и страшна крвава смрт већ је била пружила своју ледену аветињску руку за јуначку главу вождову.

Као што смо видели, дакле, 11. јула, у петак, Карађорђе је заноћио на трлу код Јована Буковичког, коме је био отишао сам, по одласку Вујичином. Али сад се Вујица опет враћао и већ одмах по првом човеку бејаше поручио Карађорђу да се понова врати на Драгићево трло, па ту да га чека, јер су ту склонитији и за разговор и за састанак и за све. Но како је у петак увече тај абер дошао доцне, остало је да се изврши сутра.

XIV

ПОСЛЕДЊИ ДАН И ПОСЛЕДЊА ВЕЧЕРА

Беше освануо 12. јули 1817, а падао је у суботу у очи летњег св. Аранђела.

Тога дана Карађорђе је рано устао. Још се не бејаше ни расвануло, а он изађе до на извор са својим верним Наумом, да се ту онако шакаиле испљускају хладном водом и да је се наште срца сити напију.

После се врате трлу Јовановом, ту су се мало прихватили и дуго се разговарали. После подне кренули су се за Драгићево трло, јер по поруци Вујичиној ту су требали да се састану те вечери.

Целога тога дана Карађорђе је био добро расположен. На путу за Драгићево трло он је често заустављао Наума да му покаже дивну околину, која је при самом погледу душу заносила.

На три часа одстојања од Паланке, а на сат места од цариградског друма, уздиже се брдо Крушчица, од које се даље на југ пружа благ брдски повијарац, који је тада био обрастао густом горостасном храстовом шумом.

На југозападној коси Крушчице, управо усред густе шуме, налазио се повећи пропланак, где је Драгић био поградио свињце за своје свиње, а мало ниже био му је и кованлук, као што смо већ напомињали.

Ту на једну велику трокраку границу, Драгић је био наслонио неколико врљика и проштаца. И то

је ето било то кобно трло Драгићево, коме је судбина била наменила да ускоро постане крвава позорница једнога тешког злочина.

На путу Драгићевом трлу, Карађорђе је пријатно ћеретао с Наумом и причао му разне ситнице из свога детињства, кад је још био слуга код Фазлибаше из Паланке.

Силазећи тако низ један брдељак, Карађорђе се заустави и показа Науму руком ка Паланци. Одатле се лепо видела сва она околина, где се зачео први српски устанак и овде је Карађорђу, још из ране младости, полако расла и сазрevala велика мисао о свесрпском ослобођењу.

И Карађорђе узме бројати редом све оне косе и шумовите брдске главице, што су на далеком обзору опасивале читав један круг, везујући за сваку по који историски догађај са кога је она важна и вредна спомена.

Говорио је подуже и говор му је био жив и пун полета. Завршујући га он рече :

— Видиш, Науме, овде је никло прво семе српског ослобођења, па је право да овде дозре и последњи плод његов. Људи слаба срца не верују у препорођај балканских народа и чини им се, да је слобода Балканскога тропоља празан сан, који се никад неће остварити... Али ја не мислим тако. Ја не прецењујем снагу балканских народа, али ја је и не омаловажавам. Ја сам будио из петвековног ропског сна моје Србе и добро знам с каквим је тешкоћама скопчано политичко васкрснуће једнога народа, који је изгубио скоро и само сећање на негдашњу државу, на негдашњу славу и величину своју... Али баш у тим тегобним приликама ја сам научио и то, да високо ценим одличне особине и дивне

карактерне одлике наших балканских народа... Ево, узми само наше Србе. То је чудан народ! Два Србина где се сретну отимаће се о власт, ко да буде старији и ко да заповеда међу њима. Инације су до зла бога и за инат, што но реч, потурчиће се и три главе да има, све три ће за инат жртвовати. Али нека се нађе човек јуначка срца и чиста карактера, човек правичан и запојен истинском љубављу према народу, и он ће сутра постати неограничени господар и заповедник овоме немирном и непокорном народу. И ови исти људи, који на први поглед као да никога не вермају, поћи ће за јуначким и достојним вођом као покорни јагањци за чобанином својим, и рођеним ће главама заклањати да вођи не повали ни длака на глави...

Ја ово не говорим на памет. Ја сам моје Србе на делу видео, а тврдо се уздам да неће другчији бити ни твоји Грци, потомци славних јунака јелинских, којима се, кроз хиљаде година, цео свет диви!.

Ето, зато ја верујем у васкрс балканских народа и у обнову пређашње славе и сјаја њина. Само треба јуначки прегнути на велико дело устанка; смело треба развити заставу балканског ослобођења и громовитим гласом поздравити све балканске народе, да се братски искупе под заставу слободе. Наша је ствар праведна, наше је дело свето, бог је с нама, и ми ћемо победити — узвикну Карађорђе и високо подиже своју велику јагњећу шубару.

Тако је Карађорђе последњи пут видео и тако се последњи пут растао с оним повесничким местима, где је први пут зачеђена горостасна замисао о српском ослобођењу из кога се имала родити слобода свију балканских народа.

* * *

Тако у живом и одушевљеном разговору, Карађорђе и Наум сиђоше Драгићевом трлу.

Сунце је већ било на заранцима кад тамо стигоше. Драгића затекоше где надељава обруч на баквицу за воду, а једно од његове деце, мушкарчић, од својих десетак година, помагао му је у томе. Драгићу нешто беше поднадуло лево око, тако, да се готово сасвим затворило.

Назвав „добар вечер“, Карађорђе се заустави пред Драгићем.

— Ене дер! А шта ти је то на оку, јадан не био? Да те није ко мазнуо каквом цепаницом? — упита он расположено.

— Није, господару, но сам нешто загледао око трмака, па ме пчела ујела — рече Драгић,

— Види се да не умеш око пчела. Ваља знати како се пчелом рукује, па да те никад не дирне, ако ћеш је у недрима носити... Ја сам се некад много заносио око пчела. И чудо што су ми ишле од руке, док се нешто не споречкам с најом, те од тога доба баталим све. Сад има три, четири па и пет година, како нисам окусио меда. Него, Драгићу, да истресемо једну сад, баш ми паде на ум да узмем мало меда, па памти колико ће ти та кошница дати на јесен. (Драгић је доцније причао да му је дала 15 ока меда).

Драгић се радосно одазове тој жељи Карађорђевој и оду одмах те једну кошницу подрежу. Карађорђе поједе ту мало меда, па онда устаде, прохода мало, и за то време два три пут је загледао у сахат.

— Што ли то нема кума Вујице! — рече у два маха, као вајкајући се, а после приседе на траву, између великих растових жила, и наслони се на

широко, маховином обрасло растово дебло. Тако наслоњен Карађорђе у два три маха зену, па се онда притаја.

* * *

У први мах Драгић је мислио да Карађорђе спава. Али он погледа боље и виде где Карађорђе лежи са отвореним очима и то лево око било је отворено сасвим, а десно само у пола. Но те отворене очи нису гледале и нису виделе. Оне су личиле на прозор који је изнутра замазан кредом. Те отворене очи изгледале су у овом тренутку страшне. Драгић се побоја да није Карађорђу што позлило те упита Наума шапатом :

— Господару као да није добро? Да му се није што смучило од онога меда? — упита он.

— Уклони се ти, Драгићу; спава он сад и ако су му очи отворене. Него склони се ти мало даље с дететом, да га не пробудиш, а ја ћу се наћи овде око њега — рече Наум.

Драгић се полако удали. Али још он не бејаше замакао за колибу, кад се Карађорђе трже и скочи.

— Еј шта усних, децо, за бога!... А кума Вујице још нема! Шта ли то учини човек до сад, за име бога великога — рече Карађорђе невесело.

Сан што га је Карађорђе уснио био је страшан: Пукла широка недогледна пољана, отворена са свију страна, а у њој ни грма ни трна, само свуд набујала лепа зелена трава.

Усред те пољане стоји огромно дрво с горостасним гранама, што су се под небо извиле, а свуда по гранама пуно тица, шарених лептирева и ројева пчела, које се јамачно гнезде ту у дупљама моћнога храста.

Он, Карађорђе, стоји пред тим дивним храстом, гледа га како је поносан и горостасан и чуди се његовој лепоти.

Крај себе, наслоњен на десно раме, Карађорђе као држи велики, у врх њега висок златан крст, саливен од самог жеженог злата. Он не зна откуда му и ко му даде тај крст, само зна толико, да му је дат да га дигне на горостасни грм, и да га усади горе на врх вршка, како би се могао видети из највеће даљине и сијати до на крај недогледна обзорја.

„Како је леп овај чудни храст“, мисли Карађорђе у себи — „али како ће тек онда дивотно изгледати, кад на врху заблиста овај красни, злаћани крст који се тако блешти, да чисто не да у се гледати.“

„Али како да се попнем и како да га наместим на овакој страховитој висини, која се под само небо извила!“ — брине се као Карађорђе.

Ђорђе гледа у ведре небесне висине и види како одозго сија јасно топло сунце. Али од времена на време небом промакне по који црн облак, који за тренутак заклони светло сунце и тада на мах земљу застре немио сумрак, пун неке чудне страве и тешке злослутнице. Но облак брзо мине, и опет је све ведро, јасно, преливено сунчаним зрацима и благом животворном поплавом његовом.

„Није вајде оклевати... Што ће бити јесенас, нека буде вечерас... Мени је поверено ово велико и свето дело, и ја га морам извршити. Чека ти мам кога! С тога да почнем“ — тако мисли Ђорђе у себи и у јуначком прегнућу, на мах заборавља све тешкоће и почиње се пењати уз горостасни грм.

Не иде лако, али пењање ипак одмиче. Карађорђе се већ успужао уз горостасно дебло и дочепео се грана. Сад му је већ лакше. С гране на грану, он се пење све више и више, и већ је доспео до последњих горњих огранака. Још један напор и он ће

бити на врху и горостасни злаћани крст засијаће с вршка голема храста, да његов сјај допре у најдаље крајеве пространа видика. Али, баш у том тренутку Карађорђе угледа на далеком обзору нешто мрачно и страшно.

*

Прво се указа на далеком крају источнога видика као нека сива замаглица. С почетка то је изгледало као прамен лака облачка, који се полако лелуја баш на оном рубу где се небо ослонило на земљу, те се није могло лако разликовати, да ли облак силази с неба или се диже са земље.

Али тај облачак наједаред поче нагло расти и ширити се. Бивао је све већи и већи и све црњи, и брзо је прекрилио и небо и земљу, као оно кад би куљнули таласи какве страховите реке од самог мрака и густе, збијене таме. И сва та тмуша наједаред крете напред и необичном брзином стаде се ваљати право амо, где се налазио Карађорђе.

Изненађен, он застаде у пењању и с чуђењем је гледао у онај урнебес што се примицао све ближе и ближе.

Призор је постајао све страшнији и ужаснији. Она црна тмуша као да је гутала небо и земљу, јер докле она год доспе, свега је нестајало све се у њој губило.

Сад се зачу и страховито шуштање, из кога су се на махове издвајали поједини јачи звуци, налик на испреплетане јауке који се губе у даљини. У исти мах осети се јак дах буре, од чега затрепери сваки листак на горостасном храсту, а ситније границице његове повише се нагло на једну страну.

Цвркул птица на једном умуче, песма се изгуби, мило зузукање пчела престаде и све занеми.

„Шта је ово? Нов потоп или смак света, иза кога долази царство мрака и тмине“ — мисли Ђорђе у себи, гледајући ону страхоту пред собом.

Међутим, страшна тмуша испуњавала је сву огромну шупљину између неба и земље и урнебесом се ваљала као један једини грдобни мрачни талас, плавећи свет грозовитом тмином и потресајући земљу из најдубљих дубина.

Из далека се чуло како страховито бура дакће, али док би ударио длан о длан, урлик олујине одјекну јасно ту у непосредној близини и неустрашиви Карађорђе осети како му срце заигра у грудима.

Као да су се небеса сурвала, или као да се ова грешна земља преко пола цепа и дроби, така страшна ломњава испуни сав простор између неба и земље, и Ђорђе чисто оглуну од страховите рике, која потресе небо и земљу.

Тмуша стиже и са силином, која брегове ваља, мрак и ветруштина налетеше на горостасни храст, на чијем се врху Ђорђе налазио. Дебеле гране моћнога храста жалосно зајаукаше и поодкидане, као слаби листићи, разлетеше се на све стране у страховитој ломњави и пуцању. Карађорђе упусти златан крст, који је све дотле чврсто држао, и оберучке се дочепа за дебелу грану, на којој је стајао.

Али горостасни храст у тај мах би ишчупан из корена и Карађорђе осети само, како и њега и то поломљено циновско дрво прогута тмуша и некуд понесе страшна холујина.

У том тренутку он се пробуди и рече :

— Ух, децо, какав сан усних !

* * *

После овога страшнога сна, Карађорђе је био потресен и зловољан. Већ се хватало сумрак, а Ву-

јице још не беше. То није слутило на добро. — „Шта учини до сад и где ли се толико забави?“ — поновио је Карађорђе бар десетак пута, ходајући немирно тамо амо.

Најзад у мркли сумрак ето ти већ једном и Вујице. Он дође с читавом булументом, с великом гомилом оружаних људи и момака својих, што Карађорђу одмах паде у очи и не би му право.

— За бога, куме, што ће ти оволики људи и цела тевабија!? Та ти си кренуо гдегод си кога имао, као да на свадбу идеш, а знаш да мени сад није до беса и стрепим као од живе ватре, да се међу Турцима што не рашчује, те да крену на ме потеру, која би досадила и мени и овоме народу.

Вујица се правдао. Момке је повео са собом баш с тога што хоће да Карађорђе буде обезбеђен, а што се Турака тиче он се нема чега бојати, јер је у смедеревској нахији он, Вујица, господар а Турци се у његове послове не мешају.

Тако је говорио Вујица, али ово хвалисање и слобођење није могло замазати очи Карађорђу да не види, како се Вујица бејаше *гдно* променио од кад се последњи пут видео с њим. Јер и ако је дошао с гомилом оружаних момака и говорио овако слободно, на Вујици се познавало да је нешто јако збуњен и сметен; ни овај човек, који је био пре 5—6 дана, ни дај боже.

Међутим Карађорђа је највише пекло да чује какве гласе носи Вујица од Милоша; да ли му је јавио за његов долазак и шта ли је Милош одговорио.

Њих се двојица уклонише на страну да се о томе разговоре. Одговори Вујичини били су неодређени.

Разгаљивао је Карађорђа да се ништа не сумња

— све ће бити добро, ако бог да, али одре-
шита одговора од Милоша не каза му. Рече само
толико, да је послао у Београд поуздана човека
но да се још није вратио, те да га очекује сваки
час преко Паланке. Међутим приватно, преко неких
људи, који су синоћ стигли у Паланку, Вујица ве-
љаше, да је дознао да је кнез Милош повољно при-
мио вест о Карађорђевом доласку, да је и сам рад
да се с њим састане, али ако баш не могне, он ће
му послати у Паланку свога поузданика с писменим
порукама. Елем, на крају крајева није остало ништа
друго, но да се још који дан причека. Тако је Ву-
јица тешкао Карађорђа, а рече му како ће зато
време и сам остати туна, да се нађе уз вожда.

* * *

Док су Карађорђе и Вујица овако разговарали,
склоњени у колиби, мало подаље пред колибом деси
се овај приказ.

Вујица је био довео са собом два своја и 5—6
Милошевих момака, међу којима је био и онај Ни-
кола Новаковић, кога је Карађорђе познавао, али
ни за њега ни за остале није знао да су у служби
код Милоша, већ је мислио да су збиља Вујичини
момци. (Лисовић који је из Београда повео за Сме-
дерево ове момке, с једним се момком био склонио
ту у близини не долазећи Драгићевом трлу, и не
излазећи пред Карађорђа).

Ови момци, наоружани до зуба, ходали су ту око
колибе и мотрили на сваки корак Карађорђев. Чисто
је изгледало, као да стражаре око њега и мотре да
им куд не мрдне.

Но ту се налазио и Драгић са својим синчићем
Никола је два три пут погледао мрко на Драгића,
показујући му да му није право што га ту види

Но кад се Драгић не уклони, а већ и ноћ наста, Никола му приђе, шкргутну зубима и рече:

— Шта си се, ти бре Влаху, овуда уплео, те се не торњаш одавде.

— Бог с тобом брате, куда ћу ја од свога трла; ја ту мислим и конаковати.

— Вуци се одатле с тим твојим кучетом, да не спљискам за душу и теби и њему сад овога часа,
— шкргутну опет зубима опаки Новаковић, а десном руком маши се за свој белокори јатаган.

Видећи зло очима, Драгић се уклони с дететом и оде мало дубље у шуму, где је ту под једном границом после и преноћио.

Бистром оку Карађорђевог нису могли измаћи злочиначки погледи Новаковићеви, који се у два три маха ћушкао око Карађорђа позвецкујући оружјем.

— Откуда код тебе ова скитница Новаковић, и куд баш њега доведе амо? Изазива ме, лола, да учиним с њим што не треба. Два три пут ме је тако безобразно погледао, чисто као да ми нешто прети.

Вујица га је разбијао. — Није, бога ми, господару, то се теби тек онако учинило. Никола је вредан и поуздан момак; хитар је, а и слободан, на тројицу би ударио.

Карађорђе одмахну главом на ово хвалисање Вујичино, али умирен није био.

Већ се ухвати мрак; момци наложише велику ватру мало подаље од колибе, а распирише огањ и у колиби, где бејаху Ђорђе и Вујица.

— Да што повечерамо, господару, знам да си гладан — рече Вујица, вадећи из кожних бисага велику пљоску са шљивовицом, што је бејаше са собом донео.

Карађорђе рече како и не осећа глад. Ипак њих тројица — ту је био и Наум — поседаше за трпезу.

Вујица је био донео са собом лепу погачу, коју је Карађорђе врло миловао. Извади велики заструг млада сира и изредна кајмака, извуче и две плећке, једну прасећу а другу јагњећу, па све то поређа по широкој дасци, која им је служила као трпеза. Вујица је ужурбано све ово спремао, а Карађорђе га је са стране гледао пажљиво, а по глави му се све непрестано врзло :

„Овај човек има нешто на души што га мучи што крије од других. И то се све око мене врзе.“

Таквом расположењу Карађорђевог помагало је и само држање Вујичиних момака, чији је шапат допирао до Ђорђа и с чијим се мрким, закрвављеним погледима сусретао његов јуначки поглед.

Док су њих тројица тако вечерали у колиби, Никола Новаковић дође и наслони се споља на гредице од колибе.

— Пиј, господару, ти ништа не пијеш, а ова је ракија тако добра, болан њоме да се лечи — рече Вујица пружајући Карађорђу плjosку са старом шљивовицом.

— Остави ме, брате, није ми до ракије, сваки ми гутљај ево овде застаје — рече он показујући прстом гушу — не могу да гледам очима онога пса, што се онде испречио ; он ружно погледа ; он нешто зло смера ; — рече Карађорђе, показујући на Новаковића, који је збиља закрвављено гледао у колибу.

Вујица викну Новаковићу — Никола, припази дерте ви ноћас на коње ; отиди те обићи да не направе момци какву штету, особито пазите, да ватром шуму не запалите.

Никола се маче, а Вујица да би разбио сваку сумњу Карађорђеву рече, како ће и он сам те ноћи спавати ту у колиби заједно с њима.

Кад Вујица и Наум устадоше од совре, Карађорђе оста још подуже; купио је полако мрве што се бејашу расуле по његовом крилу и сабираше их све у леву шаку; затим се прекрсти, пољуби оне мрве, разгрну жеравицу на огњишту и сасу их тамо све.

Пошто се вечера тако довршила, Вујица изађе напоље у мрак, да још изда момцима последње наредбе, а Карађорђе и Наум осташе сами у колиби.

— Какве гласе донесе Вујица, господару, и хоћемо ли се скоро кретати одавде? — упита Наум кад осташе насамо.

— Још да се чека Науме! — рече Ђорђе.

— Их за бога, господару! Зар још овде да се чами! Мене већ мука ухвати. Па онда, пада ли вама штогод у очи; чини ли се вама сумњиво ово врдакање Вујичино? Ја бих рекао да се овде нешто плете...

Карађорђе махну руком, као да би хтео пресећи даље сумње Наумове, па додаде само: — Остави Науме, све је у божијој руци... а пазићемо и сами...

Међутим, изишав у мрак, Вујица се упути дубље у шуму и иза једне липе стаде с Николом Новаковићем, проговоривши само ово неколико речи:

— Јеси ли спреман?

— Јесам, ... Ако не могнем секиром, ја ћу поиздаље пушком, убићемо и овога Грка с њим.

— Несигурно је пушком. Снажан је, неће одмах пасти од пушке, а можеш и промашити.

— Па шта да чинимо, ако не заспи, — обречну се Никола..

— Вребај добро, мора заспати, макар пред зору. Пази да се не пометеш... — Сутра до подне мора се свршити па било како било.

— Добро, не брини. Иди ти сад, а за даље моја је брига.

На томе се растадоше. Вујица се врати у колибу Карађорђу, а Никола штуче у мрак.

XV КРВАВО ЈУТРО

Била је поноћ у очи летњег св. Аранђела (пада 13. јула). Насред колибе горела је лепа ватра. Околу видела су се три човека. Наслоњен на границу уз коју је саграђена колиба, Карађорђе је лежао испружен, а украј себе бејаше метуо велику храстову даску, која га је заклањала са стране.

Лево од њега; с друге стране ватре, покривен кабаницом по глави, лежао је човек чије се лице није видело. — То је био Вујица.

Доле, у прочељу, у крај ногу Карађорђевих, бејаше се пружио Наум, наслоњен на пањ, он је више седео но што је лежао и почешће се машао да поставне ватру.

Карађорђе се често мешкољио и чешће отварао очи; видело се, да и он не спава, или да бар не спава тврдо.

Само се Вујица беше притајио и лежао је као мртав; чак му се ни дисање не чујаше.

Напољу је била лепа, топла али као пакао црна ноћ, јер небо беху застрли густе тешки облаци.

Из те мркле ноћи допире до у колибу овда онда, по какав нејасан шум. Час је то топот коња, повезаних ту у близини, час усамљен крик какве тице, коју је у недоба штогод расплашило с гнезда; час је опет неко неразговетно шуморење, као да негде у даљини жубори какав неуморни поток, или као да се кроз мрак плашљиво дошаптавају духови, што над земљом лебде.

У близини колибе чује се како један коњ слатковруска сено и на махове дубоко уздахне, па се опет чује једнолико врускање.

Карађорђе као да нешто сања. Овда онда, он промрмља по какву неразговетну реч, или пусти по какав загушљив узвик, а глас му је храпав и промукао. Почешће он се тргне, разрогачи очи, усплахилено звера по колиби, па му се очни капци полако опет затворе, по некад само до пола, и тада то полузатворено око изгледа страшно.

Верни Наум почешће брижно погледа у Карађорђа, тада му се из груди отме дубок уздах, који се брзо изгуби у глухој ноћи, па је опет све немо и мукло.

Док се ово дешавало у колиби, мркла ноћ напољу прикривала је оваку прилику :

Повисок, вижљаст момак, црне масти, а веома оштра погледа, стајао је споља, наслоњен на колибу. У левој руци држао је за врх оддржаље осредњу секире, а иза силаја стрчале су му две сребрне јабучице од пиштоља и белокораст срмом извезен јатаган. Стајао је баш на оном месту, где је лежао Карађорђе, тако, да је кроз разређене талпе јасно видео један део Карађорђевог тела и то појас и груди. Нарочито му је чешће падала у очи једна сребрна палацка Карађорђева, која је одсјајивала према пламену, кадгод ватра јаче букне. По читаве минуте гледао би овај човек у ту сјајну палацку па се онда наједаред тргне и стресе, као да се повратио из каква заноса, и тада грчевито стисне у шаки држаљу од секире.

Овај је човек био Карађорђу тако близу, да му је разговетно чуо дисање. Главу му није могао видети, јер је незгодно била заклоњена дебелом хра-

стовом даском, али он се трудио да по дисању распозна спава ли Карађорђе или не, и брижљиво је ослушкивао сваки дах, сваки и најмањи шум, што је долазио из колибе.

Тако је овај човек, нем и непомичан, стајао ту дуго и дуго, па би се онда, на прстима, најзад удало одатле, да се после неколико тренутака опет поврати. Очевидно је вребао нешто....

Тако је трајало до пред зору. Лети су ноћи кратке, а дугачки летњи дан веома се рано указује на обзорју. Тек ако је минуло било 2 сата по поноћи, а мрак се већ почео разређивати. Негде дубоко у лугу беше се пробудио неки стари кос, те поче веома звучно изводити своју јасну песму, а глас му се вио као танка жица прекаљена челика, по чему се и познавало да је старунац.

Мало затим, па на песму косова одговори један славуј. Он прво пусти 2—3 звучна трилера, као да огледа свој глас, па се онда наједаред просу читав поток од песме, која се као мирис, расу по зеленом лугу и оде далеко, далеко кроз свечану јутарњу тишину.

Док је славуј певао, кос бејаше ућутао, као да га и он слуша. Али, кад песма славујева поступно изумре, кос опет пусти своје јасно звиждање, из кога се лако дало познати, како се труди да натпева свога супарника и да му песма буде и звучнија и лепша од његове. После њега опет одјекну песма славујева; и тако су се ова два шумска певача у зеленом лугу дуго натпевала, поздрављајући лепу, летњу зору на уранку њеном.

Будила се цела природа; ноћна тишина и изумрлост поступно је уступала место дневној живах-

ности и шуму. Негде у даљини чу се чобанско звоно; далеко у селу гласно је лајао некакав пас; још мало и из даљине прво дође некакав неразговетан шум, после се чу удаљена шкрипа кола; најзад из дубраве с десна одјекну звучна и складна песма; јато врана пролете над колибом, шуштећи својим гаравим крилима и гракћући у гомили; мрак сѣкну и у наоколо забеласаше се предмети у јутарњем расвитку.

Ватра у колиби догоревала је, и дуго непостицана, беше већ покривена белим пухором.

Вујица лежаше још непомичан и без јава, као што смо га оно у поноћи видели.

Наум полако устаде, протегли се и видећи да је и ова мучна ноћ срећно минула, и ако је била испуњена толиким слутњама и свакојаким страховањем, он подиже капу и побожно се прекрсти. Обазре се око себе и видећи да Ђорђе равномерно дише, а очи му стоје лепо заклопљене, он помисли у себи: — „Хвала богу, лепо је заспао, бар ће се сад пред зору одморити“ — и бојећи се да га не пробуди, Наум полако изађе напоље.

Пред колибом он застаде и обазре се свуд у наоколо. Све је било тихо и мирно. После туробне и облачне ноћи на далеком истоку указивало се provedрено јутро. Коњ, што је био везан ту у близини до колибе, бејаше довршио свој оброк, па се спустио и легао крај глога, за који је био везан. Све је било као и обично. Не видећи ништа, што би изгледало сумњиво, Науму би чисто криво, што је ноћас толико страховао, кад ето нико и не помишља да учини Карађорђу какво зло. С тим мислима у глави он се упути оближњем поточићу, да се умије и да захвати хладне јутрење воде.

Тај поток био је једва за сто корака удаљен од колибе, али је била мала низбрдица. У који мах Наум пође потоку, иза оближњег дебелог цара извири онај исти човек са секиром, што је ноћас онако пажљиво вребао код колибе. Он се сав наже напред и зорно је гледао Наума, који све више залазаше у дољу и виде га, кад приђе потоку и чучну да се умива.

У том тренутку, ово вребало искочи из своје заседе. Витак и окретан као тигар, он у два три скока прилети колиби, али тако пажљиво и нечујно да ни један листак не шушну под његовим ногама.

Дошав до колибе, он се наже и опрезно провири кроз рупу између прислоњених дасака. Гледао је зорно у колибу за један тренутак. Затим наслони секиру у крај себе, оберучке узе једну даску и уклони је на страну. Сад уклони и другу и пред њим се направи поширак отвор тако, да је Карађорђе лежао управо према њему.

Он застаде мало и за један трен ока гледао је Карађорђа. Затим се обазре, грчевито дочепа секиру, мало се раскорачи, измахну и из све снаге лупи Карађорђа ушником у груди...

Ђорђе промукло рикну, као рањен лав, појми да се дигне и дочепа десном руком за балчак сабље, која му је лежала преко крила, и извуче је до пола...

Но у томе стиже и други ударац. Ово је сад био ударац сечивицом. Жртва потмуло простења и сасуља се са свога лежишта, крв шибну у млазевима и попрска убицу по рукама и по лицу. Један дебео млаз шикну и прели кабаницу, под којом је Вујица ћутао непомичан. Тада он скочи, збаци кабаницу са себе и безобзирце утече из колибе.

У тај мах чуше се две пушке. Друга два момка

убише Наума, онде на месту, крај потока, где се умивао... Све је било свршено. Велики Карађорђе, моћни геније који је из петовечна сна пробудио заспало и већ обамрло племе српско; јунак, пред којим је задрхтао горди Стамбол, погибе мучки и крвнички убијен на спавању, од рођене српске руке, по заповести и угодби два рођена кума своја.

* * *

Мало после, у колиби се нађоше скоро сви момци што их бејаше довео Вујица. Једни су стајали и укочено бленули, док су други по колиби шњурали и претресали сваки угао. Велика торба Карађорђева, с кожним поклопцем, стајала је испражњена и бачена у крај. Застава, Карађорђево свечано војводско одело, његова одличја, нешто новца и друге ситније ствари из те торбе биле су придигнуте. Сам Карађорђе, свучен до гола тела — само у гаћама, лежао је на сред колибе крај огњишта, а на грудима му је зјапила огромна, проломљена рана с црним, запеченим ивицама, низ које су још струјали танки млазеви крви. Крај њега је стајао његов крвави убица, Никола, и неко га време посматрао. Затим приклуче, исука јатаган и одрубилу главу Карађорђу, па је онда дочепа за чуперке, отресну је два три пута, домаши испражњену торбу, бацну главу унутра, завеза је одозго и добро притеже па је пружи момку до себе са заповешћу, да је понесе за њим.

— Држ, ту торбу па чувај ово као очи у глави; боље пази на ову но на твоју рођену главу — рече Никола момку и мрко га погледа.

Пред колибом лежало је друго мртво тело, покривено насеченим бурјаном тако, да му се глава и горњи део тела није видео. То је био верни Наум.

Никола приђе разбаци бурјан па и њему одсече главу, баци је у једну зобницу и предаде је другом момку.

* * *

Мало после овога грознога призора, пред колибом се заустави Драгић, чудећи се ко ли му то разгради колибу, јер још по издаље виде да неке даске леже оборене. Завирујући око тога, он уђе унутра, и жестоко се трже, сав пренеражен. Насред колибе он угледа мртво, обезглављено и грдно унакажено човечије тело, све умрљано крвљу. Он јаукну и штуче из колибе.

Но у тај мах колиби дотрча Никола, и видећи Драгића где плаче, он му подвикну;

— Куш, ти бре; умукни туна, па да ниси никоме о томе ни речи зуцнуо, или ћу те ја све на режњеве исећи.

— Јао, Свети Аранђеле, зар си нам на данашњи благ дан ово донео — прошапута Драгић, па замуче пред разјареним убицом, који је зверски на њега очима стрељао.

* * *

Било је већ у велико одјутрило. Међу Милошевим и Вујичиним момцима владао је жагор и живо кретање. Седлали су коње и спремали се да се крену. Мало подаље од њих гореле су две велике ватре, а према њима Вујица је драо једно јагње. Друго је још раније било спремљено и већ се пекло уз лепу жеравицу. Те јагањце бејаше заклао Драгић за душу изгинулима.

Ту су сви момци ручали, напили се добро ракије, па око подне кренули за Паланку, а одатле ће за Београд, носећи кнезу Милошу лепу јабуку — главу Карађорђеву, на коју су из његова конака тако

дуго и тако жудно погледали и ишчекивали је. Као приде, уз њу је ишла и глава Наумова.

* * *

Хучна тевабија оде; гомила оружаних људи, с коњима, под оружјем, у жагору и лупи, удали се, носећи собом две кржаве главе, а у пустој шуми остаде Драгић са својим десетогодишњим синчићем и с два обезглављена кржава трупа.

Одма пошље дете у село да му донесе будак и узгред да замоли попа Вучка, да неизоставно дође на трло и да понесе што треба за опело, али да о томе ником ништа не говори.

Дете се брзо врати и Драгић одмах поче копати раку, а синчић му је помагао избацујући земљу лопатом. Рака је већ била ископана, а попа још не беше. Поп Вучко Поповић био је управо из Ацибеговца, али је под његовом нуријом било и село Радовање, где се он тога дана и налазио неким послом. Позван, њега дуго не би. Стиже тек око заранака, и сав се следи кад виде, каква наобична пратња стоји пред њим. Драгић бејаше привукао оба трупа до ископана гроба и ту их наместио едан до другог.

— Несретниче, шта си то учинио!? — једва промуца поп и стуче натраг, кад угледа две нагрђене жртве.

Но Драгић га мало охрабри, али поп за дуго није могао да се разбере и јасно да схвати шта се ту све десило. Видео је само некакав ужас од кога му се душа грозила. Кад се мало повратио он ће рећи:

— С Карађорђем овако свршити! С Карађорђем!... Ово је страشان грех. Ово не може проћи без неке тешке казне божије па ма ко да га је учинио.

Покојнике су саранили. — Одоздо је положен

Наум, па одозго преко њега метут је Карађорђе, коме Драгић бејаше навукао једну од својих дебелих кошуља, што му, по поруци, дете бејаше донело из села. Поп је прочитао самртничке молитве, па је онда одозго на мртве насута земља, а на бресту уз који је био овај гроб, Драгић уреже ножем мали крстић, који се дуго познавао. Овај је брест био удаљен од колибе једва за 100 корака.

После две године, родбина Карађорђева дође те га ископа и премести у Тополу, где га сахрани, у породичној гробници у цркви коју је Карађорђе за живота градио и где и данас борави прах његов.

Но ту је само прах од трупа његова. Глава великога вође била је чудне судбине. Донета у Београд и предата Милошу, она је одатле отишла као драгоцен пешкеш београдском везиру Марашлији — који је пошље у Цариград. Одрата и напуњена, она је дуго била изложена на углед цариградске светине. Под њом је писало:

„Глава чувеног хајдучког вође српског, прозватог Карађорђе“.

На надгробној црвеној плочи у Тополи има овакав запис: „Овде леже кости Георгија Петровића, подавахаго српскому народу начаток ко избавленију у 1804. лету; бившаго по том, верховним вождем и господаром до 1813. лета тогоже народа. А у овом, наведен интригама непријатеља српских, уклонисја у Аустрију, и отуда, после једногодишњега ареста преселисја в Русију, где с возможноју почетестију од правителства примљен; но неизвесно из какова узрока избеже отуда, и в Србију возвратисја и овде од турскога правителства усеченијем главе живота лишисја, месеца јулија 1817. године.“

Одмах после смрти Карађорђевог, кнез Милош пише кнезовима, што су у Цариграду боравили као српска депутација, да измоле разна права за кнеза и за народ, па у том писму, између осталог вели и ово:

„Ето сад најглавнију ствар от које је највећа сумња била совершилисмо. Крађорђевоу главу чрез везира превисоком Девлету шаљем, и со тим засвједочавамо да наш народ више ни у каквој прилици побунити се неће, само ако рахатлук имао буде“.

Даље, у писму од истог дана, упућеном Михаилу Герману, српском пуномоћнику у Букурешту, између осталог кнез Милош вели:

„Овдашња обстајателства за сад су добра, све је у тишини. Од кнезова сада не осећам никаквога да што на страну тегли. Сви су са мном у једном сагласију. *Противне партије све сам уништижио.* Народ је у свему задовољан“.¹⁾

У једном писму, писаном кнезовима у Цариград на двајестак дана доцније после ових првих писама кнез Милош вели овако:

„Јавити вам се не пропушча за овдашња обстојателства да сљеде благополучно. Судбина божија довела је овде к нама опет убицеља рода сербскога, Карађорђа, који је у смедеревској нахији неколико дана у тајности живио. Сиротињски плач и сузе уфатише га и убише, и главу му јошт с једном његова друга, који је био шњим дошао, у Београд мени послаше, које се ето са сагласијем честитог везира шиљу обе одеране у Цариград“...²⁾

1) Обадва ова писма напечатана су у „Грађи за историју Краљевине Србије“ од браће Петровића, под датумом 3 јуни 1817 што је свакако погрешно, јер 3. јуна није се могло писати о ономе што се догодило на пуних 40 дана доцније 13. јула на летњег св. Аранђела.

2) Ово је писмо у истој књизи датитаро 26. јуна 1817. што је свакако такође погрешно.

Ово су докази историски сачувани у писмима, и пред својим пријатељима Милош није крио, да је Вујица убио Карађорђа по његовој заповести. Али јавно пред народом он то никад није признавао.

У доцнијим годинама око 1825 — па на даље, кад се против кнеза Милоша почела јављати снажна опозиција, између осталог, почињу га окривљавати и за убиство Карађорђево.

Тада је он почео наваљивати на Вујицу, да му врати оно писмо што му је писао и у коме му је наредио шта да изврши с Карађорђем. Вујица није писмо давао из руку а изговарао се да га је негде изгубио. То га је довело у опреку с кнезом Милошем и то га је после и главе стало.

XVI ПОСЛЕ ДЕСЕТ ГОДИНА

Биле је бурна урнебесна ноћ, једна од оних страшних ноћи, када ти се чини да је настао смак света, да су се удружили и узбунили сви елементи природни, сложни да здробе земљу и да сурвају небеса, да све претворе у пустош и развалину.

У тој страховитој ноћи све живо давно је утекло и сакрило се у сигурна боравишта.

И људи и животиње потражили су склоништа од ове свирепе и немилосрдне пустошне ноћи, која је претила да до зоре поруши све с чиме се сукоби.

Па опет зато кроз ову урнебесну ноћ лутала је једна жива човечија душа, али душа болна и претоварена тешким греховима без опроштаја.

Помамна ветрина страховито је звиждала своју самртничку песму преко пустих снежних пољана грузанских; а кроз тај урлик бурин и нечујно је одјекивао уздах једних сломљених груди, које су нарочито тражиле буру и урнебес да њихном хуком и грмљавом стишају своју рођену унутрашњу буру, која их је немилосрдно цепала и раздирала.

Била је мркла ноћ и све је било пусто у овом страшном ноћном урнебесу. Па ипак оштро око опазило би и кроз овај згуснут мрак, како кроз пуну пољану, као црна авет лута једна чудна људска прилика на добром коњу, али на коњу који је већ малаксао блудећи без циља и одређене намере час на једну, час на другу страну.

Мрачни ноћник час иде у корак остављајући коња да корача по својој вољи, час му опет наједаред

прикупи дизгине и царне га мамузама тако да јадно живинче у помами јури као муња низ голо поље. После наједаред коњ се зауставља, а јахач тада раскопча груди, обнажује пред олујом срце своје, после се обраћа њој и шаље јој чудне и неразговетне речи, које нико не разуме. Затим стане и послушкује хоће ли проговорити земља, хоће ли с јавнути небеса, хоће ли бар бура ова бити толико милосрдна да изусти ону велику, ону свету реч, за којом он гине, коју годинама тражи, за којом овако по ноћи блуди, реч која би исцелила болну душу његову, реч — милост и опроштај.

Јест, он тражи милост и опроштај и радо би и у пакао сишао да му ко рекне: тамо ћеш их наћи.

Али за њега тих речи нема.

Узалуд их он моли и од бурне ноћи, и од ведро дана, и од благе јутарње росе, и од плодне бујне дажде, и од људи који га овако пометена с чуђењем срећу и од животиња које немо слушају читав поток његових убедљивих речи. Јест, он преклиње падајући ничице и црну земљу и високо, недомашно небо коме се обраћа, чупајући косе своје. Он цвили и моли целу васељену да му опрости, да прими његово покајање и да буде милостивна души његовој; али је васељена глуха и нема, она се не одзива јадима његовим.

Тада, обременен сазнањем страховитога греха свога, он у глухо доба скаче из топле постеље, бежи из мирна дома свога, распојас и босоног баца се на рамена своје добром коњу, који вазда чека спреман и оправан. Бежи од људи у пусте пољане и целу боговетну ноћ, као смушен и безуман јури пустим пољанама, бежи од себе самога, бежи од грехова својих. У даљини тражи олакшање обременејој души својој, али све што срета, дочекује

га прекором и клетвама. Ни откуда ни једнога гласка, ни једне речи од милости, од проштаја и утехе.

Помаман у тешком душевном бунилу, он тада замеће борбу с целом природом, он се свађа с буром, он се препире с хучним ветровима, он дрско враћа земљи и небесима натраг проклетство које му они шаљу. Он пркоси за тренутак целој васељени.

Али наскоро наступи тренутак малодушности, са знања ништавила свога. Он тада плаче крвавим сузама; он ноктима грди лице своје; он ишчупава праменове косе своје даје бури да их она развеје; он клече у блато и блатом покрива главу своју, па тако понижен и с блатом сравњен цвили и преклиње за једну једину милост и за једну једину реч до утехе, за реч — опроштење.

Али опроштења нема.

Шест је година како га несретник проси у милосрдна неба, али небеса су затворена. Она не чују његове јауке, она не примају његово кајање. Ни мрт неће да чује преклињања његова; ни она неће да буде толико милосрдна да се одазове цвилењу његову и да га прими у мрачна наручја своја.

И тако, као страшни пример божје казне, овај тешки грешник 6 пуних година ево живи у лудилу своје, непрестано гањан страшним привиђењима крвава злочина свога.

Њега је знала околина цела. Кад је кроз глуху зимску поноћ у мирна боравишта тихога села српскога допирао страшан мученички јаук, који срце пара, људи су се с побожношћу крстили и престрављено шапутали: То јауче несретни Никола.

А кроз тиху поноћ плачно и тужно одјекивала је лудачка песма или кукњава Николина: Ђорђе, о Ђорђе... прости!

И најзад се небо смиловало.

Једне бурне фебруарске ноћи несретни Никола Новаковић опет је на коњу бесомучно јурио кроз пусте снежне равнице и молио за милост земљу и небеса.

Наједаред коњ му се поплаши од једног огорелог пања и удари у страну. Никола изгуби равнотежу и посрте с коња, али му десна нога остаде зачучена у узенгији. Тако обешена, коњ га пренесе преко урвина и ограда, преко клада и пањева и вукао га је преко свакојаквих препона. Несретник је тужно јаукао, али његов болни јаук није нико чуо. Ни једне душе није било да чује његова запомагања и да се на њега сажали. Тако јурећи, коњ долете до на обалу реке Груже.

Доле је стајао страховити амбис у коме је Гружа хучала, а горе над реком у хладној зимској ноћи дизала се сиваста магла коју је бура брзо разгоњила. У најбешњем трку коњ скочи и нестане га у оној магли.

У истом тренутку чу се доле некакав ужасан крш. Нешто се рогобатно сручи, здроби, прште, а кроз маглу из дубока амбиса изви се само подуже самртничко стењање и болно испрекидано јецање у самртничком ропцу.

Свршено је. Небо се најпосле смиловало и разрешило од тога једну црну, невином крвљу преливену и претешким грехом обременену душу.

* * *

Те исте бурне и урнебесне ноћи у једној удаљеној и усамљеној колиби, далеко одвојеној од других сеоских кућа у атару села Азање, седео је крај ватре омален скукуљен старац.

Ситна раста, веома црне боје, а грдно мршав и спечен, овај је човечуљак изгледао као нека авет, као мртвац који је сав буђав овога тренутка из гробнице устао.

На смежураном, борама дубоко испараном лицу сијала су се само два жива, два још сјајна ока, у којима као да се беше прикупио сав заостали живот који се већ отима да утече из овог трошног и обурваног тела.

Лице старчево било је тужно и мрачно, око танких запечених усана играо му је самртнички осмех, пун бола и безнадежна очаја.

Старац је гледао у ватру која се поступно гасила а мисли му бејаху отишле у далеку, далеку прошлост. Сећао се негдашњег сјаја и величине своје, а то је чинило те му је садашња невоља његова изгледала још трипут гора.

Наједаред врата на колиби ненадно се отворише и унутра упаде повисок, угледан, добро одевен сељак.

Старац се веома зачуди овом похођењу. Та њега нико ни дању не походи, а камо ли у глухо доба, па још по овакој урнебесној ноћи. С тога је забезекнуто гледао и тек кад човек проговори, он га познаде ко је.

— Ја сам побратиме, рече гост, ја, Гитарић, твој побратим из Селевца, па сам дошао да те обиђем и да видим шта радиш.

Старац устаде, а колена су му дрхтала. Приђе ћутећи Гитарићу и пружи му обадве руке.

— Добро ми дошао, побратиме — рече он Гитарићу и понуди га да седне.

Наместише се крај ватре и међу њима се одмах отпоче жив разговор.

Вујица — јер је он био овај напуштени старац љуто се жалио на своју худу судбину. Сви су га заборавили, сви су га напустили, његова најближа родбина бежи од њега, и не дотурају му ни најнужније потребе за живот, а стар је и немоћан да

би могао сам што зарадити. Али баш и да пође по каквој заради, нико га не би смео узети; од њега сви бегāju као од чуме. Нико га не би смео примити у свој дом, ни под свој кров. Ето ту одмах у селу има толику родбину, али нико га се не сећа, као да га и нема на овом свету. Још једино живи од милости једне старе жене, неке далеке куме своје, која га обиђе једаред у десетак дана, донесе му по један хлеб и по котарчицу варива — то је све... Сузе га загушише и старац покри лице рукама.

Гитарих је показивао као да слуша старца с пажњом. Сад рече као с чуђењем:

— Па откуда све то, за бога, побратиме?

Вујица продужи:

— ... Ето ни кошуље немам на себи. Ову једну носим већ три месеца; скоро ће се на мени распасти. Цело ми је покућанство она тиква за воду, оно крње лонче и дрвена кашика, коју сам сам издељао. А питаш ме откуда ово? Али не питај мене, питај оне горе на ћутуку. Штогод ми је зло, од њих ми је.

— Али за бога, побратиме, па што не даш књазу Милошу то некакво несрећно писмо? Ја чујем да је све због њега цела та омраза међу вама. Кад би му то писмо вратио, он би ти опет повратио власт, ти би дошао међу људе и опет стао на стару ногу.

— Не могу, не могу, не могу... То никако не могу рече Вујица брзо, а затим после кратка ћутања додаде: — А ја тога писма и немам. Било је али се изгубило. Ја бих га сад можда...

Гитарих га пресече:

— Не, по богу, побратиме, стари смо људи, немој грешити душе и говорити да не знаш и немаш, кад то писмо мора бити код тебе. Оно ти је негде сакривено, склоњено, можда у земљу закопано.... —

и Гитарић узе разгледати по колиби као да је очима тражио, где би то писмо могло бити.

Вујица је остајао при свом првашњем тврђењу да писма нема.

*

Читав сахат водио се овакав разговор између два побратима, али без икаква успеха. На све пред-ставке Гитарићеве, Вујица је одговарао једно те једно: немам и немам.

Тада се Гитарић учини као да га се та ствар ништа и не тиче, већ је рекао само онако узгред пошто би желео да се Вујица опет врати у своје првашње стање, а чуо је да му само то проклето писмо највише квари.

Прешав на обичне разговоре, Гитарић се маши торбе, те извади из ње погачу, заструг сира и тиквицу шљивовице па понуди Вујицу да се прихвати.

Изгладнео, испошћен дуготрајном мршавом храном, Вујица је жудно погледао на ово јестиво и кад му Гитарић пружи парче, он га прихвати оберучке

Јео је халапљиво, а очи су му се чешће отимале тиквици што стајаше ту крај колена Гитарићева.

— Дајдер, побратиме, те мученице мало да повратим душу! Знаш ли болан, да је нисам окусио већ од толико недеља.

Гитарић му пружи тиквицу па окренув главу мало у страну, рече: — Само појака, побратиме. Бојим се да ти што не шкоди како је одавна ниси пио.

— Неће, неће, рече Вујица — она ће ми душу повратити... — и говорећи то, он диже тиквицу и повуче из ње добро.

Док је Вујица пио, Гитарић га је гледао испод ока веома пажљиво.

— Е, на здравље ти побратиме. Ракија је добра. Знам да ћеш заспати од ње као обајен. Него де повуци још једном.

— А ти? Ти и не окуси — примети Вујица.

— Ја нећу ни окушати. Ја сам ово теби донео. За мене је лако. Ја пијем сваки дан. Ово је само теби намењено. Него дед нагни још једном.

Вујица наже тикву добро и по други пут.

— Тако! — рече Гитарић. Сад смо готови, сад је свршено све. Бар ћеш знати, кад те је побратим ракијом почастио....

Рекав то, Гитарић устаде и рече јасно:

— Збогом, побратиме.

— Зар већ одлазиш? — хтеде рећи Вујица, али му језик запе и он само укочено погледа Гитарића. па му мало после пружи руку. Гитарић узе ту руку, она је била хладна. Он то одмах опази:

— Ради част — рече он. — Тако си и ти пре десетак година почастио кума свога.

Вујица чу ове речи, али им смисао још није добро схватио. У глави му се мутило. Наједаред он се претури с мале треножне столице на којој је седео, паде полеђушке и диже ноге у вис.

— Тако! Сад је све у реду — рече Гитарић и залупи врата на колиби.

Два дана доцније нађоше сељаци Вујицу мртвог у колиби. Он је страховито изгледао. По рукама био је сав изгрижен, по лицу грдно изгребен, по чему се познавало да се у самртним мукама дуго и очајно борио. Десна нога у копрцању пала је у жеравицу и грдно се испекла. Језик му је био на пола пресечен, одгризао га је у мукама својим рођеним зубима.

У таком стању он је лежао већ пуна два дана, када га сељаци случајно нађоше, и већ је био почео заударати.

Тако је свршио Вујица Вулићевић.

MS

